

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ:
ФЕНОМЕН І ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ**

Монографія

КИЇВ–2011

УДК 323.1:316.3:316.42(477)
С 79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол № 8 від 30 листопада 2011 р.)

Рецензенти:

***Волинка Г. І.** – д. філос. н., професор, проректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;*

***Горбатенко В. П.** – д. політ. н., професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.*

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

С 79 **Степико М. Т.** Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

ISBN 978-966-554-156-1

Монографія є комплексним науковим дослідженням української ідентичності у взаємообумовленості усіх її складників – національного, етнічного, а також ідентичності держави та країни. Аналіз історико-культурних засад становлення української нації досліджується у взаємозв'язку із сучасними завданнями розбудови незалежної Української Держави.

Важливим складником роботи є авторське бачення теоретико-методологічних проблем осмислення феномену етносу й нації, чинників і механізмів етно- та націєгенезу.

Розрахована на науковців, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами становлення української нації та держави.

ISBN 978-966-554-156-1

© Майнові, Національний інститут стратегічних досліджень, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І. Поняття нації як визначальна детермінанта ідентифікаційного дискурсу.....	9
РОЗДІЛ ІІ. Українська політична нація – визначальна засада формування української ідентичності.....	51
РОЗДІЛ ІІІ. Консолідація суспільства як першочергове завдання українського національного будівництва.....	100
РОЗДІЛ ІV. Феномен української ідентичності.....	171
РОЗДІЛ V. Чинники та механізми формування української ідентичності.....	226
РОЗДІЛ VI. Кризи ідентичності: українські реалії	293
ПІСЛЯМОВА	331

*Пам'яті моїх батьків Тетяни Кирилівни
та Тимофія Яковича Стенико присвячую.*

ПЕРЕДМОВА

Ідентичність нації – її цивілізаційний бренд, соціокультурна ніша країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави. Як справедливо вважає О. Сергєєва, основою існування будь-якої цивілізаційної системи є її самоідентифікація, оскільки самоідентифікаційний принцип має властивість діяхронного (від покоління до покоління) соціально-культурного відтворення, тобто в підсумку відтворення базових цінностей і стійких навичок людей, визначених традицією культурного розвитку, соціальними та духовними константами [1].

У зв'язку з глобалізацією як визначальним процесом розвитку сучасної цивілізації виникає гостра проблема національної ідентичності. Бо якщо процеси національного будівництва, етнічного відродження детермінують формування культурного багатоманіття, що не вкладається в конкретні загальноцивілізаційні форми та одні й ті самі ідентифікаційні виміри, то глобалізація визначає необхідність уніфікованих, космополітичних ідентифікаційних практик.

Глобалізація – це об'єктивний процес, що ставить перед сучасними культурами проблему можливості існування унікальних національних ареалів на карті сучасного світу на шляхах його об'єднання в єдиний економічний і культурний організм. Очевидно, що процеси світової інтеграції не мають перекреслювати історично усталеного факту диференціації національних культур, які формувалися впродовж сторіч в окремих країнах, створивши систему культурних надбань і цінностей, без урахування яких неможливо уявити цілісності світу як такого культурного простору, у якому завжди зали-

шається місце для «іншого». Про це свідчать, зокрема, і криза політики мультикультуралізму на теренах ЄС, і проблемність завдання формування наднаціональної ідентичності у громадян країн, що входять до Європейського Союзу.

Для України гострота проблеми національної ідентичності детермінується поліетнічністю її населення. Зважаючи на те, що за даними Всеукраїнського перепису населення на території України проживають представники понад 130 національностей та народностей і кожен із цих представників вважає той чи інший регіон нашої країни своєю Батьківщиною, очевидно, що українське суспільство є мультикультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади.

Більшість населення представлена українцями, решта – росіянами та представниками інших національних меншин. Довготривалість їх спільного компактного проживання у регіонах України, з одного боку, сприяла формуванню етнічної толерантності, але з іншого – спричинила проблему регіональної культурно-історичної різноманітності, що найбільше виявляється в особливостях геополітичних, етнокультурних і релігійних орієнтацій. В умовах політичних і соціально-економічних трансформацій різноспрямована соціально-економічна, культурно-мовна, суспільно-політична орієнтація може спричинити активізацію сепаратистських тенденцій із перспективою їх переростання в міжетнічні конфлікти. У 2010 р. за результатами моніторингу середній індекс національної дистанційованості (за семибальною шкалою) громадян України стосовно різних її етносів (за винятком українців, росіян та української діаспори) був досить суттєвим – 5,2 бала [2].

Причому, як зазначав ще раніше Є. Головаха, упродовж 1992–2008 рр. відбулося суттєве збільшення і загального показника національної дистанційованості, і показників «дистанціювання» населення України майже від усіх національностей [3].

Уперше проблема національної ідентичності стає об'єктом наукового дискурсу в ХІХ сторіччі. Це було пов'язано з бурхливими процесами, що переживала Європа та Південна Америка, де виникали та ширилися рухи за звільнення від колоніальної залежності і з'являлися національні держави. Із середини 70-х років ХХ сторіччя концепція національної (та тісно з нею пов'язаної етнічної) ідентичності стала набувати все більшої ваги як відповідь на геополітичну ситуацію постколоніального

світу, що постійно змінюється, та політичну активізацію етнічних рухів у промислово розвинених країнах.

З іншого боку, проблема ідентичності стала предметом теоретичного дискурсу в межах критики уявленнь традиційної метафізики про те, що все ідентичне самому собі. Цей контекст аналізу ідентичності постав як проблема її криз, що аналізуються як необхідний етап розвитку і людини, і кожного соціального інституту. Якби не було криз ідентичності, то не було б ні особистісного поступу індивідів, ні поступу спільнот, ні поступу суспільства в цілому, який є подоланням старої ідентичності та набуттям нової. Кожна криза – це вичерпування потенцій розвитку попередньої якості та пошук і перехід до нової, розвиненішої та досконалішої.

Тому філософська рефлексія проблеми ідентичності (а це передусім праці західних дослідників II половини XX сторіччя М. Гайдеггера, К. Юнга, Ж. Лакана, Е. Еріксона, Ж.-М. Бетта, як і певне «позитивне переосмислення» радикальних ідей філософів-постмодерністів (наприклад М. Фуко, Р. Барта, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ю. Кристевої, Ж. Бодрійяра, Ж. Дерріди – це критика «метафізики буття-як-присутності» або критика «картезіанського суб'єкта» нібито самодостатнього в аспекті безперервності та цілісності свого «*cogito ergo sum*»). Тут доречно зазначити, що «ідентичність», по суті, стає значною філософською та науковою проблемою тільки в XX сторіччі, тобто тоді, коли виникає сумнів у тому, що називають «єдністю самості». І метафора «смерть суб'єкта» має розумітися тільки як критика суб'єкта класичного мислення. Філософи (наприклад В. Хесле, Р. Брубейкер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Ю. Габермас, Н. Еліас, Ф. Анкерсміт, Е. Балібар, І. Валлерстайн, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Т. Лукман, М. Кастельс, В. О. Ядов, Т. С. Воропай, З. А. Жаде, Н. В. Паніна, М. В. Заковоротна, В. І. Палагута) уже докладно концептуалізувати варіанти самовизначення суб'єкта в різних соціальних контекстах.

Існує думка, що науковий і технічний прогрес узагалі знімають проблему національної ідентичності. Як зауважив Ф. Фукуяма, всі країни, що зазнали економічної модернізації мають бути дуже схожими одна на одну; в них має існувати національне єднання на базі централізованої держави, вони урбанізуються, замінюють традиційні форми організації суспільства на кшталт племені, секти та клану економічними раціональними формами, заснованими на функції та ефективності, й забезпечують своїм

громадянам універсальну освіту [4]. Йому належить думка про те, що націоналізм нині на підйомі тільки у таких регіонах, як Східна Європа і колишній Радянський Союз, де народам довгий час відмовляли у визнанні їхньої національної ідентичності, а у найстаріших і надійних національних державах світу націоналізм зазнає змін. Вимога національного визнання у Західній Європі «одомашнена» і цілком узгоджується з універсальним визнанням, як трьома чи чотирма сторіччями раніше узгоджувалася з нею релігія [5].

Проблема ідентичності для багатьох країн, у тому числі і для України, має ще один вимір – посткомуністичний, теоретико-методологічний. У марксистсько-ленінському суспільствознавстві ідентичність людини жорстко детермінувалася його класовою приналежністю, її об'єктивними характеристиками та не потребувала її свідомого самовизначення. На противагу цьому для багатьох дослідників поняття ідентичності стало універсальною пояснювальною парадигмою всіх сучасних суспільних явищ і процесів, що замінила класовий підхід радянського суспільствознавства.

Як слушно зауважує Л. Нагорна, це запозичене з психології поняття (ідентичність – *прим. авт.*) стало у суспільній думці II половини XX сторіччя універсальним інструментом аналізу свідомісних конструктів [6]. Тому з цього погляду є потреба визначити епістемологічні межі та можливості ідентифікаційного підходу, що має особливу актуальність для «розколотих» суспільств яким є, на жаль, сьогодні Україна. Бо і тут проблема ідентичності стала найзначнішим обґрунтуванням пріоритетності тих або інших суспільних цінностей (зазвичай альтернативних), як і протилежних стратегій суспільно-політичного та економічного розвитку країни. Як зазначає М. Рябчук, мовно-культурні поділи України та несформована за 20 років національна ідентичність упроваджують політику ідентичності геть у все [7].

Особливості сучасного етапу формування національної ідентичності в Україні визначаються, з одного боку, потребою реалізації ідеї нації на основі цінностей українства, з іншого – необхідністю реалізації соціально-економічних інтересів громадян безвідносно до їх станової, етнічної, релігійної та політичної визначеності. Як слушно зауважив І. Дзюба, об'єднувати людей зараз можна хіба що довкола добробуту. На його думку, історично для України національною ідеєю було те, що Тарас Шевченко позначав як «Україна без холопа і пана» [8]. І одним із головних

пріоритетів соціальної модернізації українського суспільства, на думку А. Єрмолаєва, є пошук оптимальної та прийнятної для більшості населення України моделі загальнонаціональної та загальногромадянської ідентичності, що органічно поєднувала б соціокультурні та соціокультурні складники, враховувала б соціокультурну, етнокультурну та мовну специфіку регіонів [9].

Як бачимо, є достатня кількість причин ще раз проаналізувати феномен національної ідентичності, його співвідношення з ідентичністю етнічною, виокремити чинники та механізми її формування, дослідити стан, проблеми та перспективи формування національної та етнічної ідентичності в Україні, її ідентичності як країни та держави в умова глибоких суспільних трансформацій.

1. *Сергеева, О. А.* Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем / О. А. Сергеева // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 5. – С. 104.

2. *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг*. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 532.

3. *Головаха, Є.* Соціальні зміни в Україні 1992–2008: висновки / Є. Головаха // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 642.

4. *Фукуяма, Ф.* Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: «ХРАНИТЕЛЬ», 2007. – С. 13.

5. Там само. – С. 21.

6. *Нагорна, Л.* Війни ідентичностей – сценарії і ризики / Л. Нагорна // *Політичний менеджмент*. – 2007. – № 2 (23). – С. 47.

7. *Країна*. – № 31(84), 2011. – С. 34-35.

8. *Країна*. – № 28(81), 2011. – С. 31.

9. *Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку*. – К. : НІСД, 2010. – С. 6.

**РОЗДІЛ І.
ПОНЯТТЯ НАЦІЇ
ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ДЕТЕРМІНАНТА
ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ**

Те або інше розуміння національної та етнічної ідентичності, ідентичності країни та її діаспори залежить від поняття нації. Ще М. Грушевський зазначав важливість дослідження тих спільнот, які в історичній ретроспекції забезпечували ідентичність і життєдіяльність народів. На його думку, в історіософії «... головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поряд нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значання від політичного, але в кожному разі не повинні лишатись в тіні поза ним» [1]. Тому можна стверджувати, що формування національної ідентичності – це процес самовизначення людини і у реальних, і у символічних конструктах етнічного та національного простору.

Очевидно, що зазначена обставина потребує теоретичного опосередкування феномену нації. Історично перші нації, що виникли у середньовічній Європі, формувалися на основі земляцтв і саме їх поняття визначало це явище. До ХІХ сторіччя воно набуло сенсу, близького до сучасного. Нація почала трактуватися, як альтернатива феодально-династичній і племінній роз'єднаності.

Відтоді найважливішими критеріями національної єдності стають культурна, правова й економічна спільність. У межах націй поєднуються різні етнічні компоненти. Так було навіть у Німеччині, де племінні спільності, що увійшли до складу німецького народу, етнічно близькі, але усе-таки своєрідні. Щодо класичної держави-нації – Франції, то в її кордонах складається спільність із різнорідних етнічних компонентів, крім так званої північно-французької та південно-французької (лангедокської) народностей – басків,

каталонців, бретонців, ельзаських німців – у її структурі представлені вихідці з інших країн, у тому числі і з мусульманських та африканських. Також збірними, поліетнічними є спільності італійців, іспанців, британців та ін.

Узагалі, однієї загальноновизнаної й однозначної дефініції нації не існує. Причина цього – багатогранність функцій, пов'язаних з цим феноменом, які нормують і легітимізують майже всі прояви суспільного буття людини. Крім того, труднощі категоріального визначення феномену нації, на погляд автора, пов'язані з тим, що її субстанціональність «приписується» дуже різнопорядковим феноменам і об'єктивного, і суб'єктивного характеру.

Показовою є багаторічна дискусія в західному, російському та вітчизняному суспільствознавстві щодо осмислення феномену нації. Під час цієї дискусії визначилися два протилежні підходи до розуміння сутності нації, механізмів і чинників її формування, взаємовідносин з іншими суспільними утвореннями. Перший підхід, так званий примордіалістський, походить із об'єктивного існування нації як соціальної спільноти, що є чи не первинною формою існування людності. В. Карлов, наприклад, визначає націю як соціально-політичне утворення формаційного характеру, що поєднує через ринкові відносини більшість народонаселення етнічної спільноти, володіє самосвідомістю і сформувався в надрах цієї спільноти [2]. Схожий погляд має і український дослідник М. Шульга. Він доводить, що інтеріоризація частини етнічних властивостей людини, яка не залежить від її свідомого контролю в процесі етнізації особистості, свідчить проти того, що націю слід розглядати винятково як сукупність людей, які солідаризуються на загальній платформі. Навпаки, суб'єктивістський погляд відносить етнос до явищ надбудовного характеру типу політичних партій [3]. Е. Тадевосян називає суб'єктивістський підхід до нації етно-соціальним та етнотериторіальним нігілізмом [4].

Суб'єктивістський підхід (у західному науковому дискурсі він, як уже зазначалося, відоміший як конструктивізм – його різновиди: модернізм, переніалізм, етносимволізм тощо) у російському суспільствознавстві представлений такими відомими етнологами, як В. Тишков, О. Здравомислов, Б. Капустін. Так, радикальністю та суперечливістю суджень відомий директор Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН В. Тишков. Поділяючи погляди зарубіжних кон-

структивістів Е. Геллнера та Б. Андерсона, у своїй монографії «Реквієм по етносу» він пропонує відмовитися від вживання лексики, пов'язаної з етнічною спільністю, яка включає такі категорії, як «етнос», «субетнос», «нація», «націоналізм», і як категорії аналізу пропонує виключити їх із мови науки [5]. У своїх аргументах дослідник звертається до аналізу змішаної сім'ї або середовища, в якому людина протягом свого життя з легкістю може змінювати етнічну приналежність залежно від обставин та особистих потреб.

Американський дослідник О. Келгон наголошує, що нації не можна визначати лише за допомогою емпіричних параметрів, наприклад таких, як здатність досягти суверенітету, утримувати внутрішню єдність, відстоювати свої кордони. «Нації, скоріше, оформлюються через певний спосіб самоствердження, спосіб мовлення, думання й дії <...>, які дають змогу створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей на виконання колективних задумів, розрізняти народи й відповідні види побуту». Ця теза є дуже співзвучною із визначенням Е. Ренана: «...нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним чинником: це чітко висловлене бажання продовжувати спільне життя» [6].

О. Здравомислов узагалі припускає, що відмінності між етносом і нацією не є істотними і, тим не менше, суть нації він зводить до самосвідомості, яка формується у процесі постійного спілкування за формулою «ми–вони». Причому «ми» – це спільнота з єдиною мовою, простором спілкування, єдністю у повсякденному житті, до якої належить «я». «Вони» – це всі інші, від яких може виходити або виходить загроза [7]. На погляд автора, таке формулювання нації виключає етнічне та національне взаєморозуміння і призводить тільки до націоналістичних настроїв і міжнаціональних суперечностей. Згідно з цією, по суті, релятивістською теорією існування будь-якої нації або спільноти, можливе тільки завдяки існуванню інших націй. Росіяни тому росіяни, що є американці, українці, європейці, башкири [8]. В цілому, конструктивісти вважають, що нації є феноменом дуже пізньої, сучасної історії. Більшість сучасних націй, на їх погляд, сформувалися протягом ХІХ сторіччя чи навіть на початку ХХ сторіччя. Відомий американський політолог Б. Андерсон у своїй книзі «Уявлені спільноти» виник-

нення націй пояснює майже випадковим збігом обставин: поширенням капіталізму, комунікативних технологій і вибором людьми різних мов спілкування [9]. Якщо вірити його версії, то Франція, Німеччина, Польща тільки тому з'явилися на карті Європи, що запрацював друкарський станок, а відтак з'явилася спільнота читачів, які з газет дізналися, що вони є французами, німцями, поляками. Тобто стали заангажованими у процес формування нації навіть без свого відома. Проте капіталізм – це, принаймні, спільний ринок, спільна держава, мова, територія тощо.

У російському суспільствознавстві існує інтегральна теорія національно-етнічної спільності створена М. Мнацаканяном. У ній поєднано все те цінне та корисне, що є, на його думку, в наявних теоріях з цієї проблеми. Водночас автор не заперечує протистояння конструктивізму там, де В. Тишков закликає відмовитися від етносу як наукової категорії. Результатом цієї полеміки є визначення М. Мнацаканяном механізмів виникнення та існування етносу як історичної реальності. Саме ця проблема була найменше досліджена у радянському суспільствознавстві, бо найрозповсюдженіше у ті часи сталінське трактування нації не передбачало існування етнічних спільнот як інституційних чинників її формування. У роботі «Нації та націоналізм. Соціологія і психологія національного життя» докладно викладено цю теорію. М. Мнацаканяном головною умовою виникнення етносу називає смислові символи, що формуються на основі етнічності. На його думку, символи об'єднують людей і створюють колективну спільність, перетворюючись тим самим у конструкти, що забезпечують собою контакти між поколіннями [10]. Наприклад, для росіян як спільності інтегрального типу такими символами-провідниками є «Москва», «собор Василя Блаженного», «Сталінград», «Бородіно», «О. С. Пушкін», «О. Невський» [11].

Про важливість таких символів-провідників, що характеризують певну спільноту, говорив на початку ХХ сторіччя і П. Сорокін. Якби не було цього центрального об'єднувального вузла, зазначав він, ми не вважали б за щось єдине низку різно-рідних за своїм характером груп, що живуть у різний час [12]. За М. Мнацаканяном нація – це насамперед категорія історико-культурна. Але вчений не виключає і її цивільного наповнення. У цьому випадку символом-провідником стане єдина територія [13].

Крім російської версії, історіософська традиція осягнення феномену нації має потужне наповнення здобутками німецької класичної філософії та її послідовників і критиків. Так, її засновник І. Кант писав: «Під словом народ розуміють об'єднану в цій чи тій місцевості групу людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця група або частина її, яка з огляду на спільне походження визначає себе об'єднаною в одне громадянське ціле, називається нацією» [14].

Для формування нації Й. Фіхте пропонував на території Прусії створити централізовану замкнену державу з незалежною від інших держав регульованою самодостатньою економікою та обов'язковим залученням до роботи всього працездатного населення. У перспективі він мав на увазі поширити цю модель і на майбутню об'єднану Німеччину. При обґрунтуванні ідеї централізованої замкненої національної держави Й. Фіхте посилався на досвід народів стародавнього світу, які були відокремлені один від одного й розглядали чужинців, як своїх «ворогів». Психологічно-історичну теорію нації започаткував Г. Гегель. Націю він розглядав, як спільноту людей, об'єднаних спільністю походження духу, душі, волі, самосвідомості, товариськості. Завданням кожної нації є вихід на «сцену історії» задля боротьби за світове панування. Для здійснення свого призначення нація має створити власну національну державу. М. Вебер вважав, що поняття «нація» має суб'єктивний характер, а предмет, що воно визначає, належить до сфери цінностей людини. Воно ґрунтується на людській природі розуміння світу, що існує лише у відчутті людини, яка прагне бути частиною соціального та політичного співтовариства.

Аналізуючи ці та інші визначення, варто зазначити, що в цьому випадку можна говорити не стільки про протиставлення двох етнологічних концепцій, скільки про фундаментальну проблему пошуку філософських засад дослідження сутності та змісту етнічного, його місця і ролі у формуванні нації. Примордіалісти та конструктивісти по-різному відповідають, говорячи мовою радянської філософії, на основне питання націєтворення: що в ньому первинне – етнічна матерія чи етнічна свідомість? Російський дослідник І. Кон назвав цю полеміку старою суперечкою середньовічних номіналістів і реалістів, у якій конструктивісти постали в ролі номіналістів (всі категорії створюються суспільством, культурою і мають сенс тільки в межах конкретного історичного контексту), а примордіалісти-

ессенціалісти – у ролі реалістів (категорії відображають загальну, об'єктивну, незмінну сутність явищ).

Дискусія в російському та українському суспільствознавстві з її засадами та пріоритетами викликає не лише академічний інтерес: чия теорія правильніша? За кожною позицією різні історичні долі народів, політичні програми, геополітичні пріоритети, соціокультурні перспективи. Примордіалізм як концепція більш-менш моноетнічних націй виходить із важливості «вкоріненості» нації, пріоритету етнотериторіального устрою державного життя; суб'єктивістський (конструктивістський) підхід відстоює концепцію деетнізації державності та особистості.

Причини розповсюженості, наприклад, конструктивістського підходу до розуміння нації в Україні та деяких країнах Східної та Центральної Європи як досить переконливої суб'єктивістської епістемологічної парадигми виникнення та існування мультикультурних суспільств слід досліджувати в межах аналізу специфіки національної політики тих держав, до складу яких вони входили.

До Першої світової війни ці, так названі «неісторичні народи» (за висловом Ф. Енгельса) були давніми підданими трьох центральноєвропейських династичних імперій: Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів. Після колапсу багатонаціональних імперій у Першій світовій війні вони опинилися під впливом або німецького Рейху, або Радянського Союзу.

Ці геополітичні реалії відбилися у структурах повсякденного мислення і стали основою наукових концепцій. Оскільки жодної з держав, що знаходяться сьогодні між Берліном і Москвою, не існувало в часи підйому суспільствознавства на початку і у середині XIX сторіччя, їхня історія і в очах більшості сучасних дослідників має наліт штучності, віртуальної дійсності. Як вважає, наприклад, Дж. Елей, дійсні держави – це Британія, Франція, Іспанія, Росія та, із застереженням, Німеччина. Але Чехословаччина (у той час це була єдина країна), Угорщина, Румунія й особливо Україна є деякими «підозрілими» кандидатами в міжнародне співтовариство [15].

Більшість народів регіону, на думку деяких західних дослідників, і дотепер позбавлені соціокультурної ідентифікації та історичної легітимності. Відповідно розвиток Східної і Центральної Європи розглядався в історіософії, і значною мірою продовжує розглядатися, як єдина соціокультурна ціліс-

ність позбавлена будь-яких етнонаціональних ознак [16]. Цей стереотип призводить до сприйняття націй і держав, які тут існують як таких, що не здатні підтримувати стабільні демократичні режими та розвиватися у напрямку економічного процвітання, а тому не заслуговують справжнього суверенітету. Хоча таку думку часом висловлюють дослідники із самого регіону, вона походить від двох історіософій: німецької та російської/радянської.

Дослідники та політики цих двох домінуючих прикордонних держав традиційно дотримувалися думки, що національна держава нежиттєздатна в цьому важливому регіоні. Для німецьких політиків і вчених головні категорії їхньої геополітики *Osteuropa* та *Mitteleuropa* [17] припускають можливість розширення території та ареалу поселення від східних німецьких земель до Уралу.

Для радянських вчених і політиків поняття «соціалістична співдружність» (так само, як для їхніх ліберальних і консервативних попередників та наступників феномен Російської імперії чи «Великої і неподільної Росії») було дзеркальним відображенням німецького аналога. У їхньому уявленні землі на захід від центральної Росії належали законній сфері російського впливу, були безпосереднім продовженням її південних і західних областей. Для німецької та російської історіософії країни Східної та Центральної Європи існували як «прикордонні території», за які змагалися в періодичних геополітичних сутичках. Радикалізація поліетнічних рухів у регіоні була і прямим наслідком імперської політики протягом сторіч, і сьогоднішніх геополітичних концептів домінуючих тут держав. І російські/радянські, і німецькі ідеологи та політичні лідери ще донедавна стверджували, що навіть внутрішньорегіональне співробітництво у Центральній і Східній Європі буде нежиттєздатним без гегемонії Німеччини чи Росії. Наприклад, у Польщі 2011 р. напередодні парламентських виборів ця проблема була визначальною для політичного життя країни. Опозиція чинній владі (партія «Право і Справедливість» колишнього прем'єр-міністра Польщі Я. Качинського) свою передвиборчу стратегію вибудовувала на ідеї втрати країною незалежності внаслідок діяльності «німецько-російського кондомініуму» та вступу країни до ЄС [18].

Про те, що такі ідеї мають цілком реальне підґрунтя, свідчать і заяви керівника російського центру «Кремлівська стратегія»

В. Мінгальова. Коментуючи висловлювання канцлера Німеччини А. Меркель про пріоритетність євроінтеграції з Росією для створення Євросоюзу як потужного економічного об'єднання на противагу необхідності рятувати «слабкі» країни ЄС, В. Мінгальов зазначає, що від цього один лише крок до планів Путіна про створення єдиного простору від Лісабона до Владивостока [19]. Крім того, будь-яка інтеграція рано чи пізно призводить до унітарності. І якщо ЄС збереже свої позиції, зрештою дійде до того, що навіть офіційно об'єднаною Європою управлятимуть із Берліна. Ще у 20-х роках ХХ сторіччя це було економічною альтернативою плану військового поневолення Європи Гітлером.

Тому питання будівництва незалежних демократичних національних держав у цьому регіоні тісно пов'язане із переглядом концептуальних засад традиційних відносин російської і німецької держав з народами Східної та Центральної Європи (згадаймо емоційні сплески політичного протистояння Польщі з Берліном і Москвою за часів президентства Л. Качинського) та усунення політичних спекуляцій довкола цього. Але не тільки спадщина німецької та російської історичної думки, а й післявоєнний політичний устрій підсилювали радикалізацію національних рухів Східної та Центральної Європи. Міжвоєнний досвід держав регіону тільки переконав політичні еліти Сходу й Заходу в тому, що їхні примордіалістські/конструктивістські стереотипи не міраж. Унаслідок очевидного провалу Версальських угод і миротворчої політики Ліги Націй у цій частині світу (частково в результаті конфліктів міжвоєнного періоду) історія регіону стала асоціюватися з націоналізмом, антисемітизмом та етнічним іредентизмом. Антигуманна спадщина націонал-соціалізму й фашизму та його європейських послідовників внесла додатковий вклад у демонізацію націоналізму. Особливо «поганого», «етнічного», чи «кривого» націоналізму Східної Європи (особливо Балкан) на противагу «гарному» чи «цивільному» країн старої Європи.

Перемога союзників у Другій світовій війні та формування Об'єднаних Націй начебто мали розв'язати національне питання якщо й не назавжди, то, принаймні, на найближче майбутнє. Цей оптимізм знайшов відображення в ідеології панівної у післявоєнних суспільних науках теорії «модернізації», що постулювала остаточне зникнення етнічних і національних особливостей у міру того, як суспільство стає дедалі більш ур-

банізованим, індустріалізованим та освіченим. Ця надія була особливо сильною у США, де очікування асиміляції як бажаного та визначеного результату етнічних процесів відбивало віру більшості американських суспільствознавців у свою країну як «плавильний казан» етнічних особливостей [20]. Не виключено, що цей оптимізм свідомо чи несвідомо поділяли й багато радянських етнологів у своїй концепції «єдиного радянського народу». Проблемність реалізації цих проектів, на погляд автора, впливала з некритичного сприйняття різнопорядковості національного й етнічного, незвідності одного з іншим, різнопорядковості механізмів і чинників їх формування.

Тому не викликає сумнівів, що примордіалістське чи конструктивістське тлумачення нації похідне від розуміння феномену етнічного. Бо субстанцією кожної нації є певний етнос як група людей, котра має власний народний чи національний дух (Й. Гердер), сукупність звичок і манер, способів почування та поведінки, прийнятних тільки тому, що вони свої. Поняття «етнос» – це певною мірою наукова абстракція для визначення характерних рис цієї групи людей незалежно від часових і просторових характеристик її існування.

Термін «етнос» (*ethnos*) походить із давньогрецької мови, дослівний його переклад означає «негрек», «чужинець», «ідоловірець». Етимологічно воно означає стадо, група (натовп) людей, народ, плем'я, рід, іноземне плем'я тощо. Із V сторіччя до н. е. його використовували у значенні «плем'я негрецького походження», «народ негрецького походження». Себе греки позначали словом «демос» (народ) і відрізнялися від негреків тим, що останніх іменували «етносом». У такому значенні римляни ввели слово «етнос» у латинську мову. У зв'язку з його латинізацією з'явився прикметник «етнічний» (*ethnicos*), що вживався у значенні «нехристиянський», «язичницький».

Уперше «етнос» як науковий термін у літературі з'явився наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя разом із термінами «етнографія» та «етнологія». Із середини XIX сторіччя поняття «етнос» почало використовуватися у значенні «народ». Цьому сприяв німецький етнолог А. Бастіан, який поняття «етнічний» і «народний» вважав синонімами, а поняття «етнічність» сприймав як культурно-побутову специфіку народу. Аж до початку XX сторіччя ним позначали населення певних історико-культурних провінцій; мовно-культурні спільноти певних територій; людські міжпоколінні спільноти часів пер-

вісної епохи, об'єкти етнографічних досліджень тощо. У 20–30-ті роки ХХ сторіччя в англомовній літературі поширився термін «етнік» (*ethnic*) у значенні «племінний» і «поганський» («язичницький»), інколи термін «етнос» поширювався лише на ті історичні й територіальні частини етнічних спільнот чи малочисельні етнічні спільноти, які не самоідентифікували себе тощо.

Ще на рубежі ХІХ-ХХ сторіч французький антрополог Ж. Денікер спробував розкрити поняття «етнос» і тлумачив його близько до сучасного. Він вважав, що терміном «етноси» слід позначати «народи», «нації», «племена», які відрізняються одне від одного мовою, способом життя, культурою, поведінкою. Спроба французького етнографа Ф. Рено в 1919 р. уточнити поняття не внесла ясності, а розмежування ним єдиного терміна на два – «етнос» і «великий етнос» не знайшло підтримки у вчених. Дослідження поняття «етнос» мало місце й у роботах німецького соціолога М. Вебера, який у праці «Господарство і суспільство» (1922 року) писав, що «етнічними групами» є всі групи людей, які поділяють суб'єктивну віру у спільне походження через схожість фізичного типу і звичаїв.

У російській історіографії дослідженням поняття «етнос» і проблемами його теорії займався С. М. Широкогоров, який у виданій в Шанхаї (1923 року) праці писав, що етнос – це група людей, котра розмовляє однією мовою, визнає своє єдине походження, характеризується комплексом звичаїв, устроєм життя, збереженими й освяченими традиціями, які вирізняють її з-поміж інших. В англомовній етнології термін «етнос» не використовувався. Його замінювали термінами «етнічність», «етнічна група», «етнічна ідентичність», але найчастіше замість терміна «етнос» вживався термін «етнічна група».

В українській етнології термін «етнос» традиційно ототожнювався з терміном «народ», і лише з кінця ХХ сторіччя у суспільствознавчих дослідженнях він набув загального поширення. Сьогоднішнє його тлумачення, на думку В. Євтуха, відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням, що виявляються у побуті, культурі, поведінці, й у цілому в ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Часто термін вживається також для означення етнічної спільноти, мовної та культурної самобутності групи людей [21]. Нині термін «етнос» став науковим поняттям, еквівалентом давньогрецького розуміння іншості не-

греків. Хоча поєднання у словосполученні слів «етноси-народи», що зараз часто вживається, це вже не грецька, а пізніша наукова традиція. Тому поняттям «етнос» можна характеризувати стійку, історично вкорінену на певній території сукупність людей, які мають спільні риси (часто й расові), стабільні особливості культури (в тому числі мову) та психічний склад, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (мають самосвідомість).

Отже, до рис, що становлять якісні ознаки етносу, належать мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Зауважимо, що жодна з названих рис не є детермінантно етнознаковою. Саме в нероздільній органічній сукупності вони становлять певну етнічну окремішність.

Розуміння особливостей буття етносу визначається поняттям «етнічність» (народність), що вживається для означення ступеня впливу природних і культурних особливостей того чи іншого народу на формування та життєдіяльність тих історичних людських спільнот, які мають свій етнічний складник – племен, народностей і націй. Саме плем'я відомий російський етнолог Ю. Бромлей вважав першою етнічною спільністю людей. Проте існує думка, що найпершою і найстарішою видовою формою етносу є рід.

На думку В. Дубініна, рід як етнічна спільнота складається з людей, які мають спільне походження. За територіальною ознакою рід не має постійної території – він веде кочовий спосіб життя. З позиції форм власності рід має одну, тільки йому властиву колективно-родову форму власності. За способом ведення виробничої діяльності рід має один спосіб виробництва у зв'язку з нерозвиненістю розподілу праці. У світоглядному вимірі рід характеризується міфологічним баченням світу. На його думку, рід як етнічна одиниця у лінгвістичному відношенні має одну мову. Культурно-історичні традиції етносу на рівні родової організації тільки формуються і відрізняються виконанням певних ритуалів, родових культів, обрядів, що мають на меті розвиток самосвідомості, тобто усвідомлення кожним своєї належності до роду. Нарешті інтенсивність властивостей етносу більш розвинена, на погляд автора, у роді [22].

У сучасних умовах (залежно від впливу на життєдіяльність нації) етноси мають різний державний, суспільний і соціокультурний статус – автохтонні або титульні етноси, етнічні групи (національні меншини, «етнікоси»), субетноси. Складне, а

часом і конфліктне переплетіння їх взаємин становить зміст і спрямованість функціонування й розвитку всіх сучасних націй (монацій зараз майже не існує).

У багатоетнічному суспільстві рано чи пізно (але обов'язково) самовиділяється певний етнос, що дає назву країні, геополітичній площині й досить часто державі. У дослідницькій літературі його найчастіше називають «аборигеном». Але це надто розпливчате у семантичному сенсі слово. У II половині XIX сторіччя почалися пошуки засобів адекватизації цього феномену. В. Паретто вживав поняття «автоелітний народ», а С. Дністрянський – «автохтонно-дотичний». Сьогодні в українознавстві найчастіше такий народ називають «титульним». Його статус у багатоетнічному суспільстві не фатальний, «богоданий», його роль не фіксується історією навечно, а ситуативно передається від одного народу до іншого [23].

Як вважає, наприклад, І. Варзар, титульним народом-етносом у багатоетнічному суспільстві зазвичай є найбільший за своєю фізичною чисельністю та найстаріший (автохтонний, а не просто аборигенний) мешканець на даній геополітичній площині; він є також народом-етносом, який робить найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Титульний народ-етнос є основним ойкуменним номінатором – він дає своє ім'я не лише країні, а й державі та державно-політичним атрибутам владності – території та кордонам, природній специфіці й ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі та збройним силам, валютно-фінансовій системі й типові економіко-господарської діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування та моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів тощо [24].

Немає, наприклад, титульного народу в США, Австрії, Великобританії, Мексиці й інших країнах – у них суспільство багатоетнічне, але таке, в якому кожний народ-етнос добровільно та свідомо «розчинився» в масі народу-населення, актуалізуючись час від часу як суб'єкт лише культурного, а не політичного життя. А Захід ще з початку XVIII сторіччя намагається рухатися до створення у суспільствах «єдиної безетнічної нації» (Л. Гумплович), тобто таких людських спільнот, що складаються з гомогенного народу-населення різноетнічного походження, який у житті та свідомості не диференціює себе на відокремлені етно-

історичні одиниці, а тому в політиці є єдиноконсолідованим чинником.

Існування титульного етносу породжує номінативну проблему понятійного взаємоузгодження назви держави і країни та її етнічної полікультурності. У таких країнах, як Росія, Узбекистан, Ізраїль самоназви жителів і громадян похідні від назви країни – росіяни, узбекистанці, ізраїльтяни, а представники титульних етносів іменуються по-іншому: «русские» (рос.), узбеки, євреї. Звичайно, в Росії є чимало противників формули «російської нації» («росийской нации») Путіна/Медведева. Деякі з них відстоюють ідею етнічного націоналізму й категорично виступають проти назви «россияне». На їхню думку, раніше назва «русский» витіснялася безрідним «радянський». Тепер вона витісняється безрідним «россиянин» – говорять вони. Проте це не заважає російській владі впроваджувати в життя свої ідеї. Є держави, в яких титульний етнос і приналежність до громадянства номінуються однаково, але з низки причин особливих проблем із подвійним тлумаченням тут не виникає: Японія, Франція, Китай. В Україні існують великі етнічні спільноти, які негативно ставляться до практики ототожнення громадянської та етнічної ідентичності. Хоча очевидно, що українець – це і представник титульного етносу, і житель, громадянин України незалежно від етнічної належності. Якщо може існувати німецький єврей або кримський татарин, то чому не може бути українського росіянина або українського татарина?

Значна частина західних дослідників, які трактують етнічність у вузькому розумінні, розглядають її і як специфічний вияв, форму або тип ідеології. Започаткував такий підхід відомий американський соціолог Д. Белл. Ще на рубежі 50–60-х років у своїй добре відомій на Заході праці «Кінець ідеології» він, стверджуючи про занепад усіх ідеологій (особливо комуністичної), передрікав, що на зміну їм прийде етнічність.

Сьогодні це досить поширений погляд. Його прихильники, зокрема американські та канадські етносоціологи й антропологи Г. Френсіс, Д. Аронсон, Ф. Рігс та ін., зазначають, що етнічність є і має бути формою, певним різновидом ідеології. Водночас вони підкреслюють, що ця ідеологія має витіснити, замінити класову ідеологію або перебувати до неї в опозиції. Як бачимо, більшість дослідників схиляється до думки, що етнічність – це вияв сигніфікативної єдності культури як певного

способу буття спільноти (певного народу), що детермінує його смислову, знакову ідентифікацію.

Часто сутнісні ознаки етносу переносяться на націю як історичну спільність людей, що має відмінні від етносу характеристики. А етнос розглядається насамперед як населення певної адміністративно-територіальної одиниці або об'єкт ідеологічних і політичних апеляцій чи статичний предмет управлінських рішень і аж ніяк не історико-культурна спільнота, власна креативна інтенція якої (яких) формує націю. Із цього погляду стає зрозумілою некоректність таких висловів, як «міжнаціональні відносини», «національно-культурна автономія», «національна меншина» тощо. У цьому випадку природно було б говорити про «міжетнічні відносини», «етнокультурну автономію», «поліетнічну державу» тощо.

Найбільш концептуально проблеми виникнення та буття етносу розроблялі в російському суспільствознавстві Ю. Бромлей і Л. Гумільов. І перший, і другий розглядали феномен етносу як певну спільність людей. Проте механізми цієї заданості трактувалися ними по-різному. Якщо Ю. Бромлей виділяє культурно-економічну детермінацію, то Л. Гумільов – природно-біохімічну.

Вивчаючи принципи й механізми зародження етносу, Л. Гумільов визначав його як природний феномен, частину біосфери. Полемізуючи з Ю. Бромлеем про природу етносу, дослідник неодноразово зупинявся на традиційних ознаках етносу. На його думку, мова, культура, релігія, походження, державність вказують тільки на факт етнічних розмежувань, однак не є неодмінним атрибутом феномену етносу [25]. Дослідник визнає щонайменше дві відмінні риси етносу – наявність певного стереотипу поведінки та визнання кожною особою «ми такі-то, а всі інші – інші (не ми)» [26].

Із втратою відчуття «своїх» і «чужих» етнос припинить існувати [27]. Отже, дослідник першим у російській етнології усуває із визначення етносу традиційні для неї соціокультурні властивості та виключає будь-яку можливість історичної інтерпретації етносу. Для нього етнос – категорія біохімічна. Хоча на перший погляд стереотип поведінки можна розглядати як категорію соціальну, автор концепції бачить у ній біологічний сенс, оскільки вона народжується у процесі індивідуального пристосування до ландшафтних умов, здійснюваного за допомогою умовного рефлексу. Відкинуті дослідником соціальні

характеристики етносу – традиції, звичаї, матеріальна й духовна культура, мова, організація побуту – є, на його думку, умовними рефлексами, що передаються від покоління до покоління [28].

Протиставлення себе іншим є також біологічним, в основі нього лежить неусвідомлене відчуття симпатії один до одного, назване Л. Гумільовим компліментарністю, тоді як у суспільстві взаємовідносини будуються з урахуванням свідомого ставлення один до одного [29].

На противагу цій концепції відомий московський етнолог Ю. Бромлей дотримується положення, відповідно до якого етнос – це суспільна одиниця, «тип суспільної групи, особлива форма колективного існування людей». Формування етносу зумовлене територією, що сприяє самовідтворенню етносу. Однак територія не є строго обов'язковим чинником подальшого його розвитку [30]. Значно більшого значення Ю. В. Бромлей надає мові, яку розглядає як умову формування етносу або підсумку етногенезу. Нарівні з мовою досить важливе значення для сталого функціонування етносу мають специфічні елементи матеріальної та духовної культури: звичаї, обряди, народне мистецтво, норми поведінки тощо. Ю. Бромлей особливо наголошує на тому, що етнос не є просто сукупністю ознак, а становить цілісне утворення, основну системоутворювальну роль якого можуть виконувати різноманітні його компоненти. В одних випадках головна роль у цьому відношенні належить мові, в інших – господарсько-побутовим особливостям, характерним рисам поведінки тощо. Наступним системоутворювальним чинником Ю. Бромлей називає етнічну самосвідомість, зовнішнім проявом якої є самоназва спільноти (етнонім) [31].

До етнічної концептуальної парадигми Ю. Бромлея належить поняття «етнікосу» (в західному розумінні – діаспора) як частина етносу, що знаходиться поза межами етносу материнського. У своїй відомій праці «Етнос і етнографія» Ю. Бромлей, досліджуючи умови виникнення етносу, розглядав це поняття у вузькому та широкому значеннях. У вузькому значенні він визначав етнос як історично сформовану сукупність людей, які володіють загальними, відносно стабільними особливостями культури, мови, психіки, а також свідомі своєї єдності та відмінності стосовно інших таких самих утворень. Етнічне у вузькому значенні концентрується в культурі та психіці, у тому числі й самосвідомість. Переважно саме від цих складників за-

лежить етнічна ідентифікація людини (наприклад, вважає вона себе греком, мадяром, українцем чи сингалом тощо) [32].

Як приклад етнікосу він навів українців, які проживають у різних республіках СРСР і Канаді, та яких об'єднує загальна самоназва, окремі риси культури, свідомість спільності походження. Ю. Бромлей свідомо не включав економічні зв'язки у поняття етнікоса. Якщо мати на увазі «етнос» у вузькому значенні слова («етнікос»), – писав дослідник, – то якого б значення ми не надавали поняттю «економічна спільність», усе одно немає підстав стверджувати, наприклад, про неодмінну наявність такої спільності в одного етносу, що входить до складу різних держав [33]. Він же співвідносив поняття «етнікос» із поняттям «етнічна група», з чим не можна не погодитися.

Ще одна важлива характеристика етносу, як вважав дослідник, випливає із його взаємодії із суспільними інститутами, наприклад із сім'єю, державою, у результаті чого утворюється особлива форма існування етносу, названа ним «етносоціальний організм». Необхідною умовою виникнення «етносоціального організму» є територіальна, економічна, соціальна та політична спільність. Формування етносоціального організму й держави перебувають у нерозривній єдності [34]. Не складно помітити, що прикметні риси «етносоціального організму» дуже тісно корелюють із сучасним поняттям політичної нації. Причиною того, що воно відсутнє в етнологічній парадигмі Ю. Бромлея, можна вважати суспільно-політичну практику СРСР та особливості його національної політики – формування радянської людини поза етнічними й національними контекстами. Ця сама обставина – потреба формування свідомого громадянина Російської Федерації у багатонаціональній країні поза етнічними і національними смислами – визначає майже одностайне заперечення російськими дослідниками етнонаціональної проблематики та трактування нації як віртуальної та неіснуючої реальності.

У цілому можна стверджувати, що з концепціями етносу Ю. Бромлея і Л. Гумільова етнологія як наука знайшла додаткові поняття, які виражають структурованість та ієрархічність категорії «етно» (етнос, етнікос, етносоціальний організм), а також дуже багато специфічних термінів Л. Гумільова, що пояснюють процес виникнення, існування та зникнення етносу.

Разом з тим перебільшення останнім ролі та значення біосферного середовища й водночас пониження ролі діяльності

людей, соціально-політичних і культурних детермінант формування етносу, а в концепції Ю. Бромлея, навпаки, обґрунтування детермінантної ролі та значення соціокультурних чинників за рахунок ігнорування природних, спонукало і спонукає інших дослідників узгодити ці протилежності або сформувати власну оригінальну концепцію етносу. Так, колектив українських дослідників пропонує розглядати етнос як суспільно-природне утворення, а його видові прояви (рід, плем'я, нація, народ) – як явища соціальні, продукт всесвітньої історії [35].

Інші науковці розглядають етнос як суспільно-природне утворення, але не тотожне таким історичним спільностям, як рід, плем'я тощо. Пояснюється такий погляд тим, що хоча історичні спільності людей виникають на основі певних етнічних спільнот, проте вони є продуктом історії, соціально-культурними утвореннями [36].

Л. Шкляр вважає, що теорія етногенезу має, по-перше, враховувати максимальну сукупність і природно-соціальних, і природно-історичних чинників, а по-друге, звертатися до аналізу того, що можна назвати соціально-поселенською структурою етносу, яка визначає систему його життєзабезпечення, відтворення та розвитку. Він зосереджує увагу переважно на етнокультурних явищах етнічних процесів, особливого значення надаючи теоретичним проблемам етнічної самосвідомості [37].

Результатом дискусій про різні концепції нації, визначення сутності й модусів етнічного, його поняття (як, до речі, національної та етнічної ідентичностей) є, на погляд автора, дискурсивне нагромадження, що зростає з динамікою досліджень і пошуком нових аргументів на користь тієї чи іншої концепції, а це дає підстави говорити про неможливість формування теорії нації та етносу.

Зважаючи на наведені погляди, визначення і поняття нації та етносу є доволі проблемними, тож радше слід говорити про дослідження існування та розвитку конкретної нації, яке може мати виключно секторальний характер з чітким окресленням меж і можливостей. Тому можна говорити, що і конструктивізм, і примордіалізм (та їх аналоги) є певною мірою епістемологічними умоспоглядальними конструктами; в основі кожного з них є певна ідея, розгортання якої становить зміст і того, й іншого концепту. Те, що демонструє розвиток, уже існує в латентному вигляді у «завитку». За такого підходу всі факти, що відкриваються досліднику, мають обов'язково «вписувати-

ся» в його концепт. Заради цього добирається тільки той матеріал, що підтверджує ідеї концепту й виключається вся інформація, яка його може поставити під сумнів. Ця дедуктивна раціоналістична концепція має довгу ретроспективну історіософську традицію, а чітко була сформульована Г. Гегелем: факт може бути тільки фактом певної теорії. Або, як говорив інший класик, якщо факти не узгоджуються з теорією, то тим гірше для них.

Тому, попри бажання багатьох авторів зробити поняття нації та етносу (як і ідентичності, про що йтиметься пізніше) інструментом пояснення, або «логікою відкриття» за Лакатосом [38], вони як соціокультурні феномени залишаються, скоріше, предметом інтенсивних досліджень.

В українському суспільстві з перших років незалежності існує намагання поєднати примордіалістську та конструктивістську моделі національної ідентичності: національну ідею, культуру, звичаї, традиції, цінності українства – «ми» із сукупністю уявлень, характерних для найбільш успішних націй «старої» Європи, які результативно реалізують конструктивістські демократичні проекти. Прихильники цієї моделі ідентичності вважають, що головне – це самовизначення держави: бачення її громадянами свого місця у світі, в тому числі на основі співвіднесення з іншими суб'єктами міжнародних відносин у логіці опозиції «ми–вони». Представники цієї моделі ідентичності (Е. Геллнер, Б. Андерсон, Е. Хобсбаум та ін.) доводять, що ідентичність держави конструюється політичними елітами і виконує політичні функції.

Тому в межах цього дослідження всі етнологічні концепти розглядаються лише як один із можливих пояснювальних принципів. Завдання полягає у тому, щоб дослідити всі факти або явища, що певним чином мають відношення до етнонаціонального розвитку, незалежно від того, вписуються вони чи ні в той або інший концепт. Говорячи словами відомого французького етнолога Ж. Серв'є, значення і конструктивізму, і примордіалізму (й інших етнологічних концептів) вичерпується тим, що це лише теорії [39].

Зважаючи на це, в його роботі проблема етнічної та національної ідентичності не розглядається у прямій залежності від примордіалістської або конструктивістської (та похідних від них) концепцій нації. Як справедливо вважає Ж. Серв'є, дослідження мають просуватися шляхом фактів, а не систем. У про-

тилежному випадку, на його думку, йдеться не про вивчення з метою розуміння, а про прагнення наочно довести правдоподібність певних філософських систем, нав'язати їх масовій свідомості за допомогою найширшого дискурсу [40].

Якщо взяти, наприклад, феномен казки як дуже важливий етнічний ідентитет, виникає запитання: в який – примордіалістський чи конструктивістський концепт він вписується? За змістом казка – це зазвичай рефлексія колективної етнічної свідомості на Космос, у якому вкорінена та чи інша спільнота. «Вкорінена» – це начебто примордіалізм. За вербальною формою свого існування вона нічим не відрізняється від сучасних ЗМІ, інших засобів комунікації, що, як вважають конструктивісти, «створили» сучасні нації. Складно сказати, за яким принципом виникла та функціонує, наприклад, японська нація (фірма–сім'я) – примордіалістським чи конструктивістським? Те саме можна говорити і про всі інші сучасні нації (хіба що за виключенням американської, яка є суто конструктивістським проектом).

Отже, можна стверджувати, що сьогодні вже складно знайти ортодоксального примордіаліста, який би говорив, що, наприклад, сучасна Італія і Священна Римська імперія – вияви однієї і тієї самої історичної сутності. Періоди історії, безумовно, пов'язані між собою, але цей зв'язок є значно слабшим, ніж зазначається в деяких роботах. Давньоруська держава, Московське царство, імперська Росія, Радянський Союз і посткомуністична Російська Федерація не є уособленням, проявом того самого історичного організму. Це особливо правильно щодо періодів новітньої історії, коли швидкість змін і їхня глибина, викликані процесом модернізації, впливають на погляди та поведінку людей.

Характерний приклад нашого часу – це напівсвідомі спроби представити сучасну Росію як модернізовану країну з демократичними інститутами, загальною цивільною культурою та масовою освітою, мало не прямою спадкоємицею царської імперії. У такому підході не враховується багатозначність і синергетичність історичного процесу, елемент випадковості в ньому, оскільки нові культурні форми та значення виробляються залежно від конкретної історичної ситуації, наявності чи відсутності певних семіотичних схем. Не говорячи вже про так звану альтернативну історію, яка досліджує не те що було, а те, що могло б бути.

З іншого боку, наприклад конструктивістська версія феномену нації не враховує спадкоємності та наступності історичних періодів, носієм яких є етнічні спільноти. По суті, історія в цій версії знову є аргументом, використаним не за призначенням. Замість докладного дослідження конкретного періоду та його ролі у формуванні етнонаціональних спільнот, ми зустрічаємо примордіалістську версію етногенезу в мініатюрі. Погоджуючись із пізнім (за масштабами історичного часу) формуванням націй, багато дослідників думають, що, сформувавшись один раз, нації не змінюються та набувають деяких постійних рис.

Так, Німеччина часто характеризується як «етнокультурна» нація, не зважаючи на ті зміни, що відбулися після Другої світової війни й дотепер відбуваються в її режимі громадянства. Тільки глибокі історичні дослідження останнього часу з історії імміграції у Франції та масові етнічні заворушення в Європі дозволяють серйозно переоцінити міф про «громадянський» характер цих націй.

Введення ж обмежувальних законів щодо імміграції в більшості країн Європейського Союзу своєю чергою радикально змінює характер національно-державного будівництва в цих країнах. Кожна сучасна політична нація є продуктом політики та щоденного життя людей, змагання між країнами й соціальними системами, а не результатом раціонального процесу змін, що розгортаються в історичному часі, тобто результатом визначених історичних періодів, кожний з яких наділений особливими та незмінними етнічними рисами відповідно до гегелівської схеми історії як втілення раціональної ідеї.

Як історичний феномен нація є соціокультурною, економічною, політичною та комунікативною єдністю людей, що забезпечує їм цивілізоване життя в межах світової спільноти. Нація створює життєздатне суспільство й державу, які гарантують його безпеку та життєві інтереси. У сучасному світі саме нація виконує функцію носія мети (національна ідея) розвитку суспільства в цілому. Проте важливо, що ті чи інші зміни у формулюванні мети існування та поступу нації можуть призвести (і призводили) до загострень у міжнародних відносинах, міжнаціональних конфліктів або й кривавих війн (націонал-соціалізм). Нація у сучасному розумінні як громадянська та політична спільнота – це досить численне об'єднання людей, що в цілому піднялося до стану політичного життя і має волю до

суверенного буття й розвитку, тобто є суб'єктом у ставленні до себе та до інших націй і народів.

Нації як історичні спільності склалися у процесі формування індустріального суспільства. Так само, як і етнічні спільноти, вони інтегрували обмінні процеси на рівні повсякденності і, крім усього іншого, забезпечували для своїх членів презумпцію зрозумілості світу за рахунок укорінення свого цивілізаційного «Я». Індустріалізація зумовила перехід від великої родини до нуклеарної сім'ї, панування універсально-понятійного соціокоду, появу масової комунікації. Зруйнувалася система станovo-корпоративних зв'язків, атомізовані індивіди на економічній основі об'єдналися в класи.

Отже, якби нація і розглядалася як продукт соціального конструювання реальності, то в цьому конструюванні першість належала б народним масам. У публічній сфері здійснювалася рефлексія соціокультурної практики, що могла або гальмувати, або прискорювати ці процеси. Проте головний внесок у створення нації зробив капіталізм, що полягає у легітимації всіх класів як джерела влади на основі рівності громадян перед законом, а не створення ринку, бо ринок – це явище значною мірою екстериторіальне. Щоправда, капіталізм створив нову структуру класів, що часто накладалася на давню аграрну структуру, і ця нова структура дала молодій нації необхідний додаток у вигляді професійних умінь і багатогалузевої економіки.

З погляду субстанційних засад, нація – це результат консолідації різних субетнічних груп, які мешкають на певній території, довкола певного етносу (зазвичай найчисленнішого), наслідок усвідомлення їхньої окремішності, політичного, економічного, а іноді й військового конституювання у світі соціальних взаємозв'язків з іншими народами, конституювання своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському. Із цього погляду нація – це соціоцивілізаційне утворення, поряд із родом, плем'ям, народністю, яка має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші аспекти свого функціонування, що своїм своєрідним взаємозв'язком утворюють неповторний спосіб її буття.

Як складне історичне утворення нація формується внаслідок кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими вона пов'язує свою долю, внаслідок духовно-культурного поступу, що створює її неповторний образ. Природа нації полягає у подоланні історично визначеної етнічної ви-

окремленості людей, залученні їх у ширшу систему соціальних і культурних взаємовідносин. На відміну від етнічної належності нація поєднує людей не за ознакою їх кровної спорідненості або спільного проживання, що має на собі відбиток їх природної спільності, а утворює певну соціокультурну, історичну спільність, яка не може бути зведена до суто етнічних особливостей, хоча найчастіше і пов'язана з певним етносом.

Історично нації виростали з однойменних народностей або були результатом об'єднання декількох народностей. В останньому випадку етнічні розходження між їхніми представниками можуть цілком не зникнути, але незалежно від цього, з їхнього союзу виникне єдина нація. Наприклад, США. За даними Н. Смельзера, в 1982 р. у цій країні найчисленнішою групою (51,5 млн осіб) були нащадки німців. Знаючи, хто вони за походженням, нащадки вихідців з Німеччини не відокремлюють себе від американської більшості [41]. Це дає підставу для припущення, що американська нація є результатом культурного компромісу між німцями, англійцями, ірландцями та шотландцями. Усім іншим, хто прибув до США згодом, доводилося пристосовуватися до такої етнічної реальності. Результат цього культурного компромісу деякі дослідники називають домінуючою коаліцією [42].

Можна зробити таке визначення: нація – це спільність індивідів, пов'язаних свідомістю своєї добровільної громадянської єдності, спільністю походження, мови, віросповідання, побуту, звичаїв, історичного минулого та солідарністю соціальних і політичних інтересів сьогодення; це історична спільність людей, яка утворюється у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, особливостей культури й характеру, що становлять якісні ознаки нації. Однак мова, релігія чи раса не є основною ознакою приналежності до нації, адже ми знаємо багато націй, у яких мають місце різні мови (Швейцарія, Канада), різні релігії (США, Німеччина) та різні раси (США).

Національні особливості культури, менталітету, спільність економічних зв'язків, території, мови, віросповідання, а також наявність загальних етнічних та історичних традицій породжують свідомість національної спільності – національну самосвідомість. Національна самосвідомість з моменту свого формування стає важливою умовою існування та розвитку нації; є не тільки об'єктивною детермінантною реальністю щодо людини, але і зв'язком, заснованим на розумінні важливості етнічної

спільності, прихильності до своєї мови, території, культури, певного ставлення до інших націй, почуття національної гордості.

У політиці країн Західної Європи свідомість національної спільності не відігравала істотного значення аж до початку ХІХ сторіччя. Лише визвольна епоха II половини ХVІІІ сторіччя сприяла пробудженню національної свідомості, перетворивши її на могутній чинник політики, що залишила помітний слід у політичній і соціальній історії світу.

Щодо теоретичної моделі нації, то, як вважає політолог А. Сміт, детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею та історично «нижчими» спільнотами такі сім характерних рис:

- культурна й мовна диференціація;
- територія і мобільність;
- великі розміри;
- зовнішні відносини;
- групові відчуття і лояльність;
- громадянські права, тобто ступінь політизації;
- економічна інтеграція.

На його думку, перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять – етнічну групу, всі сім – націю [43].

На погляд автора, немає сенсу протиставляти так зване етнічне та громадянське (політичне) розуміння нації. Історично таке протиставлення походить із німецької політичної думки ХІХ сторіччя, що розрізняла поняття *Staatsnation* і *Kulturnation*. Ішлося насамперед про два різних способи формування сучасних націй: «державні нації» творилися передусім зусиллями державного апарату на основі спільних для всіх законів; «культурні нації» формувалися зусиллями інтелігенції на основі спільної для цієї бездержавної спільноти культурної спадщини.

У досить розповсюдженій посткомуністичній інтерпретації громадянської (чи політичної) нації всі її атрибутивні ознаки представляються нейтральними щодо всіх етнічних ідентифікацій громадян. Отже, політична нація як соціальний організм є нібито стерильно нечутливою до різних національних культурно-ідеологічних проявів. Як іронічно зауважив канадський дослідник Кимлічка, у такому тлумаченні політичної нації (що досить часто тиражується в українському ліберальному та соціал-демократичному ідеологічному дискурсі) відношення до національної культури й етнічна приналежність розгляда-

ються аналогічно релігійній вірі, тобто як сфери приватного, де громадяни можуть вільно визначати свою етнокультурну ідентичність без урахування інтересів національної держави. Розвитком цієї позиції є твердження про можливість існування національно нейтральної (чи етнічно незаангажованої) держави, а також міркування про несумісність принципів індивідуальної волі та ліберальних цінностей із принципами етнічної належності. Поділ націй на «політичні» та «етнічні» пов'язаний, на погляд автора, ще й з тим, що в деяких країнах існують моноетнічні нації або в багатоетнічному суспільстві є так звані титульні етноси, а в інших країнах немає ні перших, ні других.

Такі тлумачення концепції політичної нації призводять деяких дослідників до песимістичних висновків про практичну нереальність реалізації посткомуністичних проєктів і громадянської нації, і бінаціональної чи багатонаціональної держави. Так, на думку відомого американського дослідника Р. Брубейкера, формування громадянської нації – незмінного складника більшості західних демократій – у посткомуністичних умовах можливе лише в країнах із майже етнічно гомогенним складом населення (коли етнічність автоматично втрачає практичне значення). Це, мабуть, не стосується України, яка, на його думку, взагалі не здатна до формування політичної нації (витоки цієї позиції розглядатимуться нижче) [44].

Існує навіть думка, що етнічна нація – це спільнота, що бореться за власну державність, є гарантом прав і свобод громадян. Тоді очевидно, що відстоювання прав і свобод громадян в умовах бездержавності можливе головним чином у спосіб активної участі народу в громадському й політичному житті, тоді як у демократичній державі, якою і є власне політична нація, права та свободи громадян захищені законом. Те саме стосується участі в політичному житті: це або безпосередня активність громадян в умовах відсутності власної держави, або вільне волевиявлення на користь тієї або іншої партії в умовах розвинутого громадянського суспільства.

З іншого боку, спроби деяких авторів позбавити націю етнічних характеристик і звести їх тільки до сфери політичних, громадянських ідентичностей людей, на думку автора, визначаються ототожненням способів формування нації на Заході з феноменом нації взагалі як складним утворенням, що має свої форми вияву в усіх сферах буття народу: економіці, політиці, соціальних і духовних відносинах. За будь-яких обставин, як

вважає В. Лісовий, формування націй здійснюється у спосіб виокремлення елементів етнокультури та їх нового синтезу, призначеного об'єднати попередню культурну різноманітність: об'єднання індивідів у нації здійснюється за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, – ця культура й одержує назву «національної культури» [45].

З погляду свого взаємозв'язку з етнічними утвореннями нація немовби переводить їх існування на новий щабель, певною мірою «знімаючи» такі чинники етнічної ідентифікації, як територія проживання, кровна спорідненість, мова спілкування, певний культурно-господарський тип, символічна визначеність тощо. Цей процес може прискорюватися (у випадку екстремальних умов – визвольної боротьби, війни, революції тощо) або гальмуватися.

Але тією самою мірою, якою нація «підносить» етнічну сутність певної групи людей на вищій щабель соціальності, пов'язуючи з іншими індивідами за допомогою ширшої системи життєтворення, а також норм, цінностей і символів, що мають субетнічне значення, вона робить їх водночас відкритими для інших систем, спонукає до усвідомлення не тільки етнічної, але й загальнонаціональної належності.

Проте принцип «зняття» стосовно взаємозв'язку етносу та нації має свої межі. Адже насправді вищим є не той чи інший вияв буття, хай навіть і найрозвиненіший, а цілісність реальних зв'язків, яку утворюють ці вияви. В універсально-онтологічній перспективі людства важливі не тільки субординативність, поступальність, розвиток, а й збереження та відтворення розмаїття виявів буття. Тим більше, що поглинається завжди найоригінальніше та найіндивідуальніше.

Проте не всі науковці, політичні діячі, громадяни поділяють погляд про політичний характер нації. Хоча заради справедливості слід сказати, що таке визначення сучасних націй не дуже вдале. Якщо існує політична нація, то має існувати й економічна, й соціальна тощо. Тому багато дослідників кваліфікують сучасні нації як громадянські, головною засадою функціонування яких є рівність усіх перед законом та забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Існує думка, що політична нація – це згуртування різнокультурних громад на основі рівності громадянських прав. Тому, наприклад, США, Канада, Швейцарія – політичні нації,

а Німеччина, Франція, Італія, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина – культурні. Канада, наприклад, – країна, у якій конституюючими є обидві її культурні спільноти – і англомовна, і франкомовна (не беремо до уваги автохтонів-ескімосів, яких у цьому відношенні історія «обділила»).

Швейцарія також є об'єднанням суверенних культурних спільнот (німецької, французької, італійської, ретороманської), кожна з яких має власну етнічну територію. США функціонують як політична цілісність на основі багатоетнічності й багатомовності, хоча іммігрант, щоб стати громадянином США, повинен скласти іспит зі знання англійської мови.

Разом з тим слід підкреслити, що ці спільноти політично суверенні. У Канаді багаторічне прагнення франкомовної її частини до відокремлення вирішується політично та демократично – у спосіб голосування. Тому можна дійти висновку, що «політична» та «культурна нація» терміни умовні, й існують для того, щоб означити особливість історичних процесів творення країн, держав, фундаментом яких у будь-якому випадку є культура. Якби швейцарським кантонам загрозувала етнічна деградація, асиміляція культурною спільнотою іншого кантону (кантонів), Швейцарія неодмінно розпалася б.

Ситуація з Україною, безсумнівно, однозначна: наша країна (держава) може постати лише як утворення соціально-політичної спільноти на основі української культури, як державне самовизначення українців. Не говорячи про те, що згідно з міжнародними науковими критеріями країна вважається моноетнічною, якщо в ній один з етносів складає 70 % населення і більше. Відповідно до перепису населення в грудні 2001 р. українцями себе вважають 77,8 % громадян України.

Становлення націй як історичних спільнот пов'язане з формуванням ринкових відносин у тому сенсі, що передумовою ринку є існування не станових, а громадянських спільнот, де люди є формально рівними. Водночас ринок потребує високої соціальної комунікації та мобільності й тим самим руйнує станові, конфесійні, етнічні, расові та інші перепони. Унаслідок цього формується громадянське суспільство, що, власне, і є політичною нацією.

Тому останню можна визначити як громадянське суспільство, сформоване на території певної держави (моно- або поліетнічної), що характеризується розвиненими інститутами народовладдя, єдністю політичного, економічного й соціального

життя, спільною культурою, мовою та цінностями громадян, свідомих своєї окремішності у світовій співдружності націй.

Протиставлення національної етнічної ідентичності існує за умови відсутності такої етнічної спільності, яка може бути дійсним виразником спільних інтересів усіх етнічних груп і головним суб'єктом створення національної держави. Така ситуація характерна для тих країн, які були або є штучно створеними імперіями або державами, в яких домінантою самовизначення громадян є їх юридичне підданство, а не свідомо самоідентифікація (колишні СРСР, Югославія, сучасна Росія та ін.) Для таких націй найбільш характерною є проблема конституювання і/або легітимації домінантної етнічної спільноти, на роль якої претендують найбільш сильні етнічні ареали.

Нація не стає геополітичною реальністю, суб'єктом та об'єктом міжнародних відносин і права доти, доки вона не сформує національну державу як легітимацію свого права на самовизначення та організацію суспільства. Тим паче, що часто спільність людей, яка населяє певну територію, не обов'язково підтримує націєтворчі зусилля державницького етносу або хоча б розділяє його цінності. На таку вона перетворюється лише за певних умов, найбільш важливою з яких є наявність свободи вибору і самовизначення, сприйняття змісту національної ідеї, наявність демократії як форми реалізації інтересів усіх верств населення країни. Разом з тим держава є визначальним суб'єктом поступу нації, детермінантною засадою забезпечення життєдіяльності суспільства, що й засвідчили кризові події у країнах Європейського Союзу 2011 р. Держава – це інституційне оформлення країни, державна влада – носій та уособлення суверенної волі народу жити окремо від інших суверенних територіальних спільнот у відповідно консолідованому суспільному середовищі.

Тому національна держава – це не тільки певна територія та населення, історична пам'ять і культура, але й ціннісне поняття, що визначає конкурентоспроможність норм поведінки та мислення консолідованих у єдину спільноту етносів, які є суб'єктом формування нації. Як зазначає С. Кримський, нація «характеризується саме виходом народу на арену світової історії, знайденням свого досвіду творення загальнозначущого, здатністю збуджувати універсум культури імпульсами власної енергії та долі» [46]. Саме до таких націй слід віднести передусім країни-цивілізації – Японію та Китай, що навіть за кризових

умов і катастрофічних обставин виявилися здатними забезпечувати не тільки економічну та геополітичну потугу, а і власну культурну ідентичність.

В. Ігнатов дає узагальнююче трактування сутності національної держави як моноетнічного чи поліетнічного суспільства, об'єданого загальними інтересами й потребами, історичною пам'яттю та загальною долею, в якому добровільно або примусово зінтегровані соціально диференційовані групи та національності, які створили соціально-політичні інститути й законодавчу систему з метою забезпечення суверенності, територіальної цілісності та безпеки і є міжнародно визнаними [47].

«Батьком» реалізації концепту національної держави на європейському континенті можна вважати першого президента Чехословаччини Т. Масарика. Концепція нової Європи Масарика охоплювала терени так званих малих народів, що знаходилися, як уже вказувалося, між Німеччиною та Росією, і виразно протиставлялася німецькому пануванню в регіоні. Початок модернізаційних і демократичних процесів у Центральній Європі Т. Масарик визнавав за прояв природного прагнення людини та народів до самореалізації. На його думку, саме національний принцип, що залежно від конкретно-історичних умов дістає різне політичне та ідеологічне наповнення, є організаційним принципом і позитивною силою становлення демократичних засад життя суспільства й держави та розвитку загальноєвропейського процесу. Т. Масарик стверджував, що тільки вільні та незалежні народи можуть бути рівноправними партнерами в наднаціональних структурах, що забезпечують порядок і стабільність у Європі [48].

Як доводить М. Нагорняк, Т. Масарик вважав, що успіху в розбудові національної держави можна досягти лише тоді, коли вдасться досягнути справжній зміст ідеї нації, і коли втілюватимуться в життя національні ідеали [49]. На погляд автора, на увагу заслуговують погляди Т. Масарика на хиби, характерні для парламентаризму та для парламентів національних держав. Це насамперед недосконале виборче законодавство, принцип більшості, відсутність належної фахової компетенції політиків, розколи у політичних партіях. Пов'язуючи ці недоліки з низькою політичною та загальною культурою виборців, Т. Масарик вважав недопустимим очікування досягнення народом певного рівня освіченості. Таке очікування неминуче призведе до тоталітаризму, оскільки представницька система приховує

у собі фатальний олігархічний елітаризм. Тому президент Чехословацької республіки вважав, що для ефективної організаторської роботи щодо забезпечення економічного зростання і політичної стабільності необхідно сконцентрувати всі важелі влади в руках вузької надпартійної групи спеціалістів, своєїрідної «диктатури професіоналів». Важливе місце в національно-державницькій концепції Томаша Масарика посідає питання про співвідношення легітимних і нелегітимних методів зламу старої державної системи, недопустимість на перехідному етапі становлення державних інститутів насильницьких методів революційного реформування суспільства.

Поняття «національна держава» не слід тлумачити односторонньо. Ф. Геккманн, наприклад, фіксує дві її концепції: «демотично-унітарну» й «етнічно-плюралістичну». У першому випадку основу національної держави становить певний етнос (у Франції – французи, у Німеччині – німці, в Україні – українці); у другому – об'єднання відбувається не довкола якогось одного етнічного елемента, а певної політичної ідеї (наприклад, Швейцарія). Ф. Геккманн не схильний до визнання етнічного чинника у творенні націй-держав. Він наголошує, що націю, а зрештою, і національну державу, творить не стільки спільне походження, скільки спільність ціннісних уявлень (орієнтацій), інституцій і політичних переконань, оскільки національна держава, за незначним винятком, не є моноетнічним утворенням. На його погляд, національна держава є формою політичної організації, в якій збігаються політико-громадська й етнічна приналежності, оскільки територія національної держави часто охоплює не тільки ареали розселення одного народу (всього чи його окремих частин), а й ареали мешкання інших етнічних груп.

Водночас підкреслимо слушну думку В. Євтуха та інших дослідників про те, що етнічна основа зазвичай відіграє провідну роль саме на початковій стадії процесу державотворення. А тому передумовою стабільного існування національної держави є узгодження принципів природних і невід'ємних прав титульного етносу на збереження й розвиток своєї культури та самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самовизначення усіх етнічних груп, що проживають на території держави. Проблема так званих національних меншин – це проблема не сутності національної держави як соціокультурного феномену, а демократичного устрою

суспільства на основі міжнародного права, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Тому утвердження й розвиток української національної держави можливі передусім за умови об'єднання зусиль усіх етносів, що проживають на її теренах, довкола цінностей українства та консолідуючої загальногромадянської ідеї захисту прав і свобод громадян. Саме реалізація цього концепту всіма політиками, громадянами, фахівцями різних галузей господарства, науки, освіти, мистецтва уможлиблює створення в конкретно-історичних умовах підґрунтя ідеології державотворення на основі громадянського миру й злагоди.

Однак можна погодитися і з тим, що національна держава не є абсолютно необхідною формою організації суспільства хоча б тому, що їх (держав) кількісне збільшення поставило б перед людством проблеми, які досі не знайшли позитивного вирішення. За висновками У. Коннора, зробленими ще на початку 1970-х років, лише близько 10 % держав можуть претендувати на те, що вони справді є «національними» в тому розумінні, що державні кордони збігаються з межами нації, і що все населення держави має спільну етнічну культуру тощо [50].

Пов'язуючи глобальні проблеми людства з існуванням національних держав, представники наднаціонального виміру розвитку людства прогнозують їх зникнення з історичної арени як форми об'єднання людей, що вже віджила. Вважається, що наприкінці ХХ сторіччя відбулися такі зміни в економіці та комунікаціях, пов'язані з глобалізацією, що «уявні спільноти» націоналізму стали щонайменше проблематичними. Газети передали частину повноважень інтернету та *CNN*, тож аудиторія зросла і значно змінилася. Пишуть, що це раніше ЗМІ сприяли формуванню політичної ідентичності нації, а з 1980-х років завдяки процесу глобалізації щоразу частіше вони звертаються до аудиторії не як до політичної спільноти, а як до потенційних споживачів. Говорять про повстання електронних спільнот, члени яких пов'язані між собою тільки електронною мережею. Тобто межі сучасних спільнот є щоразу розмитішими, а ідентичність залежить від контексту й кола комунікації, у яке втягнуто агента. Вважається, що нація як когнітивна форма осягнення дійсності часто використовується елітами чи здобуває визначеного змісту саме з огляду на конкретні історичні обставини, а не на глибоко укорінені традиції чи етос культури. Багатозначність історичного процесу, елемент випадковості в ньому, нові куль-

турні форми та значення виробляються залежно від конкретної історичної ситуації, наявності чи відсутності тих семіотичних форм, що визначають зміст суспільних процесів.

Колишній президент Римського клубу А. Печеї, аналізуючи події кінця ХХ сторіччя, зазначав, що визріває та набуває реальних рис ідея необхідності відмови від принципу суверенності національної держави. Сучасна Європа, вважає він, у всіх її частинах демонструє вибух національної суверенізації, а для знаходження принципів європейської злагоди необхідно, щоб старі та сильні держави показали приклад відмови від суверенітету для тих країн, що деколонізувалися та визволилися.

Тому, на думку К. Поппера, принцип національної держави – це політична вимога, згідно з якою територія кожної держави має збігатися з територією, населеною однією нацією, і він у жодному разі не є самоочевидним, як це уявляється тепер багатьом. На його думку, якщо навіть хтось знає, що він має на увазі, коли говорить про національність, таки залишається незрозумілим, чому національність має бути важливішою та фундаментальнішою політичною категорією, ніж, наприклад, релігія, народження в певному географічному регіоні або, на релігій, демократичне переконання. І саме тоді, коли релігія, територія або політичне переконання можуть бути більш-менш чітко визначені, ніхто не може точно сказати, що він розуміє під поняттям «нація», щоб цей чинник міг бути підставою для практичної політики. Жодна теорія, яка стверджує, що нація об'єднана спільним походженням, спільною мовою або спільною історією, не є прийнятною і не може бути застосована на практиці. Тому, на думку К. Поппера, принцип національної держави не може бути застосований, він ніколи не був навіть ясно сформульованим, це – міф і раціональна романтична й утопічна мрія.

Проте, якщо виходити з наведених вище міркувань, то й політичність держави може бути і міфом (її теж важко визначити), і причиною політичної конфліктності, коли одна етнічна група намагається асимілювати всі етнічні групи у свій спосіб буття. Проблема полягає не стільки у визначенні за основу державного будівництва національного принципу, скільки в політиці його реалізації: тоталітарній (націонал-соціалізм) або демократичній (сучасні західні держави).

Відомо, що державні кордони Європи мають силовий характер. Вони утворилися в результаті укладення договорів, що під-

водили «дипломатичну ризик» великим військовим зіткненням загальноєвропейського масштабу. Звідси їх неминуча розбіжність із кордонами етнічними, про що не згадує К. Поппер. Проте за сторіччя існування держав-націй у європейських демократичних країнах вироблено способи «вписування» іноетнічних компонентів населення в домінуючий етнічний масив: від гарантій розвитку мов національних меншин до надання територіям компактного проживання іноетнічних співтовариств широкої автономії (аж до політичної). Причому в політиці, що нині має загальноєвропейський характер, не існує уніфікації. Крім одного загального принципу – перед законом рівні всі громадяни, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Саме ці принципи уможливають та істотно полегшують європейську інтеграцію. Проте у всіх цих державах роль етнічного чинника дуже вагома.

Деякий інший підхід до формування держави склався у Новому Світі, що цілком природно: місцеві нації складаються зі значної (найчастіше переважної), частини іммігрантів – вихідців із різних країн і навіть континентів. Етнічна спільність і там, звичайно, цілком не переборюється, але вона найчастіше має екстериторіальний характер. Сицилійці, китайці, іудеї, росіяни, ірландці та інші можуть селитися дисперсно чи спільно – у «своїх» кварталах американських мегаполісів, але навіть це не дає їм права порушувати питання про надання їм територіальної автономії у місцях компактного проживання. Такі земляцтва можуть мати досить стійкий характер, але при цьому найчастіше не мають офіційного статусу. Для держави люди, які входять до цих земляцтв, – громадяни й не більше. Збереження в їхньому середовищі мови та культурних цінностей метрополії – справа самих земляцтв. Звідси і специфіка «американського» варіанта національної держави, що базується на фізико-географічних (у крайньому випадку – на історичних), а зовсім не на етнічних принципах. Спільне в європейському й американському підходах одне: рівність громадян незалежно від етнічної приналежності перед єдиним для всіх законом.

На відміну від цих практик побудова національної держави у царській Росії (у складі якої була й Україна) здійснювалася не на принципах вільного об'єднання народів, а на політиці розширення територій у спосіб їх завоювання. Росія зі своєю політичною системою, що спиралася на давні традиції абсолютизму, не була готова до запровадження політичного само-

визначення індивідів суспільства, визнання суверенітету громадянина національної держави. Народ Росії, а в його складі й український, за таких обставин усупереч наявності усвідомлення національної спільності не міг трансформуватися в єдину націю – російську.

До відсутності суспільства громадян як носіїв суверенітету держави додалося ще і «безцільне цькування малих народностей, утиск їх законних духовних потреб», що, за словами російського історика Г. Федотова, створювало Росії дедалі більше нових ворогів. Дефіцит демократичних форм співжиття численних народів та етнічних груп, що входили до складу Росії, відсутність права народів на самоврядування і національне самовизначення в межах багатонаціональної держави спричинили її територіальну нестабільність та агресивність російської імперської політики. У такий спосіб ще один важливий принцип національної держави – єдність територій на засадах внутрішньодержавного миру як засаднича умова формування єдиної нації – не знайшов свого місця і розвитку в Росії.

Нинішня Російська Федерація у своєму розумінні проблем утворення російської нації і власної трансформації в національну державу повторює ті самі помилки, що призвели до руйнування царської Росії. Війни на Кавказі, проблеми у відносинах із сусідами, відсутність керованості суб'єктами федерації – усе це наслідки помилкової політики Москви, відсутності добровільності та демократизму, права на самовизначення і самоврядування у всьому російському суспільстві щодо його індивідів та у відносинах між народами, які входять до складу РФ.

Окрім «російського чинника» тривала відсутність національної держави на теренах України мала ще й інші причини. Держава історично легітимізується нормами, традиціями, вірою, наявністю впливової страти бюрократії, які сукупно визначають регламентацію життєдіяльності соціуму та людини. Регламентація життєдіяльності – це передусім розподіл прав і обов'язків людини, їх можлива співмірність як головна засада функціонування держави. Історично так склалося, що в Україні цього не було, оскільки була княжа та козацька вольниця, отаманщина тощо. Не останньою чергою це зумовлено християнською традицією (і західною, і східною), що на відміну, наприклад, від інших світових релігій (іудаїзму, мусульманства, конфуціанства тощо), замало опікувалася земним буттям людини. У багатьох релігіях саме регламентація земного

буття людини, яка і є ідеологічною основою постанови держави, становить значну частину вірувань. У християнстві навпаки: детальна регламентація церковного життя (особливо візантійського обряду) і людина-грішник, спасіння душі якої для потойбічного життя – головне завдання церкви.

Слід припустити, що саме тому будівництво національних держав на Заході мало своїм першопочатком реформацію християнської церкви, яка не могла слугувати світоглядною основою світської, демократичної держави. Так само, як і підпорядкування церкви державі Петром I у Росії. Їх несумісність у перспективі спричинила відоме відділення церкви від держави, чого немає у законодавстві багатьох країн.

Існує думка про те, що і сам механізм насильницької соціалізації великих спільнот із часів прийняття християнства лише приймав різні образи, у тому числі комуністичний. Як пишуть М. Михальченко й З. Самчук, «...справжнім прокляттям України стала орієнтація на Візантію. В цьому дійсно є якийсь історичний фатум: спочатку київські князі Олег, Ігор, Святослав з параноїдальною наполегливістю намагаються поприбавити свої щити на брамі Константинополя; потім князь Володимир визнає безперечний авторитет Константинополя, переймаючи візантійську модифікацію християнства; а далі все на гурт – цезаропапізм, нещирість, розбратаність, зверхність Московщини, відібрана історія, традиції, мова, вивезені релігійні святині, викрадена назва первісної української держави Русі, поразка під Полтавою, неспроможність відстояти державу, голодомори, висилання до Казахстану, в Сибір, на Далекий Схід, знущання, гвалт, розстріли... Таке враження, ніби тисячу років тому комета українства попала у фатальне бісівське гравітаційне поле і, вичерпуючи останній енергетичний потенціал, нині догорає на чужинській орбіті» [51].

Схожі думки висловлює і П. Коненко. Аналізуючи українську національну ідею, він пише, що християнство опиняється поза її межами. Він посилається на митрополита Іларіона, який вважав, що Русі потрібна віра не біблійна, не християнсько-візантійська (болгарська, римська), а своя. «Во ім'я своєї Вітчизни, людини, держави» [52].

Крім того, Петро Кононенко зазначає: «Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивищенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї зі світових релігій – християнства та непереборною екс-

пансією татаро-монгольських орд в Європу. Перший процес розколов Русь на автохтонну-язичницьку, з одного боку, і поорієнтовану на трансплантоване з чужини християнство (розколоте, у свою чергу, на православ'я і католицизм) – з другого» [52].

У сучасному суспільствознавстві досить розповсюджена концепція про втрату національними державами ролі основного, провідного суб'єкта міжнародних відносин, головного системоутворювального елемента глобалізованого світу. Вважається навіть, що держави дедалі більше втрачають рівень власної суверенності на своїй території, механізми суспільної організації переходять від державних інститутів до рук транснаціональних корпорацій, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Песимістичні прогнози стосовно майбутнього національних держав видаються дещо перебільшеними. Дійсно, у передових демократичних державах дедалі міцніше вкорінюється принцип субсидіарності, що визначає базовим рівнем суверенності самоврядну громаду та її органи. Але держав, що сягнули такого рівня розвитку, у світі меншість. Їх більшості доводиться концентрувати зусилля своїх інститутів на організації економічного, політичного й культурного життя своїх країн, на вирішенні гострих соціальних та екологічних проблем, захисті національного виробника, забезпеченні його конкурентоспроможності й національній безпеці тощо. Особливо велика відповідальність покладається на державні інституції тих країн, чий суспільства тільки стали на шлях самоорганізації та особливо чутливі до негативних проявів процесу глобалізації світу.

Відбувається певною мірою парадоксальна річ: деяка відмова з боку національних держав від окремих атрибутів суверенності прямо пропорційна рівню консолідованості й міцності націй, які їх утворили. Зміцнення, розвиток нації стають головною передумовою набуття високої суверенності й самодостатності її членів та утворюваних ними територіальних громад. Зважаючи на це, можна стверджувати, що той або інший напрямок становлення й розвитку української нації значною мірою визначатиме багато параметрів буття нашого суспільства.

Похідним від поняття «нації» є поняття «націоналізм». Слід зазначити, що цей термін уперше ввів у науковий обіг І. Гер-

дер, а своїм походженням він забор'язаний Великій французькій революції, її гаслам, а саме терміну «братство», що до революції мав багато значень, головними з яких були «спільність», «громада». Саме під час революції він почав швидко набувати іншого значення – «відданість нації». Тоді нація була вперше офіційно визнана найвищою цінністю. Роль націоналізму зводилася виключно до формування нації так само, як народності – до формування народу. Націоналізм проповідував рівність націй і народів, повагу до їхніх прав і свобод, демонстрував толерантність до них. Термін «націоналізм» не мав жодного негативного навантаження. Це був, так би мовити, гуманний націоналізм. Але вже і в цей час виникають інші його типи, наприклад, так званий якобінський або революційний націоналізм. Цей тип націоналізму сіяв недовіру й підозру до інших народів і демонстрував нетерпимість до будь-якої опозиції.

На думку Е. Кедурі, націоналізм як доктрина виник у Європі на початку XIX сторіччя, базуючись виключно на тому, що окремішні частина населення певної території підпорядковуються власному урядові. Іншими словами, доктрина стверджує, що людність природньо ділиться на нації, а вони, своєю чергою, мають свої особливі характеристики та національний уряд. У націоналістичній доктрині мова, раса, культура, інколи навіть релігія, визначають різні аспекти однієї і тієї самої первинної єдності – нації.

Націоналізм може мати й дискурсивний образ як система думок, у якій ідея своєї нації посідає центральне місце (Д. Котце). Відповідно нація є центральним поняттям, головним елементом і визначальним чинником буття. Нація має бути над усе, і якщо її інтерес входить у конфлікт із інтересами громадян, сім'ї, монарха, церкви, іншої нації або ж із певною міжнародною космополітичною організацією, то пріоритет має залишатися за нацією.

Е. Геллнер вважає, що націоналізм – це насамперед політичний принцип, що вказує на необхідність збігу політичних і національних об'єднань. На його думку, зародження націоналізму відбулося в умовах переходу більшості людства в індустріальну епоху із сільської стадії. Соціальна організація сільського суспільства не була сприятливою для націоналістичного принципу, конвергенції політичних і культурних одиниць та гомогенності етнічної культури з кожною політичною одиницею. Навпаки, у середньовічній Європі вона породжувала політич-

ні об'єднання, які були або меншими, або значно більшими за культурні кордони. Дуже рідко, випадково вона створювала династичну державу, яка більш-менш відповідала мові та культурі, як це трапилося на європейському атлантичному березі.

Отже, епоха переходу до індустріалізму згідно з моделлю Е. Геллнера також була епохою націоналізму, періодом бурхливої перебудови, коли й політичні, й культурні кордони були модифіковані для того, щоб задовольнити новий націоналістичний імператив, який уперше дав про себе знати. Крім того, Е. Геллнер указує на зв'язок між націоналізмом і процесами колонізації, імперіалізму та деколонізації.

Тому не можна не погодитися з думкою В. Іванишина, що коріння, походження, генезис націоналізму – в історичному досвіді народу, а не в соціологічних теоріях. У цьому його надзвичайна живучість і регенеративність, тобто здатність до відновлення, відтворення, часто спонтанна, без цілеспрямованого наукового чи політичного втручання у суспільну свідомість. Саме тому націоналізм по-різному виявляється на різних рівнях: суб'єктивно-психологічному, раціональному, політичному [54].

Очевидно, що головною метою націоналістичної політики стає вимога для кожної етнічної групи, яку часто ототожнюють з нацією, будувати окрему національну державу. Націоналізм через розвиток та інтенсифікацію свого ідеологічного, політичного й соціального складника намагається переконати суспільну думку, що кордони, які займає етнічна група, мають відповідати політичним кордонам держави. Це неминуче призводить до конфліктів, викликаючи кризу суспільної системи. Пропаганда націоналізму проводиться через націоналістичні символи, що передбачають і проповідують «вигадане», як вважає англосаксонське трактування теорії націоналізму (Б. Андерсен), право національності на якусь особливу роль чи розширення прав етнічної групи (мови, релігії тощо) аж до утворення нової держави (Наддністрянщина, Косово, Абхазія).

Механізми та причини виникнення націоналістичних політичних потуг і визвольних рухів надто складні та ще мало вивчені. Різні за формою політичної боротьби, вони беруть свій початок у стані суспільно-політичної системи країни, де вони зароджуються. Майже усі світові дослідження цього питання дійшли єдиного висновку, що націоналізм має можливість розвиватися тільки в тих державах, де відсутні принципи

добровільності та демократичності щодо етнічних, релігійних, мовних та інших груп і відсутня демократія як форма влади народу.

Як пише Ч. Тейлор, Сполученим Штатам особливо пощастило в тому, що з самого початку в їх патріотизм злилися воедино національне почуття і ліберальний представницький режим. В інших західних націй вони існували нарізно, а інколи між ними виникали тертя. Навіть у Франції, де до останніх десятиріч глибоке почуття національної самобутності «усідило» зі значним розколом у суспільстві, чимала частина якого відкидала ліберальну демократію і навіть вбачала велич Франції у її неприйнятті. Міцність сучасних західних демократій, на його думку, виникає зі злиття почуття національної самобутності та сталих вільних режимів. Тому тепер Атлантичні країни пишаються тим, що вони є демократичною цивілізацією. Але те, що у Сполучених Штатах склалося із самого початку, у низці інших країн – Німеччині та Іспанії (а зараз, можливо, і в Аргентині) – було досягнуто пізніше та болісніше [55].

У зв'язку з викладеним вище, хотілося б звернути увагу на міфологему про реакційний націоналізм більшості посткомуністичних національно-державних утворень і прогресивний «захисний» націоналізм етнічних меншостей. В українському випадку все якраз навпаки. Частина громадян ідентифікують себе українцями і є носіями українських традицій і цінностей, частина – й дотепер є носіями радянських традицій і цінностей, далеких від автентичної української культури. Значна частина громадян вважає себе росіянами. Як пише М. Рябчук, еволюція локального станового протонаціоналізму бездержавних націй у «загальнонародний» етнокультурний націоналізм проходить три стадії: від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», а далі «політичного», на якому врешті й формулюються вимоги автономії і незалежності [56]. Сучасні проблеми України в тому, що більшість її громадян не мали відношення до жодного з цих етапів або не артикулювали їх.

Розуміння нації як соціокультурного утворення, форми етнічної генези народу дає можливість розрізнити національні та державні інтереси, які не тотожні й лише за певних історичних умов можуть перетинатися, але не до повного збігу. Значимо, що термін «державний інтерес» запровадили Н. Макіавеллі й А. Рішельє для обґрунтування прагнень держави не звертати увагу на закони, які вона має захищати, якщо цього

вимагають так звані державні інтереси, що залежить від їх розуміння, своєю чергою, представниками державної влади. Як засвідчує історія, абсолютизація цієї ідеї не сумісна з ідеєю правової держави і була послідовно здійснена в тоталітарних державах.

Водночас відомо, що нації можуть мати різні форми своїх організацій: утворювати національно-політичні рухи, партії, територіальні автономії тощо, поява яких значно посилює життєздатність етносу. В ідеалі кожна нація прагне до створення власної національної, територіальної, господарської, політичної і, зрештою, державної організації, що обстоювала б її інтереси. При цьому національна держава, за незначним винятком, не є моноетнічним утворенням. А тому передумовою суверенітету народу є узгодження принципів природних і невід'ємних прав титульного етносу на збереження й розвиток своєї культури та самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоуправління всіх етнічних груп, що проживають на цій території.

Тому на даному етапі розвитку українського суспільства найважливішою проблемою є не примордіалістське чи конструктивістське розуміння того, хто ми є, а відповідь на запитання «Що нас поєднує і як ми вирішуємо загальні політичні та соціально-економічні проблеми?» Хоча засадою цього є органічне поєднання досконалих механізмів етнокультурного відтворення та своєчасного (в інтересах усіх громадян країни) вирішення життєвих проблем.

І лише демократичний націоналізм (у сенсі «конституційного патріотизму» за Ю. Габермасом) може бути основою для консолідації суспільства та значимим ідеологічним складником формування загальноукраїнської ідентичності. Проте гарантією такої перспективи може бути тільки розвиток громадянського суспільства, яке слугуватиме природною противагою і суб'єктом контролю державної етнополітики. За такої умови можна ствердно відповісти на запитання, чи можливий збіг логіки націєтворення і державотворення з логікою розвитку демократії.

Насамкінець зазначимо: наявні концепції нації внаслідок своєї теоретичної заангажованості не можуть слугувати достатньою методологічною основою дослідження сучасного етапу формування загальноукраїнської ідентичності у всіх її виявах – етнічному, національному, державному, ідентичності країни та

діаспори, оскільки вони мають різні чинники й механізми формування та відтворення. Отже, актуальним є завдання дослідження реальних процесів сфери етнонаціональних відносин і національного будівництва в Україні.

1. *Грушевський, М.* Звичайна схема «русскої» історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // *Вид прав України*. – К., 1991. – С. 11.
2. *Карлов, В. В.* Введение в этнографию народов СССР / В. В. Карлов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 26.
3. *Шульга, Н. А.* Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – С. 89.
4. *Тадевосян, Э. В.* Этнонация: миф или социальная реальность / Э. В. Тадевосян // *Социологические исследования*. – 1998. – № 6. – С. 61.
5. *Тишков, В. А.* Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М., 2003. – С. 60.
6. *Ренан, Е.* Що таке нація? / Е. Ренан // *Націоналізм: Антологія*. – 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 261.
7. *Здравомыслов, А. Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомыслов. – М., 1999. – С. 115.
8. *Здравомыслов, А. Г.* Социология российского кризиса. – М., 1999. – С. 93.
9. *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: «Критика», 2001.
10. *Мнацаканян, М. О.* Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни / М. О. Мнацаканян. – М., 2004. – С. 83.
11. Там само. – С. 73.
12. *Сорокин, П.* Система социологии / П. Сорокин. – М., 1993. – С. 399.
13. *Мнацаканян, М. О.* Про інтегральної теорії національно-етнічної спільноти / М. О. Мнацаканян // *Социс*. – 1999. – № 9. – С. 65.
14. *Кант, И.* Критика эстетической способности суждения: в 6 т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 362.
15. *Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923* // Eds. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster, *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. – Edmonton, 1988. – P. 222.
16. *Seton-Watson, Hugh* Is There an East Central Europe / Sylvia Sinanian, Istvan Deak and Peter D. Ludz (Eds.) *Eastern Europe in the 1970 s*. – New York, 1972. – P. 3–12; *Borsody, Stephen* The Tragedy of Central Europe: Nazi and Soviet Conquest and Aftermath. – rev. Ed. New

Haven, 1980 («Preface to the New Edition» and «From the Preface to the First Edition»).

17. *Meyer, H.* Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945 / H. Meyer. – The Hague, 1955.

18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.segodnya.ua/pdf/11_208/110920_SEG_KIE_07.pdf

19. *Сьогодні*. – 2011. – 19 листопада.

20. *Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America* // *Ethnic and Racial Studies*, 1979. – Vol. 2. – № 1. – P. 1–20.

21. *Євтух, В. Б.* Етнічність: глосарій / В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 55.

22. *Дубінін, В. В.* Інтереси народу як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис... д-ра філософ. н.: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. В. Дубінін. – К., 2011. – 24 с.

23. *Pareto, V.* Compendio di Sociologia Genereale / V. Pareto. – Torino, Einaudi, 1978. – 565 р.; *Дністрянський, С.* Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – С. 121.

24. *Варзар, І.* Політична етнологія як наука / І. Варзар. – К. : «Школяр», 1994. – С. 127.

25. *Гумилев, Л. Н.* Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М., 2002. – С. 225.

26. *Гумилев, Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1989. – С. 41.

27. *Гумилев, Л. Н.* Этнические процессы: два подхода к изучению / Л. Н. Гумилев, К. П. Иванов // *Социс*. – 1992. – № 1. – С. 55.

28. *Гумилев, Л. Н.* Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М., 2002. – С. 103.

29. Там само. – С. 309.

30. *Бромлей, Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – С. 12.

31. Там само. – С. 23.

32. Там само. – С. 18.

33. *Бромлей, Ю. В.* Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1973. – С. 43.

34. Там само. – С. 42.

35. *Філософія: підручник* / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний [та ін.]; за ред. Г. А. Заїченка [та ін.]. – К. : Вища школа, 1995. – С. 369.

36. *Людина і світ: підручник* / Голов. ред. Л. В. Губерський. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», 2001. – С. 207.

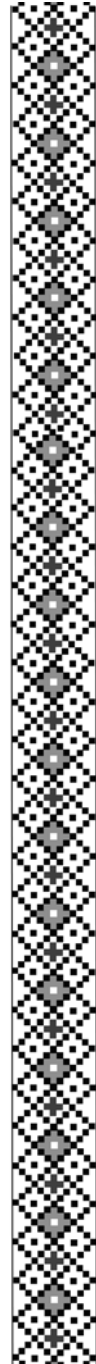
37. *Шкляр, Л. Е.* Этнос. Культура. Личность. Философско-методологические аспекты исследования / Л. Е. Шкляр. – К. : «Наукова думка», 1992. – С. 8–12.

38. *Лакатос, И.* Методология исследовательских программ / И. Лакатос. – М. : Изд-во АСТ, 2005. – С. 259.
39. *Сервье, Жан.* Этнология / Жан Сервье. – М., АСТ «Астрель», 2004. – С. 114.
40. Там само. – С. 88, 92.
41. *Смелзер, Н.* Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – С. 304-305.
42. *Bielski, M.* Organizacje: istota, struktury, procesy / M. Bielski. – Lodz : Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego, 1992. – P. 106.
43. *Потульницький, В.* Теорія української політології. Курс лекцій / В. Потульницький. – К. : «Либідь», 1993. – С. 97-98.
44. *Брубейкер, Р.* За пределами «идентичности» / Р. Брубейкер, Ф. Купер // *Ab imperio*. – Казань, 2002. – № 3. – С. 61–115.
45. *Лісовий, В.* Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К., 1997. – С. 44.
46. *Кримський, С. Б.* Універсалії українського менталітету / С. Б. Кримський // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1992. – Вересень-жовтень. – С. 73.
47. *Ігнатів, В. О.* Національна держава: національний і наднаціональний виміри: автореф. дис... д. політ. н.: 23.00.02 / В. І. Ігнатів. – К., 1996. – 45 с.
48. *Гнатюк, О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К., 2005. – С. 264-265.
49. *Нагорняк, М. М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика: автореф. дис... д. політ. н.: 23.00.05 / М. М. Нагорняк. – К., 2009. – С. 15.
50. *Сміт, Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., «Основи», 1994. – С. 241.
51. *Михальченко, М.* Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – 1998. – С. 227.
52. *Кононенко, П.* Свою Україну любіть / П. Кононенко. – К. : Твім інтер, 1996. – С. 27.
53. Там само. – С. 214.
54. *Іванишин, В.* Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич, «Відродження», 1992. – С. 116.
55. *Taylor, Ch.* Alternative Futures Constitutionalism, Citizenship and Society in Canada / Eds. A. Cairns, C. Williams. – Toronto : Univ. of Toronto Press, 1985.
56. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 182.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ – ВИЗНАЧАЛЬНА ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Процес становлення загальноукраїнської ідентичності визначається історією формування українства, схему якого М. Грушевський визначив так: Київська Русь була не спільною державою східних слов'ян, а українською, спадкоємцем її була Галицько-Волинська держава. Після литовського й польського панування на українських землях українці відновили свою державу вперше за Хмельницького, а опісля – в Українській Народній Республіці 1917 р. Назва ж «українська нація», за свідченням Ю. Липи, вперше була вжита за часів Б. Хмельницького [1]. Для порівняння: як вважає П. Сорокін, «Русская нация в указанном смысле (як поліетнічне утворення – прим. авт.) возникла как нация с момента образования Русского (Киевского или Варяжского) государства в середине IX столетия» [2].

Саме дякуючи перемогам гетьмана в національно-визвольній війні 1648–1654 рр., а ще раніше існуванню Запорізької Січі, українська культурна ідентичність стала визнаним і вагомим чинником політичної історії Європи. Однак укладений 1654 р. у м. Переяславі договір з Росією надовго загальмував національне самовизначення українського народу. Андрусівські угоди 1667 р., які Москва уклала з Варшавою, поділили українські землі між Польщею та Московією: Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, а Лівобережжя з Києвом – до Московського царства. Історично Україна як форпост європейської цивілізації на Сході, що стримував тюрксько-ісламський натиск на Європу, мала всі передумови формування нації європейського зразка. Проте Петро I і його наступники розірвали природні процеси взаємозв'язків Східної України з європейським світом, що негативно позначилося на становленні нації, бо її самотні культурні структури силоміць прив'язувалися до великоросій-

ської «трійки» (православ'я – самодержавство – народність), що була підґрунтям імперської міфології, а отже, не могла слугувати світоглядною парадигмою української національної ідеї. Східна Україна відтоді перетворювалася на територію з переважним розселенням українців, тобто на Україну територіальну й демографічну, а не політичну та соціокультурну.

З цього часу українська ідентичність існувала головним чином як спосіб буття нижчих (переважно сільських) верств населення – їхньої мови, звичаїв, обрядів тощо, набираючи інколи й більш рефлексованих форм (наприклад, гасла та вимоги національно-визвольних рухів, шедеври духовної творчості кращих її представників, з-поміж яких найбільш знаковими постають Леся Українка та Тарас Шевченко). У цілому українство в цей період формується в парадигмі так званої етнічної нації.

Революційні процеси в лютому й жовтні 1917 р. зруйнували монархію та Російську імперію. Перед Україною відкрилася перспектива формування власної нації з власною громадянською та політичною ідентичністю. Першими кроками було утворення на хвилі революційних подій у Києві 1917 р. Центральної Ради (представницького органу широких прошарків населення), яка проголосила автономію України й заснувала Українську Народну Республіку. 22 січня 1918 р. було проголошено незалежність держави.

Принципово важливим на шляху національного поступу України стало проголошення IV Універсалом Української Центральної Ради від 9 січня 1918 р. демократичних засад української державності. Конституція УНР запроваджувала європейські принципи розподілу влади, провідну роль парламентаризму, забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Проте націєтворчі сили українців були значно ослаблені війнами 1918–1921 рр. і помилками української влади. Так, Центральна Рада відмовилася від створення власних військових формувань – регулярної української армії, а уряд Гетьманату залучив до організації українського війська російських офіцерів-монархістів, створивши тим самим передумови для повернення України до складу Російської держави. Директорія виникла як відповідна реакція українства на це, але підтримка нею соціалістичних гасел (і насамперед скасування права приватної власності) не знайшла розуміння насамперед серед селянства як основної верстви населення України. Анархічні ідеї

отаманів теж були далекими від проблем становлення української нації та незалежної держави як суб'єкта її формування. У цілому внаслідок впливу багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, українська нація не змогла у цей час швидко сформувати прошарок військової аристократії, який був би відданим ідеї захисту Української Держави, а національно-демократична ідея не змогла консолідувати панівну еліту, яка б визначила загальнонаціональні пріоритети і створила всі необхідні інституції для утвердження державно організованого суспільства та нації.

Так було підготовлене підґрунтя для встановлення влади більшовиків, яка внаслідок своєї слабкості спочатку була досить толерантною до місцевих настроїв і потреб. Перемога більшовиків у громадянській війні визначила формування в Україні всіх сфер суспільного життя (як і в інших республіках колишнього СРСР) за казуїстичною формулою: «соціалістичне за змістом і національне за формою». Начебто форма може існувати без змісту, а зміст – без форми. Водночас Україна стала чітко визначеним національним і територіальним цілим із власною столицею (в 1919–1934 рр. – Харків; із 1934 р. – Київ) та урядом, що мав певні повноваження, хоча і обмежені. Вона також мала органи державної влади й управління, бюджет, Державний Герб, Прапор, Гімн, Конституцію. Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1921 р.) визнали десятки країн. Згодом, після утворення 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ці досягнення стали суто формальними. У період відновлення зруйнованої Першою світовою і громадянською війнами промисловості в Україні були споруджені сотні заводів і фабрик, що вивело її на рівень розвинених індустріальних держав світу.

Більшовики вживали низку заходів, аби повернути до себе корінне населення національних республік. Одним із важливих і результативних заходів радянської влади було проведення політики «коренізації» останнього, яку почали впроваджувати з початку 20-х рр. ХХ сторіччя. Її мета – показати народам, що ставлення нової влади до національних культур докорінно відрізняється від великодержавної політики імперії. В Україні вона отримала назву «українського ренесансу». Було проголошене гасло: «Геть неписьменність!» У І половині 20-х років у республіці діяло понад 21 тис. загальноосвітніх шкіл, у тому числі понад 18 тис. з українською мовою навчання, майже 2 тис. – з

російською, сотні – з німецькою, болгарською, єврейською та іншими мовами. У республіці функціонувало 25 національних районів (у кожному з них більшість становив той чи інший етнос), понад 900 селищних рад, видавалося майже 90 газет різними мовами. Успішно працювали національні бібліотеки, театри, наукові установи. Засновувалися масові культурницькі громадські організації різних напрямів: літераторів, художників, науковців та ін.

На тлі процесів, що відбувалися у суспільно-культурному житті України, активізувалися зусилля з розроблення філософії української ідеї. У центрі дискусії була концепція, запропонована М. Хвильовим у низці гострополемічних памфлетів і статей. Його пошук традиції, яка б могла бути основою національного будівництва (як, до речі, й на сьогодні), вписувався в дилему «Росія–Європа». На його думку, російська культура, а особливо «пасивно-песимістична» література, не сприяє вихованню активної, творчої особистості, формуючи натомість кадри «лишніх людей», «мечтателів», людей «без определенных занятий», «нитиків», «сіреньких» людей «двадцатого числа». Орієнтація на «психологічну Європу» актуалізує неперехідну значущість витвореного європейською культурою ідеалу громадської людини, чий соціальний сенс полягає в її широкій і глибокій активності. Завдяки цій якості людина перетворюється на справжнього творця історії. Покликанням української культури стає, за М. Хвильовим, несення світла з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. Суб'єктом культуротворчої діяльності нації може бути творча інтелігенція. Критикуючи поширене на той час зневажливе ставлення до інтелігенції, якій протиставляється народ як справжній творець культури, М. Хвильовий рішуче заперечує просвітянську «ідеологію столипінського одрубубу», закликаючи творчу молодь іти «на виучку до Зерових» – кращих представників творчої української інтелігенції. Адже саме остання є носієм духовної традиції, лише спираючись на яку, вважав М. Хвильовий, можна успішно реалізувати завдання культурного відродження.

Водночас 30-ті роки стали найбільш трагічними в історії українства. П. Постишев, який від 1933 р. очолив КП(б)У, оголосив будь-яке підкреслювання національної специфіки виявом небажання підпорядковуватися всесоюзним інтересам. Українізація розцінювалася ним як культурна контрреволю-

ція, націлена на ізоляцію українських робітників від благотворного впливу російської культури. Тому наприкінці 20-х – початку 30-х років українізація згорталася й переслідувалася. Ліквідовувалися масові громадські організації, утворювалися спілки літераторів, художників, архітекторів та інших під суворим керівництвом і контролем партійних органів.

Наприкінці 30-х років закривалися загальноосвітні школи національних меншин, що нібито стали джерелом дрібнобуржуазного націоналізму, учні переводилися до шкіл із російською та українською мовами навчання. Проводилися масові судові процеси переважно над прогресивною українською інтелігенцією: «Шахтинська справа», УНЦ, УВО... Їх наслідком стали розстріли, заслання на Соловки. Знищення української національної еліти, насильницька колективізація села, масові переселення так званих куркулів, спровокований голод 1932-1933 рр. не тільки значно загальмували формування соціокультурної спорідненості українства, але й нанесли нищівний удар генوفонду нації, який ще більше посилили наслідки Другої світової війни. Але її результатом було й те, що вперше більшість українських етнічних земель об'єдналася у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Також попри розгортання масових репресій у 1920–1930 рр. відбулося становлення Харківського «розстріляного відродження», діячі якого у специфічній пролетарсько-соціалістичній формі створили видатні мистецькі та світоглядні зразки, сприяли становленню модерної української міської культури – однієї з підвалин сучасної демократії.

У цілому специфіка етнонаціонального розвитку України у складі СРСР визначалася його концепцією розвитку продуктивних сил, що передбачала максимальну інтеграцію народного господарства кожної республіки в загальносоюзному комплексі. Така «розчиненість» продуктивних сил усіх союзних республік призвела до розбалансованості та розблокованості народного господарства України, а також до того, що всі галузі та структуроутворювальні елементи економічно й технологічно не були зв'язаними між собою. Хоча це і парадоксально з огляду на ленінську концепцію розв'язання національного питання, радянський федералізм фактично функціонував не як спосіб консолідації націй на основі титульних етносів, а скоріше, як засіб їх уніфікації (і тих, що мали власні адміністративно-територіальні утворення, і тих, які їх не

мали) в межах багатоетнічної держави («моя адреса – Радянський Союз»), де союзні республіки були підрозділами централізованого планування і кадрової політики Москви. Разом з тим саме за цей час завершується територіальне формування сучасної української нації передачею в 1954 р. території Криму Українській РСР. Із входженням Криму до складу України була досягнута політична мета, яку ще уряд УНР і націонал-комуністи 1920-х років ставили як проблему націєтворення.

Сучасним етапом формування української ідентичності слід вважати початок 90-х років ХХ сторіччя. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла документ історичного значення – Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. було проголошено незалежність України. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, що підтвердив цей історичний вибір.

Того самого дня відбулися й вибори Президента України. Якщо визначати націєтворчу значимість референдуму, то очевидним є те, що більшість населення України, найбільш численним складником якого є українці, проголосувала насамперед за державність українського народу та реалізацію права українців на самовизначення, яке підтримали всі етнічні спільноти країни, в тому числі й росіяни. Ішлося про постановня нового повноправного суб'єкта історії як природної та цілісної культурної спільноти, політично легітимізованої (тобто узаконеної) як єдиного суверена державного самовизначення на всій своїй території – легітимізованого своєю тисячорічною історією державотворення, боротьбою за політичну незалежність і національну самодостатність (Київська держава, Козацька держава, УНР, ЗУНР, Карпатська Україна, УПА). Ця легітимізація мала й ідеологічну основу: правозахисний рух 1960–1980-х років. Українська Гельсінська спілка й інші осередки демократичного спротиву тоталітаризму стали одним із джерел формування демократичних інституцій сучасної України, зокрема її партійної системи.

За даними перепису 2001 р., на території України проживають представники 134 національностей і народностей, причому близько 110 з них складають 0,4 % від загальної кількості населення. Найбільш вагому частину громадян України складають українці – 77,8 %, росіяни – 17,3 %, білоруси – 0,6 %, болгары – 0,4 % і поляки – 0,3 %. Названі етноси утворюють слов'янську групу індоєвропейської мовної сім'ї. До представ-

ників романо-германської групи етносів України належать молдавани – 0,5 %, євреї – 0,2 % та німці – 0,1 %. Порівняно з переписом населення 1989 р. простежується суттєве (у 3 рази) збільшення представників тюркської групи алтайської мовної сім'ї, зокрема через переселення кримськотатарського етносу, що збільшився в 5,3 разу і нараховує 0,5 % від усього населення України, та азербайджанців (у 1,2 разу). Угорці, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, гагаузи разом з іншими національними меншинами складають 1,7 %.

Згідно з переписом 2001 р. на території України виокремлюються кілька окремих етнографічних груп українського етносу: бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини. Загальна кількість представників цих субетносів нараховувала на дату перепису 32,4 тис. осіб. Основним місцем їх проживання були дві західні області (Закарпатська та Івано-Франківська), незначна їх кількість мешкає також у Тернопільській і Львівській областях та інших регіонах країни. Найбільшу за чисельністю групу з-поміж субетносів складають гуцули (66,0 %) та русини (34,4 %) [3].

Розселення етносів в Україні має виразну регіональну вираженість. Найбільше росіян, наприклад, проживає у Донецькій, Луганській, Харківській областях та на Півдні України. Крім того, вони становлять абсолютну більшість у Криму. Майже всі кримські татари-репатріанти так само поселилися у Криму на землі своїх предків. Причому зростання чисельності кримських татар в Україні супроводжується зростанням чисельності інших тюркомовних народів. Кожна з цих груп окремо не є відчутною часткою населення країни, але взяті разом тюркомовні народи з кримськими татарами нараховують понад 500 тис. осіб.

Із загальної кількості молдаван їх більша частина зосереджена в Одеській і Чернівецькій областях. Більшість болгар живе в Одеській і Запорізькій областях, 85 % греків – у Донецькій області. Майже вся румунська меншина сконцентрована у Чернівецькій і Закарпатській областях. Так само у Закарпатській області проживають усі угорці України. В Одеській області – майже вся гагаузька етнічна спільнота. Понад половину поляків мешкає у Житомирській, Хмельницькій і Львівській областях. Зазначимо, що тривожним симптомом для етнічних українців є зменшення їх абсолютної чисельності у низці споконвічно землеробських областей, де традиційно проживала

значна частина українського сільського населення (переважно багатодітні родини). Такими областями є Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська.

Хоча Україна є суто європейською країною, проблеми і тенденції формування її політичної нації мають найбільшу схожість з північноамериканськими взірцями. Крім осідання на теренах сучасної України великих і малих народів унаслідок потужних цивілізаційних рухів, значна частина її території була заселена під час переселенської колонізації, розгорнутої у XVI–XIX сторіччях. У ній брали участь не тільки етнічні українці та росіяни, але й німці, вірмени, євреї, греки, болгари та інші народи. Характер феодальної експансії мала польська, почасті румунська й угорська колонізація українських земель, що виявила чималий вплив на формування поліетнічності сучасної України. Тому закономірно, що всі етнічні групи України мають не менше, а то й більше підстав вважати той чи інший (найчастіше – той самий) регіон України своєю батьківщиною, аніж американці – США чи канадці – Канаду.

Як уже зазначалося, світова практика націєтворення виокремила такі два шляхи «побудови нації»:

- через будівництво держави, поєднане з національною консолідацією суспільства та формуванням його соціокультурної ідентичності, яка б виразно відрізняла націю від її сусідів (основою цих процесів можуть бути наявні культурні особливості титульного етносу);

- через формування надетнічної культури для нової політичної спільноти за відсутності титульного етносу: нова держава охоплює або кілька нечисленних етнічних спільнот, жодна з яких неспроможна домінувати, або кілька етнічних груп, що конкурують між собою.

У цілому ж, шукаючи відповіді на головне запитання дискусії, що серед української інтелектуальної і творчої еліти точиться вже не один рік: «Яку націю варто формувати в незалежній Україні: політичну чи етнічну?» – відповімо однозначно – політичну! Особливості історії України спричинили незавершеність процесів етнічної ідентифікації українців, які на сторіччя були позбавлені своєї держави та поділені між різними інонаціональними державними утвореннями. Саме тому сьогодні відсутній суспільний консенсус щодо перспектив і пріоритетів розвитку українського суспільства.

Характерною особливістю сучасного, найбільш складного, важливого, вельми затяжного у часі етапу становлення української нації є не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному плавильному тиглі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської й етнічної ідентичностей українського суспільства.

Під час Помаранчевої революції лунали твердження, що українська політична нація уже фактично сформована. На погляд автора, такі думки передчасні. Проте революція виявила значний внутрішній потенціал суспільства до розвитку у спосіб самоорганізації. З погляду синергетики, Помаранчева революція є моментом біфуркації, тобто таким коротким, але досить напруженим періодом в історії суспільства, коли відбувається вибір майбутнього шляху розвитку.

Революція засвідчила основні вектори майбутнього розвитку – всі вони однозначно вказують у бік громадянського суспільства, що ґрунтується на принципах демократизму, толерантності, гармонії в міжетнічних стосунках. Про те, що в сучасному українському суспільстві є передумови для формування української політичної нації, засвідчує наявність серед громадян України критичної маси людей, які прагнуть жити в незалежній державі. А це найважливіша умова створення політичної нації територіального типу. За різними соціологічними опитуваннями, ця цифра коливається від 90 % (згадаймо пам'ятний референдум про незалежність) до 60 % опитуваних громадян. Цей показник «плаваючий» і залежить від соціально-психологічної та економічної ситуації. Але він завжди позитивний.

Вихід зі світоглядної кризи, яка з певних причин (про це йтиметься нижче) панує серед фахівців і політиків України, можливий. Але відбудеться він передусім за умови розуміння потреби об'єднання зусиль усіх етносів, що проживають на її теренах, довкола консолідуючої загальногромадянської ідеї побудови міцної держави, яка могла б обстоювати їхні інтереси. Ретроспективна оцінка національного будівництва років незалежності неоднозначна й амбівалентна. Її причини очевидні:

- відсутність держави, яка, за твердженням Е. Сміта, дякуючи централізації та бюрократизації, здійснює інкорпорацію середніх класів (їх в Україні теж не було) в латеральне етнічне співтовариство через військові, фіскальні процеси (кінцева

мета – об'єднати строкате населення країни в єдине політичне співтовариство із сукупним культурним спадком панівного культурного ядра);

- відсутність народно-культурної мобілізації, відправним пунктом якої є заклики інтелігенції до уявного минулого етнічної групи (кінцева мета – перетворення відсталого етнічної групи в динамічну, але засновану на власній культурі політичну націю) [4].

Справедливість таких міркувань засновується на аналізі суспільно-історичної практики. Коли у Східній Європі ХІХ сторіччя почали розгортатися національно-визвольні рухи, вони належали до двох різних категорій. Рухи першої категорії мали всі ознаки історичної дії аристократичних етнічних спільнот, очолюваних національною елітою на основі чітко означених цілей, завдань та ідеології. Програми рухів цього типу характеризували історичний легітимізм: їх метою було відновлення старої державності в її давніх кордонах.

Щодо рухів другого типу, то провідну верству треба було творити заново, а зусилля спрямувати на те, щоб демотичну етнічну спільноту підняти до рівня політично свідомого етнічного існування. Рухи цієї категорії мали повільніший старт, ніж першої, однак вони були більш масовими й радикальними, оскільки черпали свою силу із прагнення соціально й національно поневолених мас демократизувати всі сфери життєдіяльності суспільства. Але цей же чинник часто зумовлював їх етнічну й національну невиразність унаслідок тісного переплетення соціальних і національних конфліктів.

Україна, на думку І. Лисяка-Рудницького, є типово східноєвропейською країною (саме для цих країн найбільш характерні демотичні етнічні утворення), адже її історія найвищою мірою позначена браком тяглості, дисконтинуїтетом (відсутністю спадкоємності, наступності в державо- і суспільствотворенні). Це твердження стосується передусім державної організації та високої культури – тієї, носієм якої є зазвичай провідні суспільні верстви. Саме ця надбудова «падала» під ударами ворожих сил і несприятливих обставин, тим часом як низові суспільні клітини (сім'я, сільська громада) й народна культура залишалися й чинили опір історичним лихоліттям.

Відсутність або наявність вищих соціальних верств як носіїв політичної свідомості й елітарної культури є, на думку І. Лисяка-Рудницького, критерієм поділу націй на «історичні»

або «неісторичні». Проте, вважає він, ці поняття можуть вживатися лише як корисні знаряддя історичного пізнання.

По-перше, «неісторичність», у даному розумінні, зовсім не означає, що якась країна позбавлена історичної минувшини, – насправді вона могла бути багатою і славною. Це поняття, скоріше, означає розрив у історичній тяглоті (континуїтеті) народу, спричинений утратою традиційної репрезентативної верстви.

По-друге, радикальна суперечність між цими двома типами, якщо їх сприймати як абстрактні соціологічні моделі, зовсім не перешкоджає існуванню в історичній дійсності перехідних форм, прикладом яких можуть бути чехи. Щодо України, то, як вважає І. Лисяк-Рудницький, вона відповідає переважно категорії «неісторичних» націй (у тому умовному розумінні, в якому тут ужито це поняття); проте в її становленні були також елементи тяглості, які подекуди наближають її до категорії «історичних» націй [5].

Ця «неісторичність» у новітні часи виявлялася таким чином: у незалежній Україні суб'єкти націєтворення – розвинена держава та народно-культурна мобілізація – у перші роки були в зародковому стані. Винятком є новий політичний актив, ядром якого були незначні прошарки літературної інтелігенції та колишні політ'язні, націєтворчі месиджі яких не мали значної підтримки у населення. Грудневий референдум засвідчив, що суспільство психологічно готове погодитися зі своїм новим територіальним статусом, котрий сприймався (свідомо чи підсвідомо) як національна державність, як держава українців. Тим паче, що реформістський («перебудовний») демократичний рух відбувався в Україні під українською історичною символікою і силами насамперед українських організованих і неорганізованих спільнот.

Проте революційний порив більшості громадян був не стільки свідомим національним вибором, скільки імпульсивною реакцією на життєві проблеми та надією на поліпшення економічного становища. Політична еліта цього часу становила суперечливий симбіоз, з одного боку, української меншості (суверен-комуністів) і переважно малоросійської більшості (імпер-комуністів), а з іншого – різноплановий конгломерат націонал-демократів (у Верховній Раді це були «Народна Рада» і «група 239»). Значна частина лівої політичної еліти, на відміну від своїх колег із реформованих комуністичних партій

країн Центральної Європи і Балтії, взагалі не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави та ринкової економіки, орієнтуючись на відновлення СРСР і соціалістичного ладу.

Можлива консолідація цих двох гілок політичного українства могла б стати основою формування нової національної еліти і суб'єктом українського державотворення. Провідна роль еліти у націєтворенні, якщо посилається ще на Платона, впливає з перевага раціонального мислення, розуму, притаманних еліті, над екзистенційними нахилами, часто ірраціональними діями населення. Еліта, за визначенням західних дослідників, це меншість населення, яка приймає важливі у суспільстві рішення і керує більшістю (П. Шарон), здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найбільшу вагу і вплив (С. Келлер) [6]. Демократичні концепції еліт (Р. Даль, Й. Шумпетер, Х. Зіглер, Т. Дай, К. Манхейм) розглядають їх не лише як групу, спроможну управляти, а і як силу, покликану оберігати суспільство від неконтрольованого натиску й невірноваженості мас; еліта вважається головним захисником демократичних цінностей [7].

Основою класичної еліти націй є земельна чи військова аристократія, які українці мали, а ось культурно-цивілізаційні потенції – віддавали сусідам. Такі люди, з огляду на історичні умови XVI-XVII сторіч, взяли участь у формуванні великопольської нації в межах Речі Посполитої, про що аргументовано пише історик Н. Яковенко у своєму дослідженні української шляхти. Згодом частина земельно-військової аристократії увійшла до російської дворянської касти. Відповідно у XIX сторіччі, коли формувалися мовні, ментальні та культурні основи українства, їх провідниками були священники та літератори. Це і створювало специфіку національного проекту, який був культурницьким, а не військовим чи господарським.

Після здобуття незалежності ситуація повторилася. Крім того, правляча політична еліта України залишилася «незавершеною» у ствердженні власної системи загальнонаціональних цінностей, у визначенні стратегії розвитку суспільства й пошуку вирішення проблем молодій незалежній державі. На відміну від держав Центральної та Східної Європи, які вийшли із соціалістичного табору внутрішньо політично консолідованими суспільствами, в яких домінувала антикомуністична орієнтація, Україна розпочала демократичні перетворення за умов, коли

більшість владних політичних та економічних еліт були представниками провінційної радянської бюрократії. Вони були готові декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але зовсім не були підготовлені до практичної їх реалізації. За висловом М. Рябчука, «по суті, було підтримано не лише проголошення незалежної України, а й збереження України совєцької» [8]. Тобто президентська каденція Л. Кравчука була лише плавним безболісним (на відміну від Росії), але стагнаційним завершенням радянської України.

Дострокові президентські вибори створили прецедент, названий українськими й зарубіжними політичними експертами важливим кроком до демократії та проявом високої політичної культури – в результаті виборів чинний президент Л. Кравчук поступився своєю посадою іншому кандидатові – Л. Кучмі. Час показав, що це політичне «благородство» було визначене перевагою сучасних західних *PR*-технологій і добре профінансованою політичною рекламою та пропагандою над адміністративним ресурсом, могутність і вплив якого виявилися набагато слабшими, аніж очікувалося.

Політико-адміністративна еліта каденції Л. Кучми створювалася за сталою радянською традицією закритості, доповненою формуванням фінансово-олігархічних кланів із чітким розподілом зон впливу та концентрацією майже всієї влади у руках президента. Механізмом узгодження інтересів кланів і різних гілок влади була особиста відданість президентові Л. Кучмі. Характерною рисою не тільки еліти, а й усього українського суспільства цього часу була амбівалентність, що означала не лише брак чіткої мовно-культурної ідентичності, але й загальну світоглядну невизначеність [9], свідчила про розмитість внутрішньої політики та багатовекторність зовнішньої.

Трансформація України у період каденції В. Ющенко декларувалася у напрямі перетворення кланово-олігархічної суспільно-політичної системи у європейську демократичну суспільно-політичну систему. Прикметною рисою цієї системи визнавався принцип самоорганізації суспільства. Визначальною умовою демократичних перетворень В. Ющенко декларував змагальність, множинність (плюралізм) еліт, яка, на думку багатьох західних дослідників (О. Штаммер, Д. Рісмен), урівноважує одна одну і запобігає встановленню тоталітаризму. Однак за умов відсутності усталених тради-

цій демократичного розвитку, високої політичної культури, патерналістських стереотипів населення, віри у надзвичайну ефективність «твердої руки», нова еліта виявилася досить розмитим і з регіонального, і з ідеологічного погляду утворенням. А головне – були відсутні спільні об'єднавчі політико-економічні стратегії бачення подальшого розвитку держави та нації. Тому у сфері економіки стратегією став перерозподіл власності і з війни старих і нових фінансово-олігархічних кланів, у гуманітарній сфері – тотальне впровадження (без відповідної підготовки та належної бази) української мови та культури. Ці та низка інших чинників значно ускладнювали, або й унеможливлювали здійснення програми політичних, економічних та ідеологічних перетворень, задекларованих під час передвиборчих перегонів.

Унаслідок постійного конфлікту інтересів різних груп виникла потреба постійних змін уряду та дострокових парламентських виборів. Також одним із головних чинників гальмування розвитку політичної системи цього часу, на думку М. Розумного, став «невмотивований і поспішний перехід до парламентарсько-президентської моделі, який відбувся в умовах політичного протистояння і зумовив низку вад в організації державної влади» [10]. Проте така ситуація не нова для світової політологічної думки. На думку професора Дж. Хіглі – відомого дослідника проблем еліти – найбільш розповсюдженим типом є еліти, що перебувають у гострій конфронтації, для яких немає жодного консенсусу стосовно основних цінностей. Ці еліти, розділені на різні фракції, табори, намагаються боротися одна з одною будь-якими методами [11].

Ситуація вельми характерна для України. Але якщо для розвинених країн гостра конфронтація еліт має своєю межею національні інтереси, то для української еліти саме останні є ресурсом її політичної та економічної ваги. Тому національна консолідація України (як і більшості пострадянських держав) гальмується недієздатністю політичної еліти, неспроможної запропонувати дієві та успішні проекти розвитку нації.

Крім того, В. Ющенко, з яким у 2004 р. пов'язували новий етап національного відродження, припустився однієї стратегічної помилки: концентрація уваги на минулому завадила йому побудувати проєкцію майбутнього нації. Очевидно, що визнання Голодомору або осмислення непростих сторінок української історії XX сторіччя також є проєкцією майбутньо-

го. Але її символізм, її значення для майбутнього зрозуміле лише одиницям. Більшість населення не побачила чіткої та зрозумілої програми національного будівництва. Хоча, як зазначав іспанський філософ Ортега-і-Гасет, «нації утворюються і живуть, доки мають програму на завтра», а «учора, минулий час» не є для них вирішальним чинником.

Консолідована еліта може з'явитися в Україні лише як органічна частина й завершення соціальної структури українського суспільства, як колективне представництво (політичне, соціальне, культурне, інтелектуальне) суверена державного самовизначення території, тобто українського народу. Це не означає, що національна еліта повинна бути виключно етнічно українською. Ідеться про те, що світоглядну засаду провідної верстви населення мають становити українська самосвідомість і проект формування української політичної нації, і що еліти всіх етнічних спільнот сприймають і підтримують політичний та культурний статус українців як суверенного «автора» національної державності, завдяки чому етнічні еліти стають органічним складником консолідованої національної еліти.

Єдиним позитивним прикладом консолідації «старої» та «нової» еліт у наш час був короткий період підготовки до грудневого референдуму, що й зумовило його тріумф. Проте довгострокова перспектива їхньої консолідації виявилася заручником не останньою чергою різного розуміння проблем державного й національного будівництва: за всіма хитросплетеннями боротьби демократів і номенклатури фактично йшлося про те, яку націю треба будувати: для українців чи для всіх етносів, які мешкають на теренах України, тобто етнічну націю чи політичну. І тоді, і нині досить часто культурна (етнічна) та політична нація розглядалися як протилежні та взаємовиключні. Щоб усунути таку дихотомію, професор О. Майборода пропонує націю в Україні, яка б об'єднала всі етнічні сегменти, назвати «українською поліетнічною нацією».

Проте погодимось з думкою М. Рябчука: «Протиставлення політичної нації та етнічної в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі й не допустити перетворення покірних підданих у свідомих і вимогливих громадян» [12]. Як уже зазначалося, всі сучасні демократичні нації є політичними (громадянськими), тим часом як їхня етнічність лише окреслює певні історичні особливості їхнього формування.

За особливостями історичного поступу Німеччина, Франція, Італія, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина – етнічні нації, США, Канада, Швейцарія – політичні. Проте, наприклад, багатоетнічні, багатомовні США функціонують як політична цілісність на основі англійської мови: хто не хоче ізолюватися у своєму локальному (мовно чи територіально) середовищі, мусить її знати. Але в етнічній Литві чи Латвії меншини мають куди більше мовно-культурних прав, аніж у політичній Франції чи Греції, котрі навіть не думають ратифікувати Європейську хартію міноритарних мов. Тому «етнічна нація» – термін досить умовний. Його створено для того, щоб означити особливості історичних процесів творення країн і держав, фундаментом яких так чи інакше є культура.

На думку М. Рябчука, «...кожна нація є політичною й, водночас, кожна має своє етно-культурне (національне) ядро. Бо політика, за Аристотелем, це «державні справи» (а точніше – «міські», оскільки міста в Греції, власне, й були державами), а «політікос» – це не лише «громадянин» *citizen*, а й дослівно, «міщанин», людина, що має право та обов'язок брати участь у вирішенні всіх справ міста-держави. По-сучасному, політика – це процес прийняття і здійснення колективних рішень. Уявити собі неполітичну націю, отже, неможливо, бо сама суть нації – це громадяни, які ухвалюють політичні рішення – делегують владу виборним органам та контролюють їх діяльність» [13]. Подібні думки висловлюють й інші дослідники. «Етнічна нація утворює основу (чи «серцевину») єднання в одну політичну націю», – стверджують В. Лісовий та О. Проценко [14]. За недостатньої розвиненості політичного та громадянського складників сучасної української нації (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій і громадянських практик) саме ця основа (чи «серцевина») спроможна прискорити процеси її формування.

Варто також узяти до уваги й сучасне європейське розуміння нації, зафіксоване у Рекомендації ПАРЄ № 1735 від 26 січня 2006 р. У рекомендації зокрема зазначено, що держави-члени ЄС мають погодити свої конституції з демократичними європейськими стандартами, за якими кожна держава має інтегрувати всіх своїх громадян (незалежно від їхнього етнокультурного походження) у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення, а також припинити визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою.

Проте незрозуміння демократами перших років незалежності того, що політична нація утверджує і політичну суб'єктність народу (без неї він перетворюється на етнографічну масу), яка є запорукою вирішення всіх суспільних проблем в інтересах більшості, вміло використали партократи. Вони довели на практиці, що національна ідея, сформульована в етнічних вимірах, далека від потреб населення, тому вона й не спрацювала. На цьому ґрунті інспірується політична нестабільність в Україні протягом усіх років незалежності. І криза влади теж спричинена амбівалентним баченням перспектив національного будівництва. Зрозуміла і байдужість більшості громадян до ідеї, яка не співставна з життєвими проблемами більшості населення: у жодній суспільно-політичній акції в тогочасній Україні не було пріоритетом політична реабілітація української національної ідеї. Як пишуть Є. Головаха та Н. Паніна, у суспільстві не знайшлося достатньо активних і організованих сил, спроможних надто тривалий еволюційний процес відмирання старої суспільної системи перетворити на реальний вибух, спираючись на наявну масову недовіру владним структурам і незадоволення економічним становищем у країні [15].

Крім того, твердження про те, що національна ідея не спрацювала мало далекосяжні негативні наслідки для всього національного будівництва в Україні. Саме тоді відбувся соціокультурний розкол українського суспільства: Захід України почав вибудовувати свою життєву нішу за рахунок заробітчанства в інших країнах і пошуку історичної ідентичності (В. Середа), у цьому регіоні переважали почуття «вирватися з-під гніту Росії»; Схід – консолідувався на базі історичної пам'яті та відповідного почуття «соціально-культурного зв'язку з Росією». Населення Центру України, як зазначають Є. Головаха та Н. Паніна, балансуючи за таких умов між Заходом і Сходом, зазнало подвійного тиску соціальної невизначеності (аномійна невизначеність і проблема вибору спрямованості історичної ідентичності), схилившись, радше, у бік Заходу, однак не консолідуючись із ним цілком унаслідок дещо відмінного історичного досвіду. За умов подвійної невизначеності тут більшою мірою варто очікувати зростання потреби в авторитарному лідері на кшталт В. Путіна чи О. Лукашенка, але з українською атрибутикою [16].

Поняття «національна ідея», як його використовують у нашому суспільстві, вочевидь похідне від тлумачення феномену

нації. Генетично, логічно і граматично воно означає ніщо інше, як ідею нації. Або мовою наукового дискурсу – проект створення нації, якої ще немає. Масова свідомість, співставляючи «національну ідею» з найрізноманітнішими сферами буття, якраз і фіксує такий стан. Між тим, аналізуючи національні ідеї різних країн, ми завжди знаходимо в них дещо спільне – прагнення жити у мирі, добрі, благополуччі. Тому визначальною засадою й української мрії має сьогодні стати її соціально-економічний зміст – заможне благополуччя всіх етносів України і можливості його досягнення. Практика суспільного буття України останніх двох десятиріч продемонструвала, на жаль, значний регрес соціального та природного довкілля як умови нормального життя, здоров'я і достатку людини, її невідчужуваного права на такі умови. Передусім підкреслимо інтенсивне руйнування соціуму і стосовно фізичного відтворення нації, і стосовно відтворення сукупності тих соціальних характеристик і відносин, які перетворюють людський конгломерат на цивілізоване суспільство: духовності; мотивації діяльності, насамперед праці; моральності; законопослушності; соціальної захищеності; нормальної вертикальної та горизонтальної мобільності тощо. Причому не відомо, що страшніше: те, що нація вимирає, чи те, що вона втрачає якості соціуму. Тому характерною рисою сучасної української національної ідеї має бути її модернізація, потрібна для налагодження конструктивного діалогу між традиційними для українського суспільства цінностями і культурними формами та інноваційними моделями організації суспільного життя. Лише завдяки такому діалогу можливий національний поступ України, продуктивний синтез ідей, стратегій, теоретичних розробок альтернативних, а іноді й протилежних ідеологічних напрямів.

Проблеми українського націєтворення визначаються ще й відсутністю народної мобілізації (Помаранчева революція – це, скоріше, виняток, аніж правило), оскільки український титульний етнос за багатьма ознаками належить до демотичної спільноти. У цьому, на думку В. Липинського, головна перешкода національного самовизначення українців, що характеризується приземленням інтересів і потреб унаслідок дії низки культурно-історичних чинників:

- переважання землеробської культури;
- відсутності самодостатньої національної еліти;
- міжконфесійного розбрату;

• регіональної своєрідності культурно-політичних орієнтацій тощо.

Ці та інші складники української ментальності, душі, долі є історичним результатом досвіду буття народу, який можна кваліфікувати як досвід фізичного існування або виживання. Узагалі ж історіотворча діяльність українського народу детермінувалася деякими найсуттєвішими чинниками. Київська Русь як спадкоємиця візантійської трансформації гуманістичного спадку Римської імперії та Стародавньої Греції концептуалізувала «хорову» основу життєдіяльності, засновану на ідеї колективу. Домінанта колективу в греко-візантійсько-слов'янській культурній лінії, крім позитивних соціально-економічних наслідків, мала й певні негативні – настрої пасивності та утриманства, патріархального колективізму й замкнутості, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, несприйняття майнової диференціації та конкуренції, ненависть до багатих, особливо у своєму середовищі. Негативними були наслідки і для духовного життя суспільства. Як писав І. Нечуй-Левицький, «... дуже раннє християнство в Києві, дуже рання християнська просвіта захопила й спинила її (українську міфологію – прим. авт.) в самому процесі розвитку, повернула духовне життя українського народу на іншу стежку й занастила багато цікавого для науки в українській міфології» [17].

Тому дуже важливим напрямом реформування українського суспільства є органічне взаємодоповнення надбань традиційної культури здобутками розвинених демократичних країн. Передусім це стосується формалізації та раціоналізації життєдіяльності, адже українська традиційна культура поряд з безумовно позитивними для сучасного урбанізованого суспільства рисами містить і трайбалізм – схильність до культурної та суспільно-політичної племінної відокремленості (простіше – містечковості, клановості та кумівства).

Такі міркування спонукали Ю. Винничука у статті «Малоросійський мазохізм» стверджувати, що всі наші державотворчі помилки саме в тому, що ми спираємося на мужицькі ідеали. Мужик, вважає автор, не спроможний створити державу і тримати її у своїх руках. Усі спроби такого перевороту в історії завжди закінчувалися провалом. І тепер, будуючи українську державу, ми беремо за фундамент не міцне могутнє Руське королівство, а хисткі колоди козацького свавілля [18]. Не вельми

зрозуміло, правда, що таке міцний фундамент Руського королівства, проте очевидно, що сучасне національне будівництво в Україні має спиратися і на існуючу державу, і на громадян, які голосували за її незалежність з надією на ліпше життя, бо уже ніхто «не з'їсть наше сало», як тоді писали у пропагандистських листівках.

Сучасні прихильники побудови української етнічної нації нагадують часи протистояння партократів і демократів початку 90-х років ХХ сторіччя щодо перспектив національного будівництва та розуміння змісту національної ідеї. Письменник Ю. Андрухович хоче відділити Донбас, Ю. Винничук – Крим, а Т. Прохасько не проти проголошення Західноукраїнської республіки. Тому що, за його словами, «ідея ПАРТІОТИЗМУ цієї соборної України виявилася занадто ефемерною», «житель Донбасу не сприймає як щось рідне Галичину, а галичанин – східноукраїнські землі». Не відкидає Т. Прохасько й повного відділення Галичини, але вважає, що і «Федеративна Республіка Україна – було б зовсім непогано» [19]. Проте, на думку відомого польського публіциста А. Міхника, автономія Галичини під «прапорами» партії «Свобода» – це Чечня в руках фундаменталістів, це катастрофа [20].

Очевидно, що Схід і Захід України артикулює різні проекти української нації – громадянську й етнічну. Звичайно, обидва проекти можуть бути прийнятними за певних умов, але одночасно в межах однієї країни реалізувати їх неможливо. Крім того, їх неможливо навіть поєднати між собою за принципом вибору найліпшого, оскільки вони однаково укорінені в історії цих регіонів і увійшли до ціннісних засад самовизначення їх мешканців. Тому громадськості потрібно докласти значних зусиль, щоб досягти історичного компромісу між Донбасом і Галичиною (як різними соціокультурними полюсами України) і тим самим виробити модель гармонійних стосунків між Сходом і Заходом України. Це не стільки проблема міжетнічного миру та співіснування представників різних етнічних спільнот на одній території, скільки питання неконфліктного, й бажано інтегрального діалогу між представниками різних ідентичностей, які існують у межах одного політико-державного утворення. Це питання пошуку загальних ціннісних орієнтирів, тобто того, що може об'єднати якщо не життєві смисли, то хоча б взаємоприйнятні пріоритети життєдіяльності, а це є вагомою передумовою європейської інтеграції країни.

Адже федералізм як демократичний принцип побудови політичної держави не є апіорним позитивним абсолютом, а має своє конкретно-історичне втілення. Україна зробила крок у розглянутому питанні, створивши Кримську автономію. Однак федеративний принцип побудови держави – це територіальне самовизначення, коли територія одержує автономію відповідно до господарських або культурно-духовних відмінностей. Таким чином побудовано федеральні відносини у Німеччині та США. Державність у США й у країнах Європи ґрунтується на територіальному принципі. Україна, як країна, котра територіально є частиною Європи, має передусім дотримуватися європейських правил і норм державотворення. Адже федерація, побудована за етнічним принципом, провокує розпад держави на окремі утворення, як це відбулося в колишніх Югославії та Чехословаччині. Отже, федералізм має сенс лише тоді, коли він побудований на демократичних засадах місцевого самоврядування й не руйнує цілісності держави.

У перші роки незалежності молодій державі не вдалося визначити засади етнополітики і створити таку систему регулювання етнонаціональних процесів, яка б сприяла консолідації всіх етносів України довкола цінностей українства. Якщо погодитися з визначенням П. Сорокіна, який запевняє: «Нація є соціальним організмом, що з'єднаний і зцементований державою, етнічними й територіальними зв'язками» [21], – то треба визнати, що українська політична нація досі не сформована.

Як свідчать соціологічні опитування напередодні 20-ї річниці проголошення незалежності України, проведені Центром Разумкова, 62,8 % громадян і сьогодні б проголосували за її незалежність на відповідному референдумі. Водночас 18,3 % опитаних відповіли, що не підтримали б проголошення незалежності, 9,5 % – не брали б у ньому участі, а ще 9,4 % респондентів не змогли відповісти на поставлене запитання. Лише 19,3 % опитаних вважають День Незалежності «дійсно великим святом», тоді як 48,2 % – «звичайним святом, як і інші офіційні свята». 25,8 % українців назвали День Незалежності «не святом, а звичайним вихідним днем»; 5,1 % опитаних вважають, що цей день має бути робочим; 1,7 % узагалі не змогли відповісти на запитання. 45,2 % опитаних зазначили, що їхня родина «більше виграла» від проголошення незалежності; 45,2 % – що «більше втратила»; 31,6 % – не змогли відповісти на запитання. Водночас 49,8 % громадян не вважають Україну

дійсно незалежною державою нині, через 20 років після проголошення незалежності. 37,4 % вважають її дійсно незалежною, 12,8 % не змогли відповісти на поставлене запитання.

За результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, 52 % українців підтримали б проголошення Акта про незалежність України. Проти акта про незалежність налаштовано 25 % респондентів. Не взяли б участі у референдумі щодо проголошення незалежності 11 % опитаних. Не змогли дати певної відповіді на запитання 12 % респондентів. «Отриманий розподіл відповідей статистично не відрізняється від відповідей на аналогічне запитання, отриманих КМІС у жовтні 2006 р.», – йдеться у повідомленні Інституту [22].

Значний відсоток тих, хто не підтримав би сьогодні голосування за незалежність України на референдумі, підтверджує висловлену вище думку, що мотивацією великої кількості таких людей, була надія на поліпшення свого матеріального стану, а не побудова незалежної держави чи реалізація національної ідеї. Ця обставина дала деяким дослідникам підстави кваліфікувати таку світоглядну позицію громадян як «втечу від незалежності». У певному сенсі це є рудиментом «радянської людини», яка боїться брати на себе суспільну та націєтворчу відповідальність, не вірить у свої сили і здібності, покладаючись на Месію, який приведе її у світле майбутнє. Відповідно, з'являється не те, що нелюбов до всього українського – виникає патологічне бажання, щоб у цій державі було все погано. Древні також запитували «з Назарету чи може бути щось хороше?» І сьогодні ми бачимо всю розмаїтість такої патології. До того ж, економічна криза 2008 р. викликала у багатьох громадян розчарування у незалежності й навіть готовність відмовитися від власної державності, тобто від визначального чинника формування поліетнічного і полікультурного населення у єдину націю співгромадян.

Як вважає М. Рябчук, «...питання про незалежність не має для більшості українців принципового значення, а точніше – має суто практичний, прагматичний, а не символічний (сакральний – прим. авт.) сенс, а тому й відповідь на нього є контекстуальною та опортуністичною. Так було на березнево-му референдумі 1991 р., коли 70 % українців висловилися за збереження СРСР, а вже через неповних 9 місяців 90 % з них проголосували за протилежне – державну незалежність» [23].

Особливою рисою суспільно-політичної свідомості українців є «гойдалки» емоційного ставлення до влади з переважно критичною оцінкою діяльності всіх державних інституцій. Як констатує В. Фесенко, кожного разу після президентських виборів помітно зростали рівень довіри до глави держави і оцінка його діяльності, проте вона ніколи не перевищувала 6 балів за 10-бальною шкалою. І також неминуче приблизно за рік після президентських виборів (чи навіть раніше) відбувалося суттєве зниження довіри до нової влади. На думку В. Фесенка, причина того, що жоден із вітчизняних керівників так і не став «своєю» владою для всієї країни, полягає в регіональних перевагах громадян: у ліпшому випадку його визнавала «своїм» половина країни, яка сприяла його обранню на посаду президента. Показово, що закордонним керівникам наші громадяни довіряють більше, аніж своїм, адже у цьому випадку менше виявляються міжрегіональні розбіжності, а найпопулярнішим уже кілька років поспіль залишається О. Лукашенко. Білоруський президент за 10-бальною шкалою випереджає і американських, і російських колег, зокрема В. Путіна у період його президентства. Популярність білоруського президента в Україні відтворює і незадоволення українців вітчизняним олігархічним капіталізмом, якого немає у білорусів, і певну заздрість до відносно соціальної стабільності й порядку у наших північних сусідів. Певну роль у такому ставленні українців до О. Лукашенка відіграв той самий радянський менталітет багатьох наших співгромадян, про який йшлося вище.

Хоча загальновідомо, що ідеальна держава – це та, в якій народ не знає навіть імені свого правителя; наведені дані свідчать ще й про плинність громадської думки взагалі, наприклад, зміна образу українського суспільства у свідомості громадян до 2005 р., у 2005 р. й у 2006 р. Помітне зростання асоціацій зі згуртованістю, підйомом і перспективою, яке спостерігалось у 2005 р., змінилося так само помітним падінням їх представленості у масовій свідомості населення. Особливо показово це щодо характеристики «перспективи». У 2003 р. на неї мали надію близько 5 % опитаних, у 2005 р. – 28 %, у 2006 р. – лише 8 %. Отже, обрії очікувань зменшилися так само швидко, як і зросли, натомість відчуття перспективи «глухого кута» різко посилюється. Тема світлого майбутнього, сподівання на яке помітно актуалізувалося під час Помаранчевої революції, розчинилася в проблемному сьогодні.

Ставлення до інших державних інституцій є ще більш критичним, ніж до власних президентів. Верховній Раді й Уряду зовсім або переважно не довіряють не менше половини наших громадян. І цей показник, за даними опитувань Інституту соціології НАН України з 1994 р. по 2010 р., майже не змінився. Цілком довіряють парламенту 1-2 %, переважно довіряли у 2006–2010 рр. – 11–14 %, а з 1994 р. по 2004 р. – 6–8 %. Рівень повної довіри Уряду з 1994 р. по 2010 р. коливається у межах 2–4 %, переважно довіряли Кабінету Міністрів у 2006–2010 рр. – 14–17 %, а з 1994 р. по 2004 р. ще менше – 6–11 %. Усе це означає, що незалежна держава, на відміну від незалежної країни, так і не стала «своєю» – у повному сенсі цього слова – для абсолютної більшості українських громадян.

Проте, як зазначає В. Фесенко, амбівалентність суспільно-політичної свідомості українців у основних питаннях соціально-економічного та політичного розвитку є і можливістю, і джерелом суспільних трансформацій, дає шанс політичному класу рухатися вперед і маневрувати серед різних соціально-політичних настроїв. Крім того, країні потрібен не новий Месія, а підвищена політична відповідальність політиків і державних керівників за країну і результати свого керівництва, відповідальність громадян – за тих, кого вони обирають, і за свою участь у розвитку країни [24].

Законодавчі засади формування української політичної нації визначені Конституцією України, яка відповідно до усталеної нормативно-правової ієрархії має найвищу юридичну силу. Вона зафіксувала цілком сучасну версію ідентичності для громадян України, усунувши етнічність із критеріїв громадянства. У ній використовуються такі поняття, як «український народ», «українська нація», «українці, які мешкають за межами держави», «корінні народи», «національні меншини», «депортовані народи». У всіх поняттях тією чи іншою мірою вживається слово «народи» – «корінні народи», «депортовані народи». Низка статей, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, містить визначення цих суб'єктів: особи, національні меншини й народи.

Хоча в Основному Законі держави і відсутнє розгорнуте тлумачення української нації, смисл визначення українського народу з великої та малої літери окреслює потребу держави виявити єдине джерело влади – волю народу і констатує поліетнічну та громадянську специфіку нації. Саме тому в ч. 3 преамбули

Конституції право на самовизначення, проголошення незалежності України закріплене не тільки за «українською нацією», а і за «усім Українським народом», підтверджуючи тим самим існуючу об'єктивну реальність, що Україна є Батьківщиною та «рідним домом» для громадян усіх національностей при тому, що державотворчим етносом в Україні є українці.

Можна припустити, що у загальнокультурному й суспільно-політичному слововжитку поняття «етнос» і «націю» об'єднує поняття «народ», яке має і політичний (тоді маємо опозицію «народ–влада»), і етнонаціональний смисл. З огляду на цю вже давно утверджену смислову двоякість «народу» логічно закріпити за ним і третє значення – «громадянська спільнота країни». Витоки такого розуміння можна знайти у М. Грушевського, у якого поняття «український народ» означає все населення України, а поняття «українська народність» близьке за змістом до поняття «український етнос». М. Грушевський пише, наприклад, про український народ і його етнічний тип. З контексту зрозуміло, що український народ – це все населення України, а етнічний тип – український етнос [25].

Крім того, вперше у пострадянській практиці у ст. 11 Основного Закону визнається, що крім титульної національності – українців (у нашому тлумаченні титульного етносу – *прим. авт.*) – корінними є й інші народи та національні меншини. На підготовчому етапі розробки Конституції термін «національні меншини та корінні народи» було замінено на «корінні народи та національні меншини», щоб слово «корінні» одночасно стосувалося і слова «народи», і словосполучення «національні меншини», знімаючи проблеми окремішньої самоідентифікації автохтонних національних спільнот України – євреїв, греків, поляків, росіян, румун, угорців та інших – і спрямовуючи її «пасіонарну енергію» (Л. Гумільов) у напрямі інтеграції в українське політичне суспільство та запобігаючи розвитку сепаратистських настроїв.

Законодавчо визнано, що національні меншини поряд із українцями, а також «корінними народами» – гагаузами, караїмами, кримськими татарами, кримчаками – на території своїх «етноплацент» і «етноойкумен» перебувають «у себе вдома», на своєму «етнокультурному ареалі», є автохтонним корінним населенням і мають усі права людини та громадянина. Держави Центральної і Східної Європи взагалі уникають застосування у своєму законодавстві поняття «народи». Так, у Конститу-

ції Словенії використовується поняття «корінні італійські та угорські етнічні громади», окремо вживається поняття «циганські громади». У Конституції Угорщини застосовуються терміни «національні та етнічні меншини», Республіки Хорватія – «нація» та «меншина», Словацької Республіки – «національні меншини» й «етнічні групи», Чехії – «національні та етнічні меншини» тощо. Нормативно-правовий зміст цих термінів конкретизується в інших законодавчих актах, позаяк останніми роками актуальним є питання, чи може демократична держава дозволити собі таке ставлення до меншин, коли їх представникам надавалася б перевага перед іншими громадянами.

Вартим уваги є використання у законодавстві Словенії терміна «громади» замість «спільноти», «народи» чи «меншини». Вживання слова «громада» є слушним, оскільки визначає інституційні способи реалізації представниками національних меншин своїх прав на задоволення етнокультурних потреб, тобто передбачає створення відповідних організаційних структур – громад. Це значно перешкоджає політизації етнічного чинника й узурпації політиками права виступати від імені певних етнічних спільнот, оскільки потребує від представників останніх під час реалізації права на збереження і розвиток своєї етнокультурної самобутності відповідного організаційного оформлення на громадських засадах. Саме організаційна опосередкованість (свідома й індивідуальна участь громадянина у житті етнічної громади) закладає умови демократичного механізму задоволення зазначених прав.

Найбільш дискусивним положенням Конституції є згадування в ній корінних народів. Нерозуміння соціокультурного змісту цього поняття політиками, правниками й широким загалом провокує не тільки непримиренні дискусії, а й концептуальні протиріччя багатьох проектів законів, які подаються на розгляд парламенту. Із цим пов'язана відсутність правової та політичної визначеності щодо цілей державної етнонаціональної політики та способів їх досягнення.

Спричинене таке становище, як справедливо вважає В. Котигоренко, тим, що ідентифікуючі ознаки «корінних народів» досі не мають універсальної формалізації у міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Це дає підстави частині представників українського поліетнічного загалу, зокрема й національним меншинам, порушувати питання щодо надання їхнім спільнотам статусу «корінних народів» або «автохтонних».

Сформульоване у проекті Стратегії державної етнонаціональної політики в Україні (Робота виконувалася на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України із залученням науковців академічного Інституту демографії та соціальних досліджень, а також Національного інституту стратегічних досліджень) визначення терміна «корінні народи України» уможлиблює відповідну самоідентифікацію громадян з-поміж чотирьох автохтонних національно-самобутніх груп населення України – українців за національністю, кримських татар, караїмів і кримчаків [26].

Підставою кваліфікувати зазначені народи як корінні є те, що в Україні є такі етнічні спільноти, які не можуть характеризуватися як звичайні, традиційні національні меншини. Це народи, які сформувалися на території сучасної України, їх етногенез відбувся на цих теренах. У слов'янському світі, якщо народ сформувався на якійсь території, то відповідно до слов'янського бачення – це народ, який має свої етногенетичні корені на цій території. Відповідно, звідси й походить слово «корінний». Якою мірою цей термін, застосований в українських умовах, співвідноситься з терміном «корінний народ», уживаним у відомій Конвенції Міжнародної організації праці, і якою мірою поняття «корінні народи в Україні» сумісне з поняттям «корінні народи», застосованому в цій Конвенції, це вже тема подальшого політологічного дискурсу.

Це також і питання про те, якою мірою можна буде або визнати положення Конвенції, або ратифікувати її. Так, ідея визнання за кримськими татарами міжнародного правового статусу «корінного народу» і поширення на нього принципів, які впливають зі спеціальних міжнародних правових документів (передусім з Конвенції МОП № 169 від 1989 р. «Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах», висунута Меджлісом кримськотатарського народу в 1993 р.), не відповідає змісту цього поняття. Зазначений крок мав переважно політичний характер і передбачав, по-перше, згладити негативні враження від вимоги «національної державності», висунутої другим Курултаєм кримськотатарського народу, а по-друге, домогтися пільг і привілеїв, що надаються корінним народам.

Проте внесення в українське законодавство положень цієї Конвенції, зокрема про розподіл власності на землю за етнічною ознакою, призведе лише до загострення етнополітичної ситуації

в Криму. Адже відповідно до Конституції України (ст. 13) «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу <...> є об'єктами права власності українського народу». Оскільки поняття «український народ» тлумачиться Конституцією, як уже зазначалося, у політико-державному сенсі, тобто українським народом вважаються всі громадяни України незалежно від національності. Поява у законодавстві ще одного суб'єкта права власності на землю – корінного народу – проблематизуватиме міжетнічні відносини в Криму, де земельні ресурси обмежені, а густота населення досить висока. До того ж наявність пільг і привілеїв, наданих за національною ознакою, суперечить Конституції України (ст. 24).

Узагалі відстоювання колективних прав, на протиположності індивідуальним, створює додаткове джерело напруги в етнополітичній сфері, а тенденція до етнізації політичного процесу у вигляді боротьби за особливий статус етнічних спільнот, на протиположності індивідуальному праву громадян, суперечить зафіксованим у Конституції України пріоритетам державної політики, а саме забезпеченню прав людини і громадянина незалежно від етнічного походження. Услід за гарячими суперечками про «корінні народи» триває войовнича ксенофобія, невинуватиме ототожнення етносу й держави. Створюються ситуації, коли етнічні грузини не можуть бути громадянами самопроголошеної Абхазії, косівські албанці – громадянами Сербії, а серби з Митровиці – громадянами держави Косово. Наприклад, на запитання «Кому за правом належить Крим: росіянам, кримським татарами, караїмам, вірменам, грекам?» наукової відповіді немає. Як зазначає М. Дубинянський, копати доведеться глибше. У 1924 р. у кримському гроті Киїк-Коба виявлено поховання неандертальця, який жив тут близько 100 тисяч років тому. Саме він і є представником корінного населення Криму та законним господарем півострова, який не витримав конкуренції з *Homo Sapiens* і пішов у небуття [27].

У реальному житті етнічні спільноти формально рівні, але практично вони перебувають у різних історичних, політичних, правових, соціальних та інших умовах. У деяких сферах етнічна спільнота потребує додаткової державної підтримки. Але якщо якісь зі спільнот надаються привілеї або додаткові можливості, іншими спільнотами це часто сприймається як дискримінація щодо них.

Тому деякі дослідники, наприклад О. Майборода, пропонують запровадити політику заходів посиленої підтримки одних спільнот на протидію «позитивній дискримінації» (термін світової політології) або заходам посиленої підтримки іншим, які, проте, не можуть розглядатися як надання пільг якійсь групі або дискримінація інших. Наприклад, навіть титульний етнос – українці (тобто більшість населення України) потребують заходів додаткової державної підтримки у мовному питанні. Адже не можна вважати нормальною ситуацію, вважає О. Майборода, коли 86 % українців визнають українську мову своєю рідною, проте говорять нею близько половини з них, а можливо, навіть і менше. Саме такі випадки і потребують заходів особливої підтримки.

У цілому українське законодавче поле й Конституція України забезпечують усі основні права та свободи національних меншин. Основними чинними нормативно-правовими актами України, які містять принципові положення щодо національних прав і свобод та їх суб'єктів, є (у хронологічному порядку) такі: Закон УРСР «Про мови УРСР», Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Конституція України (1996 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (ратифікована у 2003 році). Окрім того, чимало законодавчих актів колишнього СРСР чинні на території України і до сьогодні. Зрештою, відповідно до чинної Конституції України (ст. 9) чинні міжнародні договори, згоду на обов'язкове виконання яких дала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства України.

Право на існування, використання здобутків культур і використання мов (зокрема й у здобутті освіти) гарантовані ст.ст. 10, 11, 22, 53 і 119 Конституції України, законами «Про мови», «Про національні меншини». Право на представництво частково гарантоване ст. 14 Закону України «Про національні меншини» та ст. 22 Конституції України щодо недопущення звуження форм та обсягу наявних прав і свобод. Також є надія, що вдосконалення виборчого законодавства розвиватиметься саме у цьому напрямі.

Розроблення і прийняття Закону України «Про культурно-національну (екстериторіальну) автономію» законодавчо б

унормувало обґрунтовані й умотивовані потреби всіх етносів, які проживають на території України, щодо власного соціокультурного розвитку. Адже в українському законодавстві за представниками національних меншин закріплено право на національно-культурну автономію, яка, власне, і запроваджує адекватний механізм задоволення етнокультурних потреб осіб, які вважають себе представниками національних меншин України. Право на національно-культурну автономію передбачено ст. 6 Закону України «Про національні меншини»: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству».

У теорії національно-культурної автономії слово «автономія» означає «самоуправління», «самокерівництво». Тому це поняття можна охарактеризувати як право національних меншин у межах закону вирішувати свої власні національно-культурні справи (освіта, розвиток мови, культури, традицій, взаємодопомога). При цьому представники національних меншин мають право на власну політику, здійснювану в межах закону у сферах освіти, культури тощо і не пов'язану з наявністю власних державних структур. Такі потреби задовольняються в усіх місцях проживання національних меншин у державі, де є діаспори, незалежно від статусу цієї території.

У теорії та практиці національно-культурної автономії йдеться про сукупність спеціальних прав, які держава надає національним меншинам у своїх законах. Передбачено також права, що відтворюють специфіку життєвих потреб представників національних меншин, зумовлених історичними, географічними, економічними, політичними, релігійними, етнічними й іншими чинниками. На законодавчому рівні встановлюються також гарантії права кожної національної меншини на національно-культурну автономію як одну з форм, що забезпечує безперешкодну реалізацію кожною людиною та громадянином своїх конституційних прав.

Захист національних меншин і груп має розглядатися як забезпечення фактичної рівності осіб, які входять до них, з усіма іншими, що складають їх оточення, але не як пільга, заснована на етнічній приналежності. Такий спосіб забезпечує розвиток людини і громадянина, а через нього і всього суспільства, уможлиблює збереження національно-культурної самобутності на основі врахування спільних культурних інтересів за використання індивідуального підходу до задоволення специфічних культурних потреб та особливостей розвитку окремих груп, які відрізняються етнічними, мовними й культурними характеристиками.

Проте значна частина законодавчих актів має проблемний або декларативний характер і потребує суттєвого доопрацювання. Тривалий час перебуває на стадії опрацювання Законопроект «Про концепцію державної етнополітики України». Доопрацювання потребують також законопроекти «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні», «Про розвиток та застосування мов в Україні». Неefективним є застосування спеціальних охоронних заходів щодо державної мови на тих територіях України, де вона не поширена через певні історичні обставини й фактичні штучні обмеження її застосування, що існують і до сьогодні.

Є протиріччя в нормативно-правовому забезпеченні процесу репатріації та інтеграції раніше депортованих кримських татар, греків, вірменів, болгар, німців в українське суспільство. Уже багато років у Верховній Раді України перебуває Проект закону України «Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України». Цей Законопроект не влаштовує політичних лідерів кримських татар зокрема й через те, що у ньому присутнє таке поняття, як «національна меншина», а не «корінний народ». Як бачимо, у даному випадку намагання досягти статусу корінного народу – не лише бажання реалізувати своє право на задоволення етнокультурних потреб, а і спроба здобути привілеї за етнічною ознакою всупереч конституційним нормам.

Чинна законодавча база України досі не кодифікована, зокрема не систематизовано й не узгоджено зміст уживаних у правових актах термінів, затверджених цими актами норм і порядку застосування останніх. Тому реальною є небезпека правових колізій, що можуть трансформуватися у суспільні конфлікти:

між етнічними й регіональними спільнотами, між ними й державою, між центральною і регіональними владами тощо. Найвідомішу з таких колізій спричинили недоліки Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [28]. Відсутність у цьому Законі адекватного українським реаліям визначення терміна «регіональні мови або мови меншин» зумовила системні вади запроваджених актом конкретних правових норм. Ці вади спричинили ухвалення деякими місцевими радами неадекватних рішень щодо функціонування мов у регіонах їх юрисдикції. Підкреслимо також і недосконалість вітчизняного законодавства та імплементацію політики щодо запобігання дискримінації за етнічною або расовою ознакою. В українському законодавстві немає вичерпних цивільних і адміністративних антидискримінаційних положень щодо цього. На українському телебаченні й радіо не достатньо спеціальних програм з формування в українському суспільстві толерантності та міжнаціональної злагоди, висвітлення історії розвитку культур національних меншин.

Загальносвітовий досвід національного будівництва свідчить, що не задоволені колись потреби і своєчасно не реалізовані інтереси етносів не здаються до «історичного архіву», а є основою латентних етнонаціональних конфліктів. Це стосується кримських татар та інших народів, депортованих з півострова радянською владою. Оскільки УРСР як складник СРСР не причетна до депортації кримських татар, а незалежна Україна не є правонаступницею СРСР як суб'єкт міжнародного права, то всі дії держави щодо повернення кримських татар на історичну батьківщину потрібно розглядати як акт доброї волі України щодо іноземних громадян, які бажають отримати її громадянство. Для цього необхідно дати офіційне соціально прийнятне тлумачення цій проблемі та способам її розв'язання. Але навіть серед науковців немає сьогодні єдиної думки щодо повернення та облаштування кримських татар. З етнополітичного погляду йдеться про інтеграцію кримських татар та інших репатріантів в українське суспільство, яка має відбутися відповідно до норм міжнародного й національного права.

Приоритетність на цьому етапі вирішення економічних проблем репатріантів потрібно корелювати з формуванням їх як громадян України. Тому в основу моделі інтеграції кримських татар в українське суспільство необхідно покласти прин-

цип першочергового забезпечення їх особистих громадянських та інших прав (гарантії держави в отриманні українського громадянства всіма депортованими, які повернулися, забезпечення репатріантів матеріальною допомогою для адаптації, облаштування інфраструктурою селищ компактного проживання тощо) відповідно до економічних можливостей держави. Наявність відповідного законодавчого акта надасть упевненості в діях органам виконавчої влади всіх рівнів, убезпечить їх від прийняття ситуативних рішень, що не мають довгострокової перспективи. Реалізація колективних політичних прав депортованих, очевидно, має здійснюватися поетапно, в міру їх «політичної адаптації» до правового поля України в межах загальнополітичного процесу, а не на основі привілеїв за етнічною ознакою. Водночас вирішення кримсько-татарської проблеми є визначальним завданням розбудови української держави та консолідації політичної нації. Одним з напрямів цієї політики є потреба зміни соціального стереотипу «російськості» або «татарськості» Криму, який утвердився завдяки не завжди об'єктивним публікаціям ЗМІ, і, відповідно, етнічно заангажованій пропаганді.

Потрібно чітко виявити українську державну позицію щодо легітимності успадкування Україною Кримського півострова, не допускати довільного і тенденційного тлумачення історії, усіляких спроб каталізації тих чи інших подій, які тут відбувалися на користь тієї чи іншої громади. Така робота потребує збалансування вітчизняних та іноземних інформаційних впливів у Криму, які утверджують у громадській думці обґрунтованість тих чи інших претензій на Крим, пропагують модифіковану «слов'янську солідарність» і підтримують антинаївські й проросійські настрої. Також ЗМІ культивують «антиукраїнську ідеологію», гіпертрофують вплив ісламу, поширюючи міфологему про «ісламську загрозу» в Криму і необхідність міжнародної «консолідації для її знешкодження». Тому проблему адаптації кримсько-татарського народу до українського суспільства варто розглядати як складник набагато ширшої проблеми – формування українського соціокультурного простору на Кримському півострові.

Пріоритетом формування української політичної нації є не тільки забезпечення прав і свобод усіх її соціокультурних спільнот, а й формування загальногромадянської ідентичності. Як зазначали провідні західні теоретики національного будів-

ництва Е. Геллнер та Е. Сміт, люди вважаються представниками однієї нації тоді, коли вони мають почуття колективності та визнають спільні громадянські права та певні взаємні обов'язки. Цей процес можливий тільки на засадах демократії й добровільності, що потребує особливих прав суверенітету її громадян. Пріоритетність суверенітету національної держави над особистим суверенітетом громадянина в Німеччині спричинило дві світові війни, а в Росії – Жовтневу революцію.

Власне і сама політична (на відміну від етнічної та культурної) концепція нації сформувалася вперше в історії під час революційних подій у Франції наприкінці XVIII сторіччя. Відповідно до цієї концепції «представник нації» ототожнювався з поняттям «громадянин держави». Саме таке розуміння нації найбільш поширене нині у високорозвинених країнах Заходу, де порівняно рано сформувалися національні держави. Політичну націю не можна сформувати «згори». Вона якщо і формується зусиллями держави, то тільки завдяки самодіяльності її громадян, які є головним суб'єктом її становлення. Нерозуміння цієї діалектичної єдності виявилось одним із чинників провалу проекту формування «радянської людини». На відміну від європейських практик становлення політичних націй як об'єктивного процесу радянська влада запропонувала стратегію побудови нації, головним суб'єктом якої була держава, а не громадянське суспільство як реальний гарант прав і свобод людини та громадянина. Як слушно зазначає професор В. С. Крисаченко, спільним об'єднавчим началом формування української політичної нації є громадянство України – держави, яку вони (громадяни) творять для себе, захисту прав і свобод кожного громадянина, відстоювання національних інтересів країни загалом.

Зародження громадянського суспільства в Україні у різних сферах життєдіяльності відбувається нерівномірно. Певними його ознаками можна вважати розвиток недержавного сектору, багатопартійність, громадські організації різного спрямування, поширення волонтерського руху, плюралізм соціальних проектів і програм (особливо на місцевому рівні), посилення толерантності громадської думки щодо окремих груп населення тощо.

Показово, що за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації *Freedom House*, оприлюдненого у червні 2010 р., Україна вже четвертий рік поспіль підтвер-

дила свій статус «вільної країни» (єдиної на пострадянському просторі, окрім країн Балтії). У звіті зокрема зазначається, що, незважаючи на значний економічний спад і великі проблеми з корупцією, Україна є «демократією в регіоні, що найбільш динамічно розвивається, де цінуються фундаментальні права і свободи людини» [29]. За даними іншого дослідження *Freedom House – Nations in Transit*, саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна показала найліпший результат – 2,75 балів (на цьому рівні він утримується вже чотири останні роки). Щодо цього дослідження, то в ньому оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів (найгірша) до 1 бала (найкраща).

За роки незалежності в Україні суттєво зросли і кількість, і активність громадських організацій, які намагаються впливати на владу та її рішення. Але абсолютна більшість українських громадян (і на початку 90-х років ХХ сторіччя, і нині) залишається поза межами організованої громадської активності. За даними щорічних опитувань Інституту соціології НАН України, у 1994 р. 82,2 % українців не належали до жодної з громадських політичних організацій чи рухів, а в 2010 р. – 83,6 % [30]. Крім того, якщо порівняти реальний стан справ у «третьому секторі» з іншими європейськими державами, то в Україні на 10 тис. населення зареєстровано 11 громадських організацій, в Угорщині – 46, у Хорватії – 85, а в Естонії – 201 організація [31].

До того ж, більшість зареєстрованих організацій існує лише формально. На думку експертів, серед офіційно зареєстрованих в Україні організацій лише незначна їх частка активно діє. Так, про результати своєї діяльності органам статистики відзвітувало лише 26 % від загальної кількості зареєстрованих громадських організацій. Інші ж не знайдено за реєстраційними адресами, додаткові відомості про їх розташування також відсутні. Навіть серед тих громадських організацій, які справді працюють, непросто з'ясувати, яка їх частка обстоює інтереси власне громадян. Адже значна їх кількість є громадськими лише за статусом. Насправді ж вони орієнтовані на зовсім інші цілі: обслуговування інтересів фінансово-промислових груп; сприяння політичним партіям і блокам; імітація суспільної підтримки деяких органів влади; отримання грантів міжнародних організацій; здійснення іншого лобістського впливу. Не випадково лише 2,8 % опитаних громадян вважають, що місцеві громадські та політичні організації спроможні найбільш ефек-

тивно захищати їхні права та інтереси [32]. Як результат – в Україні спостерігається високий рівень суспільно-політичної апатії громадян. Так, на початку 2010 р. у можливостях свого впливу на суспільно-політичний процес було переконано лише 11,5 % опитаних, тоді як майже 75 % громадян взагалі не відчували особистого впливу у цій сфері [33].

Така ситуація свідчить про відсутність у громадян розуміння власної суспільної значимості та корисності політичної активності, зумовлює поширення соціальної та політичної пасивності в обстоюванні власних прав і свобод. Більшість громадян України переконані, що не можуть впливати на процес підготовки та прийняття управлінських рішень, особливо на місцевому рівні.

Відповідаючи на запитання «Чи існують конкретні механізми, що дають змогу пересічним громадянам України впливати на ухвалення певних державних рішень?» населення дало досить низькі оцінки таким формам безпосередньої демократії, як звернення до депутатів місцевих рад – 5,4 % опитаних, звернення до мерів міст – 4,2 % респондентів, участь у громадських обговореннях – 5,2 % опитаних, участь у діяльності громадських організацій – 8,1 % респондентів [34].

Як справедливо зазначає В. Степаненко, небезпека такої ситуації полягає в тому, що певні інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні (зокрема в координатах соціально-економічної політики) вже зруйновано. Натомість усунення держави від «батьківської» опіки та відповідальності за народ, ще не компенсується почасти через брак нових інституціональних умов і можливостей, повноцінної громадянською відповідальністю членів суспільства та різних соціальних груп [35].

У цілому ж сприйняття концепції громадянства в дусі нормативних цінностей політичної нації ще не є свідомим вибором багатьох жителів України. Хоча сам принцип громадянства як ліберально-демократичний інститут більш прийнятний для населення країни, аніж принцип етнічного походження, про що свідчать соціологічні опитування. За даними порівняльного дослідження 11 посткомуністичних країн Європи, українці виявилися найбільш схильними до сприйняття ліберальної концепції громадянства (90 % респондентів) на протигагу громадянству за принципом етнічного походження (10 % респондентів). Для порівняння: угорські респонденти продемонстрували найви-

щий рівень переваги етнічної концепції громадянства (44 %) і менше за всіх підтримують ліберальну концепцію громадянства (26 %).

Ідея громадянства, як і будь-яка ідентифікація, пов'язана з розвитком споконвічного поділу на «своїх» і «чужих», «наших» і «ненаших» з усвідомленням цілком визначених прав та обов'язків для «своїх», що не поширюються на «чужих». Громадянство потребує усвідомлення себе членом громади, активного життя в громаді та, обов'язково, появи почуття громадянського обов'язку. Для останнього необхідний такий суспільний устрій, який би надавав людині свободу на основі права, а людина б усвідомлювала себе вільною у користуванні цими свободами.

За Д. Томпсоном, громадянство передбачає активне залучення громадян до політичного життя, реалізацію їхньої спроможності впливати на політику, реально брати участь в урядуванні. Активність має пов'язуватися із суспільним створенням матеріальних і духовних благ, залученістю у загально-суспільній діяльності, здатністю до самоврядування, тобто з культурою громадянськості. Останньою вважають, за висловом В. Цвиха, «якісну ознаку громадянина – усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо суспільства, громади, інших громадян» [36]. В. Пащенко поняттям «громадянськість» називає з'єднувальну ланку «духу» й «матерії» громадянського суспільства. Матерією у цьому випадку вважають «фактичне дотримання» правил «спонтанного порядку», тобто громадянського суспільства, що пов'язуються з діяльністю неурядових організацій (за А. Колодієм і О. Хуснутдіновим), із профспілками (за В. Цвихом) [37]. Що стосується «духу» (спонтанних правил), то вони не піддаються ані спостереженню, ані вимірюванню. Тому і прояви «духу» є різноманітними: мітинги, громадянські організації, благодійництво. У цих випадках окремі громадяни-учасники втілюють у «матерії» правила, що становлять «дух» громадянського суспільства, тобто володіють спроможністю, необхідними якостями члена громадянського суспільства. Це і є «громадянськість», від рівня якої залежить і рівень, на якому перебуває громадянське суспільство або політична нація.

Таким чином, громадянська ідентифікація має виявлятися через «громадянськість», – якісну ознаку громадянина, спроможного визнавати, підтримувати, дотримуватися державних правових норм, виконувати обов'язки. Громадянин також має

знати свої права й уміти ними користуватися з метою задоволення власних і суспільних потреб. При цьому постає питання про культуру громадянськості, яка забезпечує постійну й ефективну участь громадян у вирішенні загальносуспільних справ. Громадянин, у такому разі, «спочатку служить суспільним інтересам з необхідності, а відтак, уже здійснює свідомий вибір; розрахунок змінюється інстинктивною спонукою; і, достатньо напрацювавшись заради блага своїх громад, він врешті-решт набуває звичку їм служити» [38].

Тобто громадянська ідентифікація особи в демократичних суспільствах засновується на тому, що громадянин є найбільшою цінністю, задоволенню потреб якого підпорядковані законодавство й уряди, наділені політично-публічним характером влади. Щодо України, то на запитання «Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянами України?» (2010 р.) отримано такі відповіді: «Зовсім не пишастесь» – 7,2 % опитаних, «Скоріше не пишастесь» – 11,4 % респондентів, «Складно сказати» – 31,3 %, «Скоріше пишастесь» – 38,3 % опитаних, «Дуже пишастесь» – 11,2 % респондентів, не відповіли 0,25 % опитаних. Загалом маємо тільки 49,5 % опитаних громадян, для яких геополітичним вибором є своя нація та держава [39]. Це корелюється і з результатами інших досліджень.

Цікаві також рецепти формування громадянської ідентичності. «Треба вести повсякденну роз'яснювальну роботу через усі канали – радіо, телебачення, пресу, релігійні конфесії тощо» – 10,3 % опитаних; «Треба включити всю українську спільноту до загальнонаціональних та регіональних проєктів побудови демократичної України» – 11,0 % респондентів. 28,2 % опитаних вважають, що таких людей уже не перевиховати, тому «нехай живуть, як хочуть» [40].

Однак основним рецептом є формування середнього класу. Адже основою існування розвиненого громадянського суспільства, формування загальнонаціональної ідентичності є середній клас. Результуючим чинником ідентифікації представника середнього класу є його активна громадянська позиція, готовність до активних форм захисту прав і свобод, обізнаність з позаелекторальними засобами політичної участі. Разом з тим соціально-політична поведінка представників середнього класу є найбільш раціональною та прогнозованою.

В Україні процес формування середнього класу, який відповідав би за майновим статусом і рівнем особистих доходів

критеріям розвинених країн, перебуває поки що на початковому етапі. За власною самооцінкою, лише 38 % громадян України відносять себе до середнього класу [41]. Хоча характерною особливістю вітчизняної економіки є те, що значна частина прибутку громадян – потенційних представників середнього класу – формується у напівофіційній або неофіційній сферах. Чимало людей, які наближаються до статусу середнього класу, отримують значну частину доходів без реєстрації й не сплачують податки. Тому адекватно оцінити чисельність і матеріальні критерії індивідів середнього класу в Україні сьогодні досить проблематично.

Історія, особливо ХХ сторіччя, пропонує різні моделі вирішення «національного питання» та «конструювання» націй: «плавильний казан» США, політика мультикультуралізму багатьох країн Заходу, націонал-соціалістична модель організації нації-родини у Німеччині 1933–1945 рр. Підвалиною останньої моделі є створений у 1933 р. Німецький робітничий фронт, який швидко став універсальною громадською організацією. Він опікувався налагодженням стосунків між підприємцями та найманими працівниками, пропагував навчання і виховання виробничих кадрів, організовував відпочинок і розваги трудящих, виконував важливе національне завдання – гармонізував суспільні стосунки на ґрунті загальнонаціональної єдності. У нацистській Німеччині не було жодного спонтанного повстання проти влади (як це не парадоксально на перший погляд, серед антифашистів були представники кадрового офіцерства, інтелігенції, священники, але не пролетаріату). Проте ціною добробуту для німецького робітництва, передусім членів Німецького робітничого фронту, стала відмова від свободи. Вибір німців на користь стабільності й соціальних гарантій описав Е. Фромм у знаменитій книзі «Втеча від свободи». У термінах концепції Арнольда Дж. Тойнбі, націонал-соціалізм став одним з варіантів відповіді на потужний виклик I половини ХХ сторіччя. Як пише С. Грабовський, ідеться про виклик модернізації, адекватна відповідь на який неможлива без створення того чи іншого варіанту соціальної держави [42].

Творчі «радянського народу» (за словами Р. Шпорлюка – штучно створеної спільноти) насправді ставили завдання перетворити народи СРСР на російську політичну націю. Подібним чином були утворені індійська, індонезійська та колишня югославська нації.

Значних випробувань сьогодні зазнає і політика мультикультуралізму як альтернатива американському «плавильному казану» та різноманітним асиміляційним практикам. Як поняття «мультикультуралізм» отримав свою назву в 1957 р. для характеристики політики Швейцарії. У науково-політичний обіг цей термін остаточно увійшов у 1971 р., коли у Канаді уряд прем'єр-міністра П'єра Е. Трюдо ухвалив Офіційний акт про мультикультуралізм. Крім Канади, мультикультуралізм є державною політикою Австралії. У Старому Світі ідеї мультикультуралізму були офіційно визнані після приходу до влади лейбористів у Великобританії у 1997 р. та уряду СДПГ/Зелених у 1998 р. у ФРН.

Після відомих кривавих подій у Норвегії президент Франції Н. Саркозі заявив, що політика мультикультуралізму провалилася. Про це він сказав після аналогічних виступів прем'єр-міністра Великобританії Д. Кемерона і канцлера Німеччини А. Меркель [43]. Подальша доля мультикультуралізму в Євросоюзі залежатиме від того, як зможуть ужитися один з одним християнські та світські цінності сучасної Європи з непримиренною до інтеграції в суспільство мусульманською громадою. Якщо чотири групи у Швейцарії мирно співіснують одна з одною сторіччями, якщо протягом ХІХ-ХХ сторічч Франція легко «переварювала» іммігрантів з Центральної та Східної Європи, то в останні 15–20 рр. стає очевидним, що мультикультуралізм стосовно ісламських груп населення стає неприйнятним. Цей чинник змушує всіх – журналістів, політологів, представників спецслужб, політиків – прискіпливо придивитися до життя ісламської громади в їхніх країнах.

Як би там не було, очевидно, що найближчим часом західні дослідники й політики пропонуватимуть і випробовуватимуть нові політики державного регулювання міжетнічних відносин розвинених країн, які жорсткіше обстоюватимуть загальнонаціональні інтереси. На часі проблема формування такої політики і для Української Держави. Ідеться про формування духовно-культурної «мікроцивілізованої єдності», а не про примусову асиміляцію етносів і субетносів України в єдиний український етнос: полікультурне розмаїття країни має бути засадою поступу держави, а не стагнації її розвитку. Громадянська єдність, загальна політика інтеграції країни – у соціальному, етнічному, регіональному, правовому вимірах; створення клімату терпимості та міжкультурного діалогу має

корелюватися з відповідальністю кожної етнічної спільноти за стан справ у країні та державі.

Серед вітчизняних науковців побутує ідея кваліфікувати націю не «плавильним казаном», а «салатом», у якому, як вважає І. Кресіна, кожен інгредієнт має свій смак, а смак «салату» залежить від багатства цих інгредієнтів. Нації зберігаються саме завдяки багатоманітності, поліетнічності. І єдність нації не означає домінування однієї народності над іншими: навпаки, сьогодні треба більше надавати прав на збереження своєї самобутності, мови, на самоутвердження. Це тільки зміцнює етнополітичний організм держави. Чим більше прав мають національні меншини, тим більше це їх привертає на бік титульного етносу. Тим більше вони переконуються, що лише в єдності з титульним етносом зможуть зберегти себе [44].

Основним принципом формування такої єдності є, на погляд автора, гармонізація інтересів усіх етносів України, яка передбачає вельми складну систему домовленостей, зокрема і закріплених законодавчо, які б урегулювали, робили загальноприйнятими та загальноновизнаними «правила гри» між різними етнічно-культурними складниками суспільства. Гармонія (у пер. з грецьк. – *зв'язок, стрункiсть, злагодженисть*) не передбачає абсолютну однаковість і відсутність суперечностей. Гармонія – це поєднання кількості та якості, діалектична єдність протилежностей: частини й цілого, змісту й форми, сутності й існування. Це один з моментів у загальному русі дійсності, поряд з моментами дисгармонії, колізії, нерозмірності тощо. Гармонія відрізняється від єдності й боротьби протилежностей, де переважає остання, особливо у так званих антагоністичних суперечностях. Завдяки цьому гармонія і є загальнофілософським поняттям, яке має свій вияв у різноманітних сферах дійсності. Тому треба чітко розуміти, що від гармонізації міжетнічних стосунків, від загальноприйнятості «правил гри» на полі міжетнічного існування прямо залежить успішність проекту української політичної нації – її духовне та матеріальне благополуччя.

Становлення української політичної нації не можливе без формування таких особистісних смислів життєдіяльності її громадян, як любов до своєї рідної землі та Батьківщини, готовність захищати її свободу та незалежність, почуття національної гордості, віра в достойне майбутнє свого народу, впевненість у його історичному призначенні тощо. Для свого

політичного, соціального, економічного та, зрештою, і військового становлення українська політична нація має нагальну потребу в колективній пам'яті, колективній моралі та цінностях. Адже подальший прогрес українського суспільства детерміністично пов'язаний з розвитком українського громадянина-патріота, свідомого самого себе, своєї нації, майбутнього всього людства. Виховання такого громадянина – першочергове завдання школи, вищих навчальних закладів, мережі культурно-розважальних установ.

Доцільно навести порівняльні дані формування партіотизму в Україні та Росії соціологічної групи «Рейтинг» (м. Львів) та аналогічного соціологічного дослідження, проведеного Всеросійським центром вивчення суспільної думки (м. Москва). Більшість українців (76 %) і росіян (84 %) вважають себе патріотами. Проте серед українців виявилось вдвічі більше респондентів (порівняно з росіянами), які не змогли відповісти на запитання «Як би Ви самі себе охарактеризували – як патріота своєї чи країни ні»? У Росії назвали себе патріотами передусім москвичі та петербуржці. В Україні – жителі Центру, Півночі й Заходу. Лише кожен десятий зізнався в тому, що не має почуття патріотизму до своєї країни. У Росії – це переважно жителі малих міст, в Україні – жителі Донбасу.

При цьому жителі українських міст менш патріотичні, аніж жителі українських сіл. І в Росії, і в Україні менше відчувають себе патріотами молоді люди, найбільш патріотичними є особи старшого віку. Крім того, 29 % українців і 26 % росіян вважають, що щирий патріотизм виявляється в роботі з повною віддачею за своєю спеціальністю, 22 % українців і 19 % росіян – у святкуванні історичних подій. Росіяни середнього віку частіше за інших вбачають справжній патріотизм у зміцненні родини і вихованні дітей, молодь – у святкуванні історичних дат. Такі самі тенденції характерні й для українців. Для 22 % із них і тільки для 14 % росіян патріотизм виявляється в голосуванні на виборах за патріотичні партії та політиків (причому і серед українців, і серед росіян особи середнього віку переважають інші вікові категорії), для 18 % українців і тільки 9 % росіян – в участі у патріотичних організаціях, для 14 % українців і лише 10 % росіян – у конструктивній критиці недоліків у своїй країні.

Виховання патріотизму потребує перегляду вузівських і шкільних програм у напрямі їх гуманітаризації: втілена у практику середньої та вищої радянської школи теза К. Маркса про

математику як основу всіх наук, в умовах ХХІ сторіччя не може сприйматися однозначно, як це було в епоху індустріального розвитку людського суспільства. Це неможливо хоча б тому, що антропогенний вплив, який чинить сьогодні людство на природу, порівняний з дією геологічних сил, взагалі ставить під сумнів саму перспективу раціоналізму людської діяльності.

Зважаючи на це, традиційну етику людського співжиття (яку ще називають етикою ілюзії необмежених позитивних наслідків людської діяльності) потрібно замінити етикою відповідальності громадянина за себе, свій народ, людство, навколишнє середовище. На жаль, ані українське суспільствознавство, ані тим паче середня та вища школа не переймаються цією проблемою й досі не усвідомили її категоричного імперативу для існування і окремих націй (зокрема української), і людства загалом. А це завдання освіти й виховання, а також «совісті нації» – інтелектуальної еліти, еліти не за формальними ознаками, а за суспільним авторитетом і суспільною довірою. Саме еліта має взяти на себе обов'язок і право бути своєрідним «запобіжником» проти зловживань і тих, хто формує економічну, соціальну та культурну політику, і тих, хто не бачить іншої можливості її зміни, крім принципу «до основанья, а затем...»

Сьогодні небагато людей з майже сорокамільйонного дорослого населення мають доступ до друкованого слова, особливо українського. Лише 6 зі 100 громадян країни мають доступ до інтернет-видань, оскільки перепусткою сюди сьогодні є один критерій – гроші, а особливо, їх кількість.

Ще одне нагальне завдання закладів науки, культури, освіти, органів виконавчої та законодавчої влади – захист колективної моралі, свідомості, людської психіки від засилля порнографії, насильства, вседозволеності, які нав'язуються і багатьма зарубіжними, і вітчизняними ЗМІ, особливо електронними. В інформаційному просторі багатомільйонної країни – суцільні хіт-паради, «мільні опери», багатосерійні бойовики, зомбуюча реклама.

Безперечною перевагою демократичних перетворень в Україні є інформаційна свобода в сучасному розумінні. Однак телебачення (як основний інформаційний носій) стрімко збільшило демонстрацію агресії, гомосексуалізму, цинізму, жорстокості, культу грошей, цінностей кримінального світу. А це своєю чергою спричинює формування викривленого світогляду та ціннісної дезорієнтації, особливо у дітей і підлітків.

Ще у середині ХХ сторіччя К. Юнг попереджав людство про настання стихійної інформаційної епохи: «Ми значно ліпше захищені від неврожаїв, повеней, ніж від власної духовної неповноцінності, що не сприяє опірності психічним епідеміям». Для сучасної технологічної цивілізації спроможність мислити підмінюється її імітацією – здатністю механічно накопичувати відомості (думки, факти, правила, зразки). У сучасному світі на психічні захворювання страждає майже півмільярда людей, причому їхня кількість зростає. Крім того, з'являються нові психічні захворювання. За останні 90 років ХХ сторіччя кількість психічних захворювань зросла у 6 разів, алкоголізму – в 40, а олігофренії – у 29 разів.

Під час бліц-опитування, проведеного співробітниками Українського центру політичного менеджменту на вулицях Києва у квітні 2004 р., школярі, розповідаючи про свої телевізійні уподобання, називали «мультфільми», «фільми, особливо ті, де бійок більше», «фільми жахів», а серед улюблених сцен – «коли там машина вибухнула», «коли в нього ніж встромили» тощо. А як зазначають фахівці, улюблене заняття 98 % підліткового населення – перегляд телепередач. Тому до вирішення проблеми надмірності на ТБ сцен агресії потрібно ставитися як до національної безпеки держави. Як справедливо вважає відомий український журналіст Т. Шлінчак, найбільш тиражними для наших ЗМІ є три «с» – секс, смерть і скандал. Як зазначає журналіст, спричинює таку ситуацію те, що «у нас акції держави, по суті, знаходяться в руках олігархічних кланів, як це було і десять років тому, близько 95 % ЗМІ – належать власникам, які мають можливість визначати редакційну політику, впливати на журналістів та на контент... Сьогодні в Україні майже не існує професійних власників медіа. Зазвичай логіка така: я маю заводи-пароходи, чому б мені ще не завести кілька сайтів, пару газет і один невеличкий телеканал?» [45].

Серед можливих способів виходу з телевізійної кризи можна визначити розвиток громадського телебачення: демонстрація на ТБ позитивних якостей, характерних кожній людині й українському соціуму загалом, проведення громадської експертизи телепередач, за результатами якої можна здійснювати їх маркування, збалансування ефірного часу за рахунок пропагування позитивних прикладів із життя, законодавче обмеження негативного впливу телебачення на масову свідомість. Прийнятий Верховною Радою України відповідний закон –

дуже важливий крок у цьому напрямі. Адже головне – забезпечити його ефективне виконання.

Важливою засадою формування української нації є культурне пасіонарне піднесення. Спалах культурної пасіонарності української нації відбувся, як уже зазначалося, у 20-х рр. ХХ сторіччя. Фактично за кілька років з'явилася низка обдарованих, геніальних митців, які посіли провідні позиції у різних видах мистецтв: низка письменників «розстріляного відродження» – література, Л. Курбас – театр, О. Довженко – кіно, М. Бойчук – живопис.

Тому нині українська культурна еліта має усвідомити всю повноту своєї відповідальності за стан національної культури, її конкурентоспроможність у сучасному світі. Необхідно визнати надзвичайну важливість етнокультурної сфери не як скарбниці архаїки та екзотики, а як націєтворчого й державотворчого чинника. Національна культура сучасних європейських держав-націй має водночас етнічні корені та модерний зміст. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на виключність чи універсальність. Її пріоритетність полягає у спроможності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, що охоплює всю територію країни, а складники такої культури мають тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищають її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їхнє органічне залучення у загальнонаціональний культурний організм. При цьому інтегруючу функцію виконує саме «культурне ядро» титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності, автентичності.

Безальтернативним і єдино можливим способом за умов нашого внутрішнього різноманіття є формування в Україні єдиного культурного простору, в якому різні етнокультурні ідентичності не самоізолюються, не виштовхують одна одну на периферію, а беруть безпосередню участь у націєтворенні. У взаємовідносинах народів, етносів, культур на одній території потрібно бачити й перспективу розвитку кожного з них. Лише за таких умов можливе життя з іншими народами на засадах моральності, можливе ставлення до них як до цінності. Постійно

виштовхуючи, скажімо, російськомовне населення, ми тим самим «вибиваємо» його з процесу творення єдиної української політичної нації. Завдяки цьому суспільство розколюється за етнічною та мовною ознаками, а «планка якості» падає.

Одним із вагомих чинників, з огляду на який, можливо, і не слід драматизувати проблеми формування української політичної нації є історична тривалість цього процесу. Наприклад, у Франції, яка вважається класичним зразком політичної нації, єдина французька громадянська ідентичність формувалася майже два сторіччя. Відповідно до висновків авторитетного дослідження Е. Вебера, цей процес завершився майже наприкінці XIX сторіччя. Що вже тут говорити про двадцятирічну новітню історію України з її нерозвиненою державницькою традицією (а отже, історично-державницькою ідентичністю) і з традиційно пануючим етнокультурним розумінням нації.

Корінні жителі Франції навіть після Великої буржуазної революції не усвідомлювали себе французами і так не називалися. У їхній свідомості вони були «пейзан», що означає «селянин, мешканець певної території». У багатьох народів Середньої Азії та Казахстану ще у 20-ті роки переважали локальні або родоплемінні назви. Незалежно від мови – таджицької чи узбецької, жителі середньоазіатських оазисів і Південного Казахстану вважали себе таджиками. Існували й більш локальні назви типу: бухарець, ташкентець, самарканді, пухорі. Азербайджанці до останнього часу іменували себе тюрками. Згадаймо й дотепер відомих в Україні слобожан, поліщуків, галичан або (ця назва актуальна і в мові населення північно-західних областей України) забужан. Такі приклади є в історії будь-якого народу.

1. *Липа, Ю.* Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – С. 103.

2. *Сорокин, П.* Основные черты русской нации в двадцатом столетии / П. Сорокин // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990. – С. 468.

3. *Курас, І. Ф.* Українці, корінні народи і національні меншини: проблеми гармонізації / І. Ф. Курас // Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К. : Генеза, 2004. – С. 300–309.

4. *Сміт, Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 127.

5. *Лисяк-Рудницький, І.* Роля України в новітній історії. Історія філософії України : хрестоматія / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Либідь, 1993. – С. 521-522.

6. *Побочий, І.* Складові ефективності політичної еліти демократичного суспільства / І. Побочий // Політологічний вісник: зб. наук. праць. – К. : Інтас, 2009. – Вип. № 40. – С. 348.

7. *Олексенко, О.* Політична еліта і демократія: дилема поєднання / О. Олексенко // Вісник Черкаського університету. Політологія та культурологія. – 2008. – № 5. – С. 166–168.

8. *Рябчук, М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – С. 22.

9. *Рябчук, М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К. : Критика, 2003. – С. 13.

10. *Розумний, М.* Розвиток політичної системи України: виклики і загрози / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1(28). – С. 9–14.

11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://209.85.129.132/search?q=cache:R9iPRzeKNGUJ:www.yermak.com.ua/txt/pol/art_higley.html+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F+%D1%8D%D0%BB%D0%B8%D1%82&cd=15&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

12. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 231.

13. Там само. – С. 229.

14. *Лісовий, В.* Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія / упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 29.

15. *Головаха, Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 41.

16. Там само. – С. 50.

17. *Нечуй-Левицький, І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : АТ «Обереги», 1992. – С. 3.

18. *Винничук, Ю.* Малоросійський мазохізм / Ю. Винничук // Киевские новости. – 1995. – 25 октябрю.

19. *Сьогодні.* – 2011. – 21 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.segodnya.ua/pdf/11_210/110922_SEG_KIE_02.pdf

20. *Сьогодні.* – 2011. – 20 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.segodnya.ua/pdf/11_208/110920_SEG_KIE_07.pdf

21. *Сорокин, П. А.* Основные черты русской нации в двадцатом столетии / П. А. Сорокин // О России и русской философской культуре. – М. : Наука, 1990. – С. 468.
22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/22/6519137>
23. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.». 2011. – С. 207.
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
25. *Грушевский, М. С.* Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 12-13.
26. *Котигоренко, В. О.* Щодо стратегії державної етнонаціональної політики / В. О. Котигоренко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 47.
27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/07/7/3484770/>
28. *Национальные меньшинства: десять лет после принятия закона : интервью с В. Евтухом* // Наша газета +. – 2002. – № 23. – 21 июня; *Котигоренко, В.* Мовний аспект державної етнополітики в Україні / В. Котигоренко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2 (3). – С. 143-144.
29. *Freedom in the world 2010: erosion of freedom intensifies* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/FIW_2010_Overview_Essay.pdf
30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
31. *Лациба, М. В.* Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський // Укр. незалежн. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 40 с.
32. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 620.
33. *Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського.* – К., 2009. – Грудень. – С. 57.
34. *Українське суспільство 1992–2008 : соц. моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 529.
35. *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 350–361.
36. *Цвях, В. Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія / В. Ф. Цвях. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 104.
37. *Колодій, А. М.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. М. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – С. 272.;

Хуснутдінов, О. Я. Громадянський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку) / О. Я. Хуснутдінов. – К. : ФПУ, 2000. – С. 47.

38. *Цвих, В. Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 376.

39. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 607.

40. Там само. – С. 608.

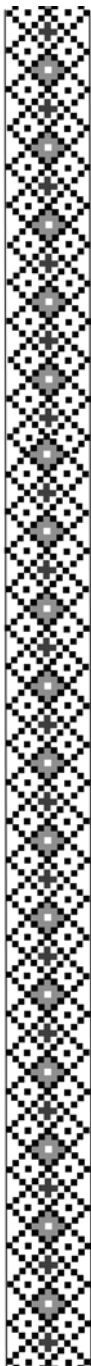
41. Там само. – С. 536.

42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.universum.org.ua/journal/2004/grab_3.html

43. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svpressa.ru/society/article/38872/>

44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=60&op_id=1016

45. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/interview/shlinchak-seks-smert-i-skandal-tri-s-nashih-media.htm>

РОЗДІЛ III. КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПЕРШОЧЕРГОВЕ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

Визначальною засадою формування загальноукраїнської ідентичності є консолідація суспільства довкола цінностей українства. Адже для свого політичного, соціального, економічного та, зрештою, і військового становлення українське суспільство потребує колективної пам'яті, колективної моралі, колективних цінностей. Для України, як справедливо зазначає О. Литвиненко, характерною особливістю розвитку протягом усіх 20 років її незалежності була і, на жаль, залишається відсутність базового суспільного консенсусу щодо ідей і напрямів майбутнього розвитку [1].

Консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної насаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену. Саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних (псевдо-, ре-, де-, контр- тощо) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян. За Енциклопедичним словником консолідація (пізньолат. *consolidatio* – від *consolido* – зміцнюю) – це зміцнення чого-небудь, об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за загальні цілі.

Проблема консолідації є найактуальнішою для кожного суспільства перехідного типу, до яких належить і Україна, оскільки сам процес трансформації зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку – з іншого. Крім цього, для України проблема консолідації суспільства має особливе значення ще й з огляду на її історичне та політичне минуле, а також її

геополітичне розташування як території, яка перебуває на розломі й у точках дотику кількох цивілізацій, і великих, і локальних.

Розділеність суспільства ще не означає катастрофу. Сьогодні складно знайти країну, в якій суспільство не було б поділено за соціальними, політичними, релігійними, а також іншими ознаками. Але у таких суспільствах завдяки політичним і державним компромісам зберігається національна єдність. Яскравими прикладами є Канада, Росія, Мексика, Бельгія, Великобританія з Північною Ірландією, Індія з її мусульманською частиною, Іспанія з Країною Басків, Італія з її Півднем і Північчю.

Консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості. Крім загальнонаціональної, консолідація суспільства може бути і ситуативною. Народ може консолідуватися довкола спільного для більшості відчуття поганого і безперспективного життя та його труднощів, а може і довкола захисту національних інтересів – згадаймо ситуативну консолідацію нації довкола подій поблизу коси Тузла. На сьогодні це газова проблема. А завтра може бути будь-що: позитивні емоції від виграшу української футбольної збірної, проведення чемпіонату Європи з футболу Євро-2012, успіхи наших спортсменів, митців тощо. Уперше потужний і разючий вияв консолідованої української спільноти фіксується не в Едемі, Шумері, Вавилоні чи навіть Трипіллі, а під час восьмирічної громадянської війни 1432–1440 рр. у Великому Князівстві Литовському. Під час цієї війни руська (білорусько-українська) знать князівства, під впливом якої перебувала частина правлячої династії й нобілітету, та її репрезентант князь Свидригайло, програли боротьбу за владу власне литовській пропольській партії [2].

Мабуть, першим прикладом ситуативної консолідації нації за сучасних умов, були події часів обрання першого українського президента. Цей стан виник як реакція на здобуття політичної незалежності країни, але вельми скоро згас, як тільки внаслідок некомпетентних дій політичного керівництва стало зрозумілим: народ України не здобув того, чого хотів – заможного життя, гідних умов існування та розвитку як рівний серед рівних у світовій співдружності націй. Узагалі ситуативна консолідація характерна для будь-яких виборів або масових дій. Ситуативні консолідації є найбільш розповсюдженим

та ефективним засобом зосередження колективної енергії на реальній чи надуманій проблемі.

Інколи спостерігаємо так звану пасивну консолідацію, коли у суспільстві існує велика кількість невирішених проблем, щодо яких багато хто знає, що робити, але це не рухається далі вербальної практики. Проте консолідація може бути відносно стабільним станом нації та соціуму, компонентом образу та якості життя людей у даному суспільному просторі. У цьому випадку вона має багато тенденцій, які спрямовують людей або до суспільно значимих форм мислення, поведінки, нормоутворень і очікувань, або до індивідуально-творчих життєвих проявів або до таких деструктивних дій, як революції, акти громадянської непокори і навіть громадянські війни. Перетворення подібних тенденцій на реальні життєві форми залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для певного соціуму відрізок історичного часу.

До об'єктивних чинників консолідації належать історико-політична та соціально-економічна архітектоніка конкретного соціуму, наявні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо. До суб'єктивних – наявність чи відсутність національної еліти, компетентної державної влади й авторитетного національного лідера.

Як свідчить практика, сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим, що спостерігається на всіх рівнях суспільного життя: на рівні політичних еліт, у ситуації пріоритету регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, сучасної мовної політики та культурної ідентичності загалом. Крім того, в Україні, на жаль, і на двадцятому році незалежності держави й досі відсутній суспільний консенсус щодо стратегічних орієнтирів її розвитку, як і не визначено базові цілі й цінності українського соціуму та нації. А це створює значні перешкоди для виходу України на якісно новий рівень, її інтеграції в сім'ю європейських народів.

Характеризуючи стан і перспективи розвитку українського суспільства, науковці, політики, публіцисти зазначають, що потрібно об'єднати «дві України» (владу і народ), подолати стан «розколотого суспільства» (Схід–Захід), утвердити європейські цінності тощо. Вирішення цих проблем, на погляд автора, перебуває у площині задіяння консолідаційного потенціалу трьох різнопорядкових, а часом і взаємосуперечливих процесів, які започаткувала перед суспільством і державою незалежність

України. Це, по-перше, поглиблення демократичних засад формування української політичної нації, що забезпечить вільний розвиток не тільки українцям, а й усім етносам, які мешкають на її теренах. По-друге, формування національної держави на засадах верховенства права та реального гарантування прав і свобод людини та громадянина. По-третє, модернізація суспільства на засадах ринкової економіки, добробуту і благополуччя всіх його громадян. Таким чином, цивілізаційний розвиток сучасної України передбачає взаємодію трьох консолідаційних процесів: національного, ціннісного, модернізаційного.

Зважаючи на багатоаспектність і багатовимірність процесу консолідації суспільства, останній вже сам по собі має різноманітні (часом протилежні) практики застосування, є поліфункціональним і (за певних умов) навіть маніпулятивним. Консолідація як стан масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати більш складну, вищу наповненість. Тобто вона є менш або більш духовно залежно від рівня походження і якості цінностей, покладених в її основу. Консолідація також може бути сильною і слабкою, організованою і стихійною, довгостроковою і тимчасовою, загальнонаціональною та регіональною. Крім того, вона може бути конструктивною і деструктивною (радикальною). Деструктивна (радикальна) консолідація не піддається раціональному осмисленню і прогнозуванню. Точка біфуркації може виникнути у будь-якому сегменті соціуму, у будь-який час і з будь-якого приводу. Конструктивна ж консолідація потребує значних організаційних, інтелектуальних і фінансових ресурсів усього суспільства.

Консолідація українського суспільства – це мистецтво існування та співіснування за умов реальних і потенційних відмінностей (чи незгоди) у поглядах, ідеях, думках, орієнтаціях тощо з найбільш важливих питань зовнішнього та внутрішнього розвитку країни. Це існування за можливості відкрито висловлювати і захищати свою позицію, але й водночас уважно, з розумінням ставитися до поглядів і позиції «іншого». Це право бути самим собою, мати власне «Я» і водночас не відбирати це право в іншого «Я», сприймати його власну ідентичність, не втрачаючи при цьому себе самого.

Основою консолідації суспільства є розуміння української політичної нації як відкритої поліетнічної спільноти. Ось як визначає українську політичну націю В. Липинський: «Україн-

ським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі, і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну генеалогію» [3].

Консолідаційний потенціал нації залежить від низки чинників, серед яких взаємоузгодження інтересів усіх етнічних спільнот України, реалізація соціального змісту національної ідеї, використання консолідаційного потенціалу державної мови, спільної історичної пам'яті, національної (чи національних) релігій, загальнонаціональних героїв, демократизація державної влади, актуалізація архетипів спільної території проживання, культурних цінностей, ведення господарства тощо. У Росії поширена точка зору, що її єдність полягає в унікальному духовному поєднанні багатьох етносів, і що ця єдність склалася історично «як модель мирного співіснування й колективної безпеки». Але за декларуванням принципу соборності та між-етнічного діалогу, насправді в реальне життя тут переважно впроваджується принцип «злиття націй» та асиміляції інших народів.

Визначальним консолідуючим чинником поліетнічного суспільства є національна держава. Як проголошує ст. 11 Конституції України, «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Саме держава має бути гарантом єдності прав і свобод усіх громадян країни, незалежно від їхнього етнічного походження, статі, віку, віросповідання тощо, гарантом захисту їх від будь-яких форм дискримінації та злочинності, гарантом їхньої безпеки – воєнної, екологічної, економічної, соціальної. Національна держава є гарантом справедливого (а не вибіркового) судочинства, а також гарантом реалізації головної засади політичної нації – реальної участі громадян у формуванні органів влади, гарантом розвитку громадянського суспільства.

Усі трагедії, що їх переживало населення України в минулому – територіальна роз'єднаність, примусова асиміляція, лінгвоцид, погроми, голодомор, голокост, депортації, екоцид, переслідування інакомислячих тощо – було наслідком відсутності власної держави й державних механізмів гарантії безпечного та вільного суспільного розвитку. Роль держави в етнополітичних процесах залишається основною, адже завдання держави – вироблення механізмів досягнення балансу інтересів і стабільності суспільства. Це передусім цілеспрямована діяльність усіх

суб'єктів політики (або їх представників у особі партій, рухів, етноеліт), спрямована на досягнення стабільності багатонаціонального суспільства. Пріоритетом Української Держави має стати і формування власне українських комунікативних структур взаємодії етносів, на основі відродження та модернізації української культури, оскільки лише ментальні структури розвиненої та цивілізованої нації можуть бути платформою для повномасштабної консолідації представників інших культур.

У західній політології виділяють три підходи до політики держави щодо етносів і міжнаціональних відносин, хоча вони стосуються більш зрілих демократій. Одні дослідники, зокрема А. Степен, Й. Уоллерстейн, вважають, що держава має виробляти й реалізовувати політику, спрямовану на розподіл ресурсів, створення сприятливих умов для всіх етносів, при цьому не втручаючись у їхню самобутність.

Інші науковці – М. Леві, М. Хехтер та ін. – вважають, що держава щодо етносів є порівняно автономною силою, а її політична еліта реалізує власні корпоративні цілі, спрямовані на утримання влади, інколи навіть усупереч інтересам титульного етносу. Третю точку зору представляють П. Ванденберг та Е. Сміт, які характеризують державу як інструмент титульного етносу, за допомогою якого вона контролює державний апарат і суспільство.

Очевидно, що у перехідних суспільствах держава має власну політику етнічно-національних відносин, у межах якої реалізується розроблена стратегія національної консолідації. За характером етнодемографічної структури в Україні поліетнічний склад населення: 77,8 % – національна більшість і 22,2 % національні меншини. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, 77,8 % національних меншин (традиційне визначення) – це етнічні росіяни, які складають 17,2 % від усієї кількості громадян України. Майже 4,5 % населення країни – інші етнічні спільноти.

Водночас Україна є нетиповою багатоетнічною країною. З одного боку, кілька областей України мають багатоетнічне й багатокультурне населення, деякі регіони можна охарактеризувати як фактично моноетнічні з дромовною культурою, а деякі – як біетнічні з мономовною (російськомовною) культурою (Східна та Південна Україна).

В етнополітичній стратегії Українська Держава керується передусім Декларацією прав національностей України, Зако-

ном України «Про національні меншини в Україні», Законом України «Про біженців», Законом України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», Законом України «Про правовий статус іноземців», Європейською хартією регіональних мов і мов меншин.

Консолідаційний потенціал суспільства визначальним чином залежить від змісту й засобів реалізації української національної ідеї, яка визначається як поняття, де осмислюються матеріальні й духовні реалії способу буття української нації. Політична нація – це нація громадян, об'єднаних спільним минулим і спільним майбутнім. Усвідомлення спільних трагедій українського народу – голодоморів, геноциду, страшних жертв, яких зазнала Україна за часів Другої світової війни, русифікації – важливий чинник консолідації нації. У поліетнічному суспільстві консолідаційний потенціал національної ідеї має бути зрозумілим і прийнятним для всіх суб'єктів суспільного буття.

Базовою засадою консолідації української нації варто вважати етику солідарності, пошук об'єднувальних цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві. Основою такого діалогу є збереження принципу культурної різноманітності; визнання кожної етнічної культури важливою і необхідним складником культури загальнонаціональної; проведення масштабних загальнонаціональних дискусій з найбільш актуальних проблем суспільного розвитку; розроблення та реалізація міжрегіональних гуманітарних програм з метою нарощування комунікативного потенціалу нації; підвищення відповідальності етнічних спільнот за долю країни й держави.

Етнічна консолідація поділяється на міжетнічну, яка завершується появою нового етносу та внутрішньоетнічну, яка не створює нової етнічної спільності. Процеси міжетнічної консолідації характерні передусім народам, які визволилися від колоніального поневолення та молодих держав, що виникли нещодавно в результаті розпаду СРСР та Югославії. Умови, за яких відбуваються конкретні процеси міжетнічної консолідації, як правило, неоднакові. Тому, як зазначає Ю. В. Бромлей, темпи, архітектоніка й масштаби цих процесів різні. На його думку, швидкість міжетнічної консолідації залежить від рівня соціально-економічного розвитку населення та інтенсивності господарських зв'язків між його окремими частинами; характеру їх розселення; політичного статусу країни; ступеня склад-

ності етнічної структури, близькості мови; культури, релігії та раси груп, які об'єднуються, наявність або відсутність літературної мови. За своїм масштабом процеси міжетнічної консолідації поділяються на макроконсолідацію, коли в єдиний етнос зливається кілька етносів, що населяють будь-яку велику територію або навіть цілу країну, і мікроконсолідацію, в яку втягнуто етноси на території невеликого району або острова. До процесів внутрішньоетнічної консолідації належать передусім випадки внутрішнього об'єднання крупних етносів за рахунок вирівнювання відмінностей між субетнічними або етнографічними групами. Такий вид консолідації етносів за сучасних умов супроводжується розповсюдженням освіти єдиною літературною мовою, розвитком відповідних засобів масової інформації, зростанням професійної культури тощо. Процеси внутрішньоетнічної консолідації за сучасних умов широко розповсюджено серед європейських народів. У Франції, наприклад, швидко нівелюються такі групи французької нації, як пікардійці, пуатвінці, овернці, бургундці, савойці, провансальці, гасконці. На півдні країни французька мова поступово витісняє поки що широко розповсюджені в сільській місцевості оксітанську або провансальську мови. В Італії дедалі більше зближуються між собою п'ємонтці, ломбардці, тосканці, калабрійці, сицилійці, які нещодавно суттєво різнилися у культурному та діалектному відношеннях [4].

Для України проблема внутрішньоетнічної консолідації актуальна для гуцулів, лемків, бойків, русинів та інших субетносів з перспективою оптимального використання державної мови та місцевих діалектів, «вписування» їх культурно-побутових особливостей у загальний контекст української національної культури, зміцнення національної самосвідомості. Особливої гостроти вона набула за часів проголошення політизованим крилом русинського руху «держави» Підкарпатська Русь. Відрив Закарпаття від східних слов'ян стався вельми давно, ще у ранньому середньовіччі. Специфічні природні умови цього краю створили подвійний феномен. З одного боку, зв'язки з великою Україною були розірвані, з іншого – гори виявилися кордоном угорської асиміляції. Тому за дев'ять сторіч окремішнього життя у мешканців цього краю сформувалися власна культура, самосвідомість, традиції. Однак це не свідчить про те, що русини – це окремий етнос, який існує на території України (про його ознаки йшлося вище).

Етнічний парадокс криється в тому, що міжетнічні відносини в Закарпатті завжди виділялися своєю традиційною толерантністю, багато в чому зумовленою історичними умовами. За даними перепису населення 1989 р., у Закарпатській області проживало 976,7 тис. (78,4 %) українців, 155,7 тис. (12,5 %) угорців, 49,5 тис. (4 %) росіян, 29,5 тис. (2,3 %) румун, 12,4 тис. (1,0 %) циган, 7,4 тис. (0,6 %) словаків, 3,5 тис. (0,3 %) німців, 2,4 тис. (0,2 %) євреїв – усього понад 70 національностей. За останні 100 років населення Закарпаття почергово опинялося у складі п'яти різних державних утворень (Австро-Угорщини, Чехословаччини, Республіки А. Волошина – Карпатської України, Радянського Союзу, незалежної України). Закарпаття геополітично розташоване не тільки на межі чотирьох кордонів (Угорщини, Словаччини, Польщі, Румунії), але й двох цивілізацій – західної та слов'яно-православної і є своєрідним містком між Європою та Азією. Перебуваючи на перехресті культур, мов і цивілізацій, Закарпаття завжди було прикладом моделі взаємодії західної та східної субкультур у межах одного регіону. У зв'язку з цим етнічна історія регіону характеризується періодами, коли питома вага одних етнічних груп зростає, інших – зменшувалася, але історичного домінування одного з етносів тут ніколи не було.

Проте потрібно пам'ятати, що Центр Європи – це справжня фабрика нових етносів. Неподалік Закарпаття можна нарахувати кілька прикладів штучного етногенезу. Спочатку в межах колишньої Югославії було «створено» македонський народ. Боснійські серби, які сповідували іслам, тривалий час називалися «югославами невизначеної національності». Однак у 70-ті роки ХХ сторіччя Й. Б. Тіто назвав їх «мусульманами», створивши таким чином народ, який відрізнявся від інших тим, що ходив не в церкву, а в мечеть.

Найновіший приклад, який лише дотично пов'язаний зі спадщиною Тіто, – Чорногорія. Ще не так давно чорногорці пов'язували своє майбутнє із сербами. Сьогодні вони відчують себе нацією, яка не має нічого спільного з Белградом, хоча у неї немає навіть власної мови, окрім стародавніх діалектів. У колишньому СРСР подібна історія сталася з бесарабськими румунами. Спочатку в межах УРСР була створена Молдавська АРСР, яка у 1940 р. виникла вже як одиниця республіканського значення та геополітичний суб'єкт зі статусом радянської нації.

На Закарпатті об'єктивно немає суттєвих суперечностей щодо культури, традицій і менталітету серед населення, яке традиційно проживає на цій території, хоча кожна етнічна група зберегла свої рельєфно виявлені культурні традиції. Однак самосвідомість кожної окремої групи людей цього регіону можливо «підняти» до рівня їхньої окремішності відносно наявного поліетнічного середовища. Інтернет, ЗМІ, телеманіпуляції, відповідна політика, заангажовані лідери, зовнішня підтримка – ось далеко не повний перелік сил і засобів, необхідних для цього. Особливо важливе останнє, що має стати об'єктом прискіпливого аналізу уповноважених на те законом структур і Дорадчої ради при голові Закарпатської обласної державної адміністрації і Комісії з питань мовної політики обласної державної адміністрації.

Процеси етнічної консолідації характерні багатьом етносам, які населяють терени України. Етнічна консолідація також є певною альтернативою консолідації національній, оскільки в її процесі посилюються роль і значення окремішності кожної спільноти на противагу загальнонаціональним цінностям. До цього ще варто додати політику стимулювання багатьма зарубіжними державами практики одержання свого громадянства етносами, які мешкають на теренах України. Хоча подвійне громадянство заборонене законодавством України, ніякої відповідальності за його набуття закон не передбачає. Тому, за даними МВС і підрахунками незалежних експертів, серед громадян України вже 350 тис. мають російські паспорти, 50 тис. – румунські, 14 тис. – молдавські, 14 тис. – азербайджанські, 11,6 тис. – грузинські, 11 тис. – вірменські, 9,2 тис. – узбецькі, 7,4 тис. – китайські, 7,4 тис. – білоруські, 6 тис. – в'єтнамські, 4,7 тис. – туркменські, 4 тис. – казахські, 2,8 тис. – сирійські, 2,1 тис. – ізраїльські, 2 тис. – польські, 1,8 тис. – таджицькі, 1,4 тис. – киргизькі, 1,3 тис. – литовські [5].

Перспективи консолідації українського суспільства, формування зрілої політичної нації визначальним чином залежатимуть від компромісу між українською та російською спільнотами, які разом складають понад 94 % населення країни. Попри те, що російська спільнота в культурному, інформаційному та інших аспектах є найбільш забезпеченою, формуючи фактично другу велику культуру в Україні, її консолідація на ґрунті загальнонаціональних цінностей є найбільш проблематичною. Не говорячи вже про політизацію російського чинника як засобу впливу на

внутрішні процеси в Україні. Під час обговорення забезпечення прав етнічних росіян в цілому по Україні досить часто відбувається маніпулювання цифрами. Хоча потрібно також враховувати, що забезпечення прав громадян, які є національними меншинами, відбувається не тільки на загальнонаціональному, а й на регіональному рівнях. Апелюючи лише до загальнонаціональних показників, не можна створити повноту уявлення щодо регіональної специфіки життєдіяльності росіян.

Наприклад, за дослідженнями 2007 р., у сім'ях із Західної України (сім областей) тільки українською мовою розмовляють 80,8 % громадян (а в цілому українською – 88,5 %), у Центральній Україні та на Північному Сході – 36,0 % (у цілому – 50,9 %), на Південному Сході (шість областей, без Донбасу та Криму) – відповідно 5,3 та 12,6 %, а на Донбасі та в Криму – 1,1 та 3,2 %. І навпаки, на Донбасі та в Криму в сім'ях тільки російською розмовляють 70,2 % громадян (у цілому російською – 87,4 %), на Південному Сході – 35,7 та 58,8 % відповідно, а в Центрі й на Північному Сході – 9,5 і 22,0 %, у Західній Україні – 1,7 та 3,1 % [6].

Дратівливою темою для етнічних росіян України є їх кваліфікація як «національної меншини», що відповідає чинному законодавству, але не повною мірою відтворює специфіку етнонаціональної ситуації в Україні. Термін «національна меншина» має нормативно-правове визначення – до неї згідно зі ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» «належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Подальша конкретизація змісту поняття «національна меншина» міститься в міжнародно-правових документах, зокрема у робочому документі ООН «Визначення меншин» (1996 р.), який розглядає цю правову категорію у зв'язку з іншими суміжними поняттями:

- ст. 1: «Меншина означає групу осіб, які постійно проживають на території держави, є чисельною меншістю стосовно решти населення цієї держави, тобто складають менше половини її населення, мають національні, етнічні, релігійні, мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, культуру, традиції тощо, які відрізняються від відповідних характеристик решти населення, і які виявляють прагнення до збереження, існування і самобутності такої групи»;

• ст. 5: «До меншин не відносяться: а) корінні народи; б) групи осіб, які розглядаються як народи і відповідно мають право на самовизначення; в) групи осіб, які мають згадані вище характеристики, але явно не прагнуть до збереження своєї самобутності; г) групи осіб, які мають згадані вище характеристики, але є настільки малочисельними, що відсутня об'єктивна можливість встановити для них якийсь спеціальний режим захисту»;

• ст. 6: «Якщо є якісь сумніви у тому, що групи, згадані в пункті 1 попередньої статті, не прагнуть до збереження своєї самобутності, діє презумпція, що вони прагнуть до її збереження»;

• ст. 7: «У разі виникнення питання про вжиття до якоїсь групи осіб поряд з визначенням меншин якогось іншого визначення перевага надається визначенню, застосування якого тягне за собою надання даній групі найбільш сприятливого режиму, якщо неможливе поєднання таких визначень і режимів, що випливають із цих визначень». Наведені вище визначення (дефініції) поняття «національна меншина» є чинними для України і є частиною її національного законодавства.

У загальнонаціональному вимірі етнічна українська спільнота відносно етнічних росіян дійсно становить більшість населення України. Проте традиційно українська спільнота є меншиною на Півдні та Сході (принаймні у великих містах), де переважає російський етнос. Так, у Криму 67 % населення – росіяни, у Донецькій області – понад 55 %, у Луганській – також понад 55 %, у Харківській – понад 45 %, у Дніпропетровській – понад 45 %, у Києві проживає 600 тис. росіян. У центральних, а особливо в західних областях, росіяни становлять меншість серед населення. Отже, поняття «національна меншина» за умов, наявних на сьогодні в Україні, має чіткий конкретно регіональний зміст. Отже, характеризуючи етноси, які мешкають на теренах України, доречніше було б говорити про ті чи інші етнічні спільноти. Можна виходити з того, що відсутня єдина інтерпретація поняття «національна меншина» і в дослідницькій літературі, і в міжнародних правових актах, а також в українському законодавстві.

В основних документах ООН використовується кілька термінів: «національні, етнічні, расові та релігійні групи» (Конвенція про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього, 1948 р.); «етнічні, релігійні чи мовні меншини» (Пакт про ци-

вільні та політичні права, 1966 р.) Термін «національна меншина» використовується також в інших європейських документах і документах ОБСЄ [7]. Запропонував визначення терміна «етнічна меншина», яке стало сьогодні найпоширенішим, спеціальний доповідач підкомісії щодо запобігання дискримінації та захисту меншин Комісії з прав людини ООН Ф. Капопорті.

За його трактуванням, етнічна меншина визначається як «група, що має меншу кількість відносно основного населення держави і не посідає домінуючого положення в ньому, члени якої – громадяни цієї країни – мають етнічні, релігійні та лінгвістичні особливості, що відрізняють їх від іншого населення, а також демонструють почуття солідарності, спрямовані на збереження своєї культури, традицій, релігії та мови» [8]. У словнику-довіднику «Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку» національну, етнічну меншину визначено як «групу громадян держави, чисельно меншу і не домінуючу в цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, що відрізняються від більшості населення, натхненні спільною волею вижити і ставлять за мету домогтися фактичної юридичної рівності з більшістю» [9].

У національному законодавстві України немає визначення поняття «носії регіональної мови або мови меншини», як немає і переліку груп громадян, які належать до національних меншин. Натомість у ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» зазначається, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самосвідомлення та спільності між собою». Тому за кількісного аналізу потрібно враховувати частку етнічних росіян (або тих, хто себе так ідентифікує), а не російськомовне населення, як це методологічно помилково робиться, особливо в політичних дискусіях.

На погляд автора, «етнічна спільнота» термін ширший, аніж терміни «національна меншина», «етнічна група», «корінний народ» і охоплює всі відомі статуси етнічних спільнот в Україні.

Основою компромісу найбільш етнічних спільнот України (російської та української) має стати визнання російською спільнотою тієї обставини, що в Україні вона не може стати основою політичної ідентичності української нації, оскільки, по-перше, асоціюється з попередньою політикою примусової деетнізації українців. По-друге, російська спільнота поки що

не стала самодостатнім феноменом і переважно є регіональною версією культури, що твориться у «материковій» Росії. Титульний український етнос своєю чергою має усвідомлювати, що його націєтворча діяльність має враховувати недостатню модерність країни, зумовлену пізнішим входженням етнічних українців у процеси урбанізації, а також існуванням на територіях України не тільки редукованої версії російської культури, а й тих українців, для яких етнічна культура вже давно не є рідною. Досі спроби повернути русифікований сегмент українського етносу до своїх коренів не мали значного успіху.

Перспективи національної консолідації залежатимуть і від спроможності етнорегіонів досягти компромісу насамперед з питання про геостратегічну орієнтацію країни. Практика отримання подвійної вигоди від співробітництва і з Заходом, і з Росією, з одного боку, може примирити протилежні орієнтації. З іншого ж, випередження промисловості східних і південних регіонів, де домінує російська мова й культура, переважання тут інвестиційних проєктів детермінує потребу економічної орієнтації на Росію на противагу західному регіону, де існує чітка орієнтація на Європу як більш перспективний ринок робочої сили та послуг.

Крім росіян, в Україні досить забезпеченою у своїх національно-культурних потребах і найактивнішою у їх просуванні є румунська спільнота. Цьому сприяє також зважена політика держави щодо етнічних спільнот у задоволенні їх освітніх, релігійних, культурних та інших потреб, сам феномен румунської мови, згуртованість, компактність проживання, перманентне й активне домагання власних прав та інформаційний вплив і підтримка Румунії, яка виявляє найбільшу активність у видачі паспортів українським громадянам. Крім того, Міністерство освіти Румунії опікується підтримкою студентів, які приїждять на навчання до Бухареста, організовує екскурсії до Румунії для молоді, яка проживає на територіях, що за різних часів належали цій країні. Водночас Міністерство юстиції Румунії відстежує статистику появи нових громадян Румунії в інших країнах. Найближчою метою цього є, як вважає чернівецький журналіст П. Кобевко, створення на території України ще однієї автономії за умови, якщо хоча б п'ята частина Буковини отримала румунські паспорти. Крім того, на переконання журналіста, румунська влада й досі мріє про Велику Румунію включно з Буковиною та Бессарабією [10].

Стан румунської спільноти в Україні кардинально відрізняється від стану української в Румунії, де скорочується вкладання української мови. Єдиною офіційною та легальною організацією української меншини є Спілка українців у Румунії (СУР). Така тенденція започаткована ще за соціалістичної Румунії, де «науково поділили» українців аж на п'ять народів: руснаки, русини, рутенці, українці і навіть... хохли. Останнім лайливо-презирливим словом охрестили нащадків дунайських козаків, які після зруйнування Запорізької Січі переселилися до дельти Дунаю. На українську меншину здійснюється потужний конфесійний вплив. У Румунії зазнають утиску українські єпархії, а релігійні громади при церквах поступово розпорошуються. Хоча відповідно до ст. 13 Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією сторони зобов'язані застосовувати міжнародні норми та стандарти, які містяться у Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин.

За роки української незалежності помітно активізувалася діяльність польської громади. Про це, зокрема, свідчить відкриття (дедалі більше) національно-культурних, наукових товариств (Чернівці, Тернопіль, Луцьк, Рівне, Житомир, Стрий, Самбір, Чернігів, Ніжин, Кременчук та ін.), відновлення знищених за радянських часів католицьких єпархій парафій, які постають основним «осередям» консолідації громадян польського походження – мешканців селищ, містечок і великих мегаполісів України. З кожним роком Польща посилює культурний, конфесійний вплив на поляків за кордоном, зокрема через фінансування польських земляцтв, національно-культурних центрів та інших суб'єктів культурної, творчої діяльності за межами Польщі. Важливим консолідуючим чинником польської ідентичності є римо-католицизм, домінантним репрезентантом якого в Україні є польський «етнічний католицизм». І саме така обставина створює найбільше проблем для розвитку Української Католицької Церкви та закріплення українського римо-католицизму.

Особливої уваги потребує зростання міжетнічної конфліктності в АРК. У 2008 р. 62,9 % мешканців Криму визнали існування в автономії проблем у міжетнічних відносинах. Відсутність послідовних дій держави щодо стабілізації ситуації на півострові сприяє посиленню сепаратистських настроїв кримського населення. Розв'язання проблеми ускладнюється відсутністю

цілісної стратегії регулювання етнополітичних відносин в АРК. З кожним роком зростає політизація кримсько-татарської етнічної спільноти на тлі помітного падіння популярності проєктристськи налаштованого меджлісу. Відповідно до збільшення кількості кримських татар в Україні зростає чисельність інших тюркомовних народів. Кожна з цих груп окремо не становить відчутної частки населення республіки, але взяті разом тюркомовні народи з кримськими татарами є значною частиною населення півострова.

У ратифікованій Верховною Радою Європейській хартії регіональних мов та мов меншин мови народів Криму, які зникають, – караїмів і кримчаків – не потрапили до списку мов, що потребують захисту з боку держави. Водночас ці етнічні спільноти, представники яких сповідують реформовану версію іудаїзму, є одними з найбільш постраждалих за часів Першої і Другої світових воєн і радянського режиму. За цей час катастрофічно (у кілька разів!) скоротилася чисельність представників цих народів, зкриваються заклади культури та освіти.

Зважаючи на євроінтеграційні прагнення України та зобов'язання щодо захисту національних меншин, потрібно вдосконалити чинну нормативно-правову базу (передусім внести караїмів і кримчаків до списку етносів, що перебувають під захистом Європейської хартії), вжити необхідних заходів, спрямованих на реалізацію вже існуючих державних програм, що сприятимуть інтеграції кримських татар в українське суспільство. Існування соціально-економічних, політико-правових і соціогуманітарних проблем у сфері інтеграції кримських татар до українського соціуму негативно позначається на процесах гармонізації етнополітичної ситуації в регіоні. У цьому контексті пріоритетним у сфері повернення, облаштування та інтеграції до українського суспільства кримських татар та інших осіб, депортованих за національною ознакою, є законодавче забезпечення цих процесів та активізація діалогу з Радою представників кримськотатарського народу.

Найбільш етнічно консолідованою є угорська громада, яка мешкає у чотирьох районах Закарпаття: Ужгородському, Виноградівському, Мукачівському та Березівському. Це доволі закрите соціокультурне середовище: більшість угорців не володіють ані українською, ані російською мовами, дивляться тільки угорське телебачення, читають друковану пресу лише з Будапешта. По суті, вони існують поза українським соціумом, що має

різні причини, передусім історичні. Часта зміна державної підпорядкованості цієї території: Австро-Угорська, Чехословацька, Карпатської України, Угорщини, УРСР, України – спричинила її етнічну замкненість. До цього додається феномен розірваності повсякденного буття – робота на Заході (ЄС), проживання на Закарпатті, відсутність чіткої стратегії держави щодо «угорського питання» на Закарпатті, економічний, соціокультурний та геополітичний вплив Угорщини. Наприкінці 2010 р. парламент Угорщини в межах кампанії щодо відміни Трианонського договору 1920 р. (за його результатами близько 3 млн угорців опинилися в Румунії, Словаччині, Сербії, Австрії, Хорватії, Україні) вніс правки до закону про громадянство і дав можливість його отримати всім закордонним угорцям. Але ще до цього 300 тис. мешканців Закарпаття стали власниками так званого зеленого паспорта, і це притому, що тут проживає 156 тис. угорців («Зелений паспорт» – «Посвідчення закордонного угорця», яке надає певні пільги його власникам) [11].

Унаслідок критичної демографічної ситуації Угорщина гостро потребує і чужої робочої сили, і припливу «своїх крові», яку вже планують розселити в економічно відсталих прикордонних з Україною районах. Крім того, угорці Закарпаття не полишають надії на створення замкненого етнічного анклаву – Притисянського району (невиконана передвиборча обіцянка В. Ющенка) на базі чотирьох зазначених районів їх компактного проживання внаслідок чого угорці Закарпаття остаточно залишать соціокультурний простір України. У міжнародному законодавстві передбачена можливість створення автономії в районах проживання національної меншості, якщо 80 % мешканців цієї місцевості мають громадянство іншої країни. А від автономії до переходу в іншу державу, на думку газети «Сегодня», рукою подати [12]. Повчальним тут є досвід Молдови. Як відомо, ще в 90-х роках ХХ сторіччя Румунія оприлюднила своє бажання об'єднатися з Молдовою. Проте на загальнонаціональному референдумі громадяни Молдови проголосували проти входження до складу Румунії. А нещодавно виявилось, що вже третина громадян Молдови мають румунські паспорти, які є перепустками до країн ЄС. Унаслідок цього держава змушена була терміново прийняти закон про подвійне громадянство.

Різновидом етнічної консолідації не характерним для України, є етнічна асиміляція, тобто розчинення самостійного етносу або його незначних груп та окремих представників одного

народу в середовищі іншого. Іншими словами, повна або майже повна втрата такою групою споконвічних соціокультурних характеристик і настільки ж повне засвоєння нових. Етнічна асиміляція більш характерна для економічно розвинених країн і на-самперед для тих, де багато іммігрантів та їх нащадків (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія). У США та деяких інших країнах етнічна асиміляція має значною мірою примусовий характер, оскільки швидка американізація – невід’ємна умова успішної адаптації переселенців. У країнах Європи асимілюються й іммігранти, й національні меншини. Асиміляційні процеси відбуваються і в країнах Азії та Африки, хоча в цілому для них вони не досить характерні.

У цілому низька взаємодія між різними етносами, що на-селяють Україну, яка будується за принципом автономних інтересів, не сприяє консолідації суспільства на загальнонаціональних засадах. Проте український дослідник О. Картунов наголошує, що «...процеси національної консолідації (згуртування) та національного розмежування завжди супроводжували і супроводжують розвиток сучасних націй. Ці процеси мають універсальний характер, зокрема, вони відбувалися й відбуваються в усі часи, серед усіх народів, проте зазначені процеси хоча є і суперечливими, але взаємопов’язані та взаємозалежні. Національне розмежування та національне згуртування – це парні категорії. Вони становлять єдиний нерозривний процес: один процес просто не може відбуватися без іншого. Також варто наголосити, що ці процеси найвразливіші й найчутливіші на впливи і внутрішніх, і зовнішніх політичних сил» [13].

Визначальним чинником консолідації нації є державна мова. Держава без своєї мови втрачає істотні ознаки суверенітету – культурного, інформаційного та цивілізаційного. За умов глобалізації всі розвинені держави не тільки всіма засобами захищають свій мовний авторитет, але й докладають чималих зусиль для розповсюдження впливу своєї мови на інші регіони. Проте загальнонаціональну, об’єднавчу роль мови спілкування визначають лише 14,7 % опитаних громадян України. А зважаючи на те, що вже 67,5 % громадян України, за результатами останнього перепису населення, визнали українську мову рідною, а 29,6 % громадян визначили як рідну мову російську, становлення державної мови в Україні як показник національної ідентичності триває і має значні проблеми. Тому актуальність проблеми консолідаційного потенціалу мови най-

більш характерна для української нації в тому сенсі, у якому її слід розуміти як націю політичну.

Як справедливо вважають В. Білецький та В. Радчук, етнічний грек попри те, що він живе в Україні, таки залишається носієм грецької культури, росіянин – російської, поляк – польської, угорець – угорської і т. д. Проте саме українське середовище – не лише культурне чи соціальне, а навіть природне (клімат, ландшафт) – накладає відбиток на етнічність і мову меншин. Це не той грек, що в Греції, не той росіянин, що в Росії, не той поляк, що в Польщі, не той угорець, що в Угорщині ще й тому, що крім рідної мови, він повинен володіти загальноживаною мовою спілкування, якою в країні може бути або українська, або російська (вірогідно, що це ті 14,7 % опитаних, про яких ішлося раніше).

Рідна мова для багатьох етносів України є визначальним чинником соціокультурних ідентифікацій. Про це свідчать результати соціологічного опитування щодо власної етнічної причетності представників різних етносів України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 1998 р. (на жаль, подібного дослідження в Україні більше не було). В усвідомленні етнічної причетності першість мові віддають угорці (93 %), румуни (88 %), болгари (85 %), молдавани (84 %), росіяни (80 %) і кримські татари (65 %). У мові формуються змісти, виявляються цінності, набувають значення знаки та символи. Вона корелює з такими маркерами етнічної ідентичності, як територія та культура. Однак в усвідомленні етнічної причетності, певну роль відіграють не лише елементи, що мають суто етнічний характер, але й ті, що втілюють у собі риси декларативності, наприклад, запис у паспорті. Причому останньому більшою мірою надають значущості угорці (44 %), білоруси (27 %), росіяни (17 %), євреї (17 %) і німці (17 %).

Характерним зокрема є те, що з віком у визначенні етнічної причетності посилюється важливість мови, національності батьків, релігійного чинника, а зі зростанням рівня освіти відбувається зворотний процес щодо окремих елементів етнічної причетності. Так, серед тих, хто має неповну середню освіту, мові віддають перевагу 78 % опитаних, а з незакінченою вищою та вищою освітою – вже 62 %. Це стосується також і релігійного чинника. А наприклад, такі елементи, як територія проживання, національність батьків і запис у паспорті не мають суттєвих розбіжностей у виділених за рівнем освіти групах.

Не зважаючи на те, що мова є домінуючою з-поміж елементів етнічної причетності для мешканців і міст, і сіл, більшу відданість їй усе ж таки виявляють селяни – 78 % (городяни – 66 %). Що ж до таких чинників, як національність батьків, територія проживання, психологічні особливості, запис у паспорті, релігійний чинник, то на ранг їхньої значущості місце проживання респондентів майже не впливає, хоча й спричинює незначні відсоткові коливання.

Проте не всі етнічні групи мовний чинник визнають етноконсолідуємим: якщо у сім'ях опитаних росіян (77 %) , угорців (68 %) і кримських татар (60 %) надії на підтримання етнокультурних традицій покладають переважно на рідну мову, то, скажімо, серед білорусів аналогічний факт змогли підтвердити лише 5 % респондентів, серед німців – 3 %. А серед респондентів-євреїв етнічна самоідентифікація майже не корелює зі знанням рідної мови (не виключено, що дається взнаки традиційна риса єврейського етносу – володіння кількома розмовними мовами).

Утім, коли йшлося про етнічну причетність і групову спільність, саме білоруси, німці та євреї виокремлювалися з-поміж інших етносів низькою оцінкою реальної ролі мови. Які ж зрушення відбулися в користуванні рідною мовою за часи незалежності? На це запитання дають відповідь матеріали першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Як і в попередні часи, в Україні найуспішніше зберігали рідну мову росіяни (їх загальна кількість зменшилася до 8334,1 тис. осіб), а російську мову рідною визнали 7993,8 тис. осіб (95,8 %), українську – лише 328,2 тис. осіб (3,9 %); з 275,8 тис. білорусів свою мову рідною визнали 54,6 тис. (19,8 %), українську – 48,2 тис. осіб (17,5 %), російську – 172,3 тис. осіб (62,4 %); з 103,6 тис. євреїв свою мову рідною визнали 3,2 тис. осіб (3,1 %), українську – 13,9 тис. осіб (13,4 %), російську – майже 86 тис. осіб (82,7 %); з 144,1 тис. поляків свою мову рідною визнали 18,7 тис. осіб (12 %), українську – 102,3 тис. осіб (70,8 %) і російську – 22,5 тис. осіб (15,6 %).

Стабільність мовної ситуації українського суспільства, з одного боку, спростовує звинувачення про штучну українізацію російськомовних громадян України, а з іншого – свідчить про недостатню ефективність політики, спрямованої на підвищення статусу і розширення масштабів використання української мови. Так, соціологічні дані констатують: у регіональному вимірі з 32 % у 1992 р. до 22,1 % у 2010 р. зменшилася частка осіб,

які спілкуються залежно від обставин у родині українською та російською мовами. Більшість населення України, особливо у східних і південних регіонах, отримали «щеплення» радянських політико-ідеологічних практик і російської культурної традиції. Міжрегіональні мовні розбіжності є індикатором суттєвих розбіжностей в етнокультурній та етнополітичній ідентифікації українців, тому й досі політики на кожних виборах маніпулюють цими розбіжностями в регіональному вимірі [14].

Консолідаційні можливості мови досить різнопланові та багатосторонні. Цей потенціал мови, за концепцією французького філософа М. Фуко, реалізується в тому, що, по-перше, будь-який акт мовлення є актом здійснення влади, нав'язування волі, домінування (чи навпаки, актом опору). По-друге, як вважає М. Фуко, будь-який мовний дискурс, закорінений у наявних владних стосунках, прямим і непрямим чином їх відбиває та підтримує (або навпаки, руйнує), спираючись на відповідні суспільні інституції. Можливо, саме тому питання єдиної державної мови в Україні є на сьогодні ареною для політичних спекуляцій і постійних протистоянь різних політичних сил.

Французький дослідник початку ХХ сторіччя А. Мейє особливо ваги надавав чиннику корисності мови [15]. Саме корисністю англійської мови як засобу для широкого спілкування, передачі й отримання інформації значною мірою пояснюється те, що вона нині поширена у країнах пострадянського простору. Але ж рідна мова корисна ще й тим, що вона дає відчуття соціальної гармонії, тобто єдності, неподільності й цілісності соціального організму як середовища, у якому територіальне і станове (стратове) розмаїття у найтонших своїх проявах має спільний засіб для взаємозв'язку й ефективної взаємодії.

Консолідаційний потенціал мови реалізується також через її авторитет. Зокрема, Л. Булаховський обстоює думку, що саме авторитет єдиної літературної мови, створюваної та впроваджуваної верхівкою суспільства, відіграв вирішальну роль у консолідації німців у націю у ХІХ – ХХ сторіччях. Цей самий чинник об'єднав у нації італійців і французів [16]. Чеський політолог М. Грох, а за ним і вітчизняний філософ І. Пасько, аналізуючи процес формування західнослов'янських націй, переконливо доводять, що саме авторитет завдячує насамперед підняттю народної розмовної мови до рівня літературної, охоплення нею сфер політики, економіки, права, науки тощо.

І в цих землях авторитетну літературну мову також творив великий загін національно свідомої еліти, а владно її впроваджувала жменька політичної еліти [17].

Очевидно, що суб'єктом формування авторитету мови є національна еліта, яка визначає методи та відповідний контекст сприйняття національних і соціальних смислів мови. Поширення української мови і державної, і будь-якої іншої, методами закликів, умовлянь, звинувачень та іншого емоційного тиску в душі деяких сучасних українських громадських і політичних організацій абсолютно хибні. Натомість дієвими і корисними є методи реального підвищення авторитету мови і створення таких умов чи передумов, за яких українською мовою говорити було б просто необхідно, а знати її – корисно для кар'єри, навчання, спілкування, роботи, дозвілля тощо. Таку атмосферу доцільно культивувати передусім на Сході та Півдні України. У цьому зв'язку виникає проблема якості формування такої національної еліти, яка своїм саморозвитком спроможна буде відтворювати й поширювати українську мову в кожній сфері суспільного буття, в кожній спеціальності та галузі народного господарства.

Консолідаційний потенціал мови реалізується через її функції. Головна консолідуюча функція української мови – світоглядна. Будь-який мовний дискурс за допомогою певних риторичних прийомів, формул, образів, прямих і прихованих натяків, апеляції до певного контексту і підтексту відтворює природну й суспільну реальність. Якщо, наприклад, Платон найбільш оптимальною формою взаємовідносин з Космічним порядком вважав споглядання і розуміння, то М. Гайдеггер – мову, бо саме в ній, на його думку, людина має справжнє буття; початкове значення слова втілює (за Гайдеггером) у собі буття.

Поширеною є теза, що всім людям, незалежно від їхньої етнічної приналежності, притаманні одні й ті самі закономірності світовідношення. З цього випливає, що картини реальної дійсності, відтворювані різними мовами, переважно збігаються. Тобто висунутий у фізиці (наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя) термін «картина світу» в деяких концепціях етнології був сприйнятий і переосмислений так, що нібито доводив існування універсалій та універсальних суджень, істинних для всіх світів і культур. І серед населення багатьох країн (особливо імперсько-тоталітарних) пропагували і культиву-

вали безнаціонально ідеологізовану «картину світу» з характерною для неї «монополією» однієї мови і функціонально-виробничим підходом до культури, науки, освіти, природи.

Проте ще на початку XIX сторіччя В. Гумбольдт сформулював думку про існування особливого мовного світогляду. Теоретично будь-яка частка світу, яка оточує людину, може бути виокремлена і лексично виражена в якійсь одній або багатьох мовах світу. Але те, що носій однієї культури звик вважати одним референтом, носій іншої може розглядати як групу з кількох референтів. Крім того, в одній культурі можуть бути абсолютно відсутні поняття і лексичне вираження певного, реально існуючого референта, якому в іншій культурі чітко відповідає лексично виражене поняття. Мова як визначальна етнічна реальність реалізує цю свою функцію як певний код світосприйняття, який за всієї своєї універсальності має національну специфіку. Реальний світ значною мірою неспівомо будується на основі мовних норм тієї чи іншої спільноти. Дві різні мови ніколи не бувають настільки подібними, щоб їх можна було вважати засобом вираження однієї й тієї ж дійсності [18].

Поняття та їх лексичні вирази у різних мовах є неоднаковими. Досить часто компактно висловлене поняття, що відрізняється за обсягом від схожого поняття іншого народу, передається в іншій мові у вигляді комбінації з двох або й більше слів – виразників більш дрібних понять. І факти, що простежуються в різних мовах, спонукають визнати принципову можливість прямого впливу лексичного значення слова (з усією його національною специфікою) на утворення нового поняття.

Українська мова усталена, відшліфована й унормована. Але, як вважає І. Дзюба, у своїх ресурсах вона неповна, оскільки її номінативний (термінотворчий) потенціал зреалізований ще не повністю, називна її іпостась охоплює не всі сфери та взаємозв'язки суспільного буття. Особливо це стосується літературної мови, як і структурної неповноти української культури, відсутності в ній багатьох ланок і необхідних взаємозв'язків [19].

На думку М. Рябчука, в українській мові є проблема певного світобачення та світовідчуття. Українська літературна мова, штучно ізольована від своєї стародавньої книжної традиції, має певні труднощі в утворенні загальних понять і вираженні деяких абстрактно-філософських смислів. Але водночас свобода

від вантажу «книжності» й літературної конвенційності робить її більш гнучкою й енергійною у конкретиці, у безпосередній предметній емпірії (саме тому одне й те саме явище позначається в українській мові різними словами, відтворюючи його різні відтінки, (наприклад, «любов» і «кохання» – *прим. авт.*) Українське слово більш міфологічне, воно немовби ближче до позначуваного предмета, «тотожніше його»; між словом і предметом тут значно менша дистанція, створювана книжною традицією, опосередковуючою роллю культури [20].

Саме тому, на погляд автора, українська мова має сьогодні переважаючий комунікативний потенціал, передусім у побуті. За даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, проведеного у 2011 р., 53,3 % громадян України в побуті спілкуються українською мовою, водночас російською спілкуються 44,5 % опитаних. Кількість тих, хто розмовляє українською мовою в громадських місцях, менша, ніж у побуті, і становить 49,2 %, а російською – 48,7 %. Це можна пояснити тим, що у громадських місцях і в транспорті на громадян України може чинитися певний підсвідомий тиск, крім того, це певна данина традиції, коли україномовна людина на вулиці спілкується російською мовою. Згідно з даними опитування 31,8 % громадян України пишуться українською мовою; 56,6 % опитаних вважають, що кожен громадянин України повинен обов'язково знати українську мову, а 38,2 % респондентів так не вважають. Як зазначив на прес-конференції голова соціологічної служби Центру А. Биченко, за останні 11 років в Україні розширилося вживання української мови як і у сферах народного господарства, і на побутовому рівні. За його словами, з 2004 р. спостерігається тенденція збільшення кількості громадян, які переходять у побуті на державну мову [21].

Як вважає директор Інституту української мови НАНУ П. Гриценко, за 20 років незалежності з українською мовою не сталося радикальних змін, лише розширилося поле її функціонування, збільшився словниковий запас і термінологія, збільшилася кількість доступних текстів українською мовою. На його думку, за роки незалежності вже виросло значне україномовне покоління, і жодна політична кон'юнктура не зможе знівелювати статус української мови як державної й одного з чинників державного будівництва [21].

Загальновідома експресивність української мови є не тільки ідентитетом українця, але і способом розкриття внутрішнього

світу людини – як говорив Сократ: «Говори – і я тебе побачу» [22]. Консолідаційний потенціал етичної функції української мови виявляється й у традиції ввічливого звертання до старших, батьків, до всіх співрозмовників на «Ви» й передачі особистісної інформації у третій особі множини: «Мати казали, що дядько приходили».

Консолідаційний потенціал цієї функції мови реалізується повною мірою тоді, коли стане престижно бути українцем, тобто, коли будуть подолані всі складники іміджу меншовартості та другосортності громадян України. Тут варто згадати і потенціал естетичної функції української мови, що полягає не тільки в її мелодійності та спроможності створювати художні образи, а й у досі не реалізованій потребі виражати цілісність культурного простору країни (якого поки що теж немає).

Ідентифікаційну функцію українська мова виконує нині переважно для етнічних українців, які мешкають у західних і центральних областях.

Українська мова, як і будь-яка інша, є засобом нагромадження, поширення і збереження знань та інформації. Мова як тезаурус понять, образів і операцій вже сама по собі містить колосальну інформацію про людину та її світ, проте навіть мертві мови, наприклад латина чи санскрит, не обмежуються роллю джерела знань про саму себе, об'єкта уваги, а є у давніх текстах засобом збереження повідомлень про свій час і його творців. Тому надзвичайно важливою функцією мови є пізнавальна функція, що реалізується через розширення номенклатури понять, вироблених світовою цивілізацією у техніці, науці, виробництві, суспільно-економічних відносинах, культурі.

Чимало блискучих українських учених від Памва Беринди до Івана Пулюя й авторів української «Енциклопедії кібернетики» однозначно засвідчили повноцінність української мови під час виконання нею пізнавальної функції. Проте сьогодні українська мова, на жаль, не повністю виконує зазначену функцію в науці, техніці, на виробництві, у ділових стосунках, в освіті й інших сферах суспільного життя, бо не охоплює номенклатури всіх понять, вироблених за останні десятиріччя. Тому кінче необхідно зосередити першочергову увагу на необхідності суттєвих напрацювань у «переведенні» цілих сфер науки, культури, виробництва, багатьох сфер суспільного життя на україномовні смисли. Це необхідно зробити для формування національно свідомої технічної еліти.

Загалом ідеться про необхідність розроблення та реалізації загальної державної стратегії мовно-інформаційного суверенітету України. А це одна з найбільш важливих функцій української влади й еліти. Тобто, проблема не в тому, що необхідно пряме запровадження української у російськомовних регіонах Сходу та Півдня, як інколи можна почути. Потрібно зробити так, аби говорити українською мовою було не тільки престижно, але й необхідно та вигідно. Це проблема і суспільна, і державна.

В Україні й сьогодні відсутня комплексна програма розширення соціальної бази державної мови, що має передбачати реальний термін адаптації населення до вживання української мови в різних сферах життя; створення окремих навчальних програм і втілення їх у життя; стимулювання вивчення української мови; забезпечення процесу вивчення української мови необхідною матеріальною базою; вивчення і використання міжнародного досвіду з цього питання; підготовка педагогічних кадрів; поліпшення видавничої справи тощо. Без цього впровадження й використання української мови як державної обов'язково зустрінуть відвертий опір російськомовного населення і не сприятимуть консолідаційним процесам. Мовний чинник, який сьогодні є об'єктом політичних спекуляцій з метою досягнення кланових економічних інтересів і задоволення політичних амбіцій місцевих еліт, потрібно перетворити на консолідаційний для суспільства чинник (сприйняття української мови як єдино можливої державної мови України).

Останнє положення, закріплене ст. 10 Конституції України, ні за яких обставин і ні з яких міркувань не повинно піддаватися сумнівам і, тим паче, ревізії, а має перебувати в основі всіх подальших концепцій і стратегій мовної політики в Україні, зокрема й тих, що створюються для реалізації глобальних геополітичних стратегій (інтеграція до ЄС) і відповідного формування законодавчого поля (ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин). Ідеться про можливість і необхідність використання мовної політики у процесі консолідації країни, формування української соборності та протидії деструктивним виявам регіоналізму.

Консолідаційний потенціал нації притаманний і загальнонаціональним «місцям та дням пам'яті». Як зазначає Єва М. Томпсон, «такі різні вчені, як Е. Сміт, А. Гастінгс, Д. Міллер, М. Конован стверджували, що нації зазвичай консоліду-

ються довкола важливих подій у спільній історії. Серед цих подій велике значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи зі здобутками, чи з втратами. Оцінка цих здобутків і втрат є стрижнем національних історичних наративів» [23]. Механізм цього процесу, на думку В. Ятченка, полягає у тому, що, актуалізуючи у колективній свідомості пам'ять про героїв Крут, жертв Голодомору, героїв і жертв Великої Вітчизняної війни тощо, люди усвідомлюють свою історичну спільність, виробляють механізми психологічної згуртованості спільноти й одночасно переживають відчуття того, що це вже пройдений, пережитий, переборений і певною мірою відболілий епізод життя [24].

Подібну обставину характеризує і Е. Дюркгейм. На його думку, людина – це *Homo Duplex*, істота, яка живе у подвійній реальності. Коментуючи це висловлювання, американський дослідник Д. Хайт пише: «Традиційні суспільства мають багато способів – ритуали, свята, завдяки яким люди збираються, і кожний стає частиною групи. Натомість майже всі сучасні західні суспільства – індивідуалістичні, і вже давно відмовилися від релігійних і націоналістичних практик. Через це страждають на анемію, відчуття розпаду суспільства. Проте інколи відбуваються події, що нас об'єднують – ніби у кожного на лобі кнопка, на яку натискають дуже рідко, але коли на неї надавити, вона нас зв'язує з усіма іншими. І ніщо не робить це так добре, як атака ззовні. Атака японців на Перл-Харбор як ніколи згуртувала націю. Теракт 11 вересня теж у певному сенсі об'єднав американців» [25].

Консолідація нації похідна також від подолання «війни пам'ятників» і формування пантеону загальноновизнаних героїв нації. Усім відомо, що древні, особливо греки й римляни, вміли виховувати героїв. Це вміння полягало не лише в тому, що вони вміли зображувати кращих передових своїх діячів і в історичній, і в поетичній іпостасі. Вони вміли цінувати заслуги героїв, розрізняти золоту правду й істину цих заслуг від життєвої неправди й сірої повсякденності, у якій кожна людина обов'язково проживає і завжди більшою чи меншою мірою нею заангажована (можна тут згадати про спеціалізацію багатьох наших «літераторів» на очерненні побуту Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін.) Зрозуміло, що такі практики виховати героїв не можуть, а на юнацькі ідеали вона діє гнітюче. Стародавні вміли відрізнати в цих заслугах реальну,

так би мовити, корисну їхню сутність, а також сутність ідеальну, тобто історичну ідею виконаної справи та подвигу, що їй піднімало характер героя до ступеня ідеалу.

Українське творення історії перебуває на іншому, протилежному від древніх боці. В Україні завжди було модно судити й заперечувати позитивні сторони її історії, вже не говорячи про її героїв. Часто вся її історія трактується як темне царство нещастя, варварства, зрадництва, рабства тощо. А процес виховання героїв, вважає професор Я. Грицак, нам варто починати передусім з таких компромісних загальнонаціональних постатей, як Тарас Шевченко чи Микола Амосов. І при цьому потрібно прагнути до мирного співіснування суперечливих символів нації, як у Європі. У Лондоні, наприклад, є пам'ятники і вождю англійської революції Оліверу Кромвелю, і страченому ним королю Карлу I. На думку Я. Грицака, на Західній Україні, скоріше, шанують міф про Бандеру, який боровся з неависними «советами», з їх колгоспами, голодомором, репресіями. І насправді не так багато там людей, схильних прийняти націоналістичну ідеологію Бандери, а з його постаті зробили культ переважно в радикальних колах Галичини. Так само немає чіткої згоди щодо оцінки дій основних історичних постатей. Прятірка осіб, які відіграли найбільш негативну роль в історії України, на прикладі думок жителів двох міст є такою [26]:

Жителі Львова

1. Леонід Кучма
2. Йосип Сталін
3. Віктор Янукович
4. Володимир Ленін
5. Віктор Медведчук

Жителі Донецька

1. Віктор Ющенко
2. Юлія Тимошенко
3. Леонід Кучма
4. Іван Мазепа
5. Степан Бандера

Неоднозначний вимір має і ставлення регіонів України до радянських свят. Наприклад, за результатами всеукраїнського опитування, кожен десятий громадянин України (9,9 %) вважає 7 листопада найбільшим святом, а понад чверть опитаних (27 %) таким самим святом, як усі інші нинішні офіційні свята. Для половини населення України (51 %) цей день є звичайним днем, а 7,4 % респондентів сприймають його як день пам'яті жертв комуністичних репресій, решта опитаних не визначилися з відповіддю [27]. Найбільшим святом 7 листопада

вважають 18,9 % жителів Південної та 14,2 % жителів Східної України, 6,8 % жителів Центральної та 0,5 % жителів Західної України. Як звичайний день 7 листопада сприймають 60,9 % респондентів на Заході, 52,3 % – у Центрі, 48,6 % – на Сході та 40,7 % опитаних у Південному регіоні. У Західному регіоні значно частіше, ніж на решті території України, сприймають 7 листопада як день пам'яті жертв комуністичних репресій (18 %). На Сході цей показник складає 6,2 %, у Центрі – 5,2 %, а на Півдні – 1,3 % [27]. Аналогічно немає згоди у ставленні та святкуванні більшості основних державних свят (крім Нового року, Різдва Христового та Міжнародного жіночого дня). Якщо у Львові День Незалежності святкують 78,5 % населення, у Донецьку – лише 44 %, проте 66,8 % донецчан святкують День Радянської Армії (у Львові – лише 13,3 %) [28].

Важливим складником національної консолідації є спільність в уявленнях та оцінках історичного минулого. Коли ж окремі групи цього суспільства мають різні, а то й протилежні погляди на своє минуле, історична пам'ять є дезінтегруючим чинником, породжує у громадян несумісні погляди на перспективи держави і нації. Амбівалентність історичної свідомості українців капіталізується під час виборчих кампаній, у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до таких найбільш драматичних сторінок минулого, як події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила лінії розколів і протистоянь у країні. Небезпечність таких маніпуляцій з погляду перспектив становлення модерної політичної нації недостатньо усвідомлена українським істеблішментом.

Згуртованість будь-якої нації є також результатом утвердження серед населення спільних духовних і культурних цінностей. В умовах суспільних трансформацій зміна ціннісних пріоритетів громадян не завжди відбувається синхронно до макрозмін в економіці, політиці, соціокультурній сфері. Їхні спрямованість і швидкість залежать, по-перше, від послідовності й ефективності здійснюваних реформ. А по-друге, характер ціннісних пріоритетів громадян зумовлюється їхньою причетністю до тих чи інших суспільних утворень. Бо одна річ, коли, наприклад, ідеться про ціннісні пріоритети малозабезпечених чи малоосвічених людей, а інша – коли йдеться про ціннісні пріоритети заможних чи високоосвічених громадян.

Як свідчать соціологічні опитування 2010 р., цінності й норми життя країн Західної Європи близькі 20,3 % респондентів, цінності східнослов'янських країн притаманні 57,0 % опитаним. Наприклад, проти союзу України, Росії та Білорусі висловилося 20,8 % респондентів, за такий союз – 59,3 %; не підтримують вступ України до НАТО 60,2 %, підтримують – лише 14,1 %. Варто також зазначити, що більшість мешканців кожного з регіонів не змогли відповісти на запитання, які регіональні співтовариства спроможні об'єднати (консолідувати) Україну: на Заході такими виявилися 52,44 % опитаних, у Центрі – 61,09 %, на Півдні – 66,76 %, на Сході – 51,92 % [29].

Ще приклад. Оцінюючи 20 років незалежної України, більшість громадян (46 %) вважають, що за цей час було стільки ж негативного, як і позитивного. Лише 13,5 % схильні думати, що було більше позитивного; на думку 31 % опитаних, за цей час було більше негативного. Проте оцінки населення до 10-річчя України були більш негативними: тоді 48 % респондентів вважали, що за часи незалежності було більше негативного; 37 % – що негативи й позитиви були врівноважені; і лише 8 % оцінювали той час як переважно позитивний. У жодній зі сфер, на думку населення, Україна не досягла позитивних результатів. Дещо ліпше оцінюється лише духовна сфера, де думка опитаних поділяється майже навпіл: 17 % респондентів вважають, що в духовній сфері досягнуто найбільше позитивних результатів; 15 % – що було найменше позитивів.

У інших сферах, на думку більшості населення, Україна не досягла позитивних результатів: у реформуванні економічної системи такої думки дотримуються 51 % опитаних (на думку 6 % досягнення були); у збільшенні промислового виробництва – 52 % (7 % оцінили позитивно); у реформуванні сільськогосподарства – 59 % негативних оцінок і 4 % позитивних; у вдосконаленні зовнішньої політики – 23 % негативних результатів і 10 % позитивних [30].

Цінністю для громадян України є також демократія, як найбільш бажаний тип політичного устрою. Актуальність цієї проблеми визначається саме «розколотістю» українського суспільства. Як справедливо вважає А. Лейпхарт, «найбільш складно встановити та підтримувати демократичний спосіб урядування у розділених, аніж у гомогенних державах» [31]. Громадяни України вважають, що в Українській Державі нині панує напівдемократичний режим. Про це свідчать результати

опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Так, на шкалі «диктатура – повна демократія» громадяни розташовують Україну посередині. Максимальною підтримка демократичного устрою була у червні 2006 р. (52 %) й у червні 2010 р. (52 %), мінімальною – у грудні 2009 р., напередодні президентських виборів, коли підтримка демократії (36 %) і авторитаризму (30 %) майже зрівнялися [32].

Проте розуміння громадянами України самого феномену демократії вельми різне, часом амбівалентне. Як свідчить омнібусне дослідження Інституту соціології НАН України, ще у 2007 р. на запитання «Що, на Ваш погляд, означає демократія?» отримано такі результати. Не знають, що це таке – 17,4 % опитаних; традиційне уявлення – «народне самоуправління» та «влада більшості з урахуванням і захистом інтересів меншості» отримало підтримку 26,5 і 4,7 % респондентів відповідно. Характеристика демократії як певного політичного режиму майже однакова: ефективним способом контролю влади над громадянами її вважають 20,0 % респондентів; майже стільки ж – 17,2 % опитаних – «слабкою формою управління в державі, що заважає порядку, організованості й стабільності».

Проте, на думку В. Фесенка, незважаючи на критичне ставлення до державних і політичних інституцій, українці звикли до конкурентної демократії, звикли часто і гучно обирати. І хоча після кожних виборів швидко приходить розчарування з приводу того, що чергова зміна влади не принесла бажаного поліпшення життя, відносна більшість наших співгромадян вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України (48 % за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» й Центру Разумкова у серпні 2011 р.)

Останніми роками пік критичного ставлення до демократії спостерігався в грудні 2009 року. Тоді, за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» й Центру Разумкова, лише 36,6 % респондентів вважали демократію найбажанішим типом державного устрою для України, 30 % опитаних виявили свою схильність до авторитарного режиму, а 17 % – байдуже ставлення до демократії. Напередодні тодішніх президентських виборів відчувалася втома від хаотичної демократії II половини 2000-х років, що, мабуть, далось взнаки й на результаті цих виборів. Узагалі ж, як вважає В. Фесенко, останніми роками в Україні спостерігається відносна і хитка рівновага між при-

хильниками демократії й тими, хто ставиться до неї критично або байдуже. Тому вибір характеру політичної системи залишається за тими, хто опиняється при владі [33].

Сприйняття демократії громадянами України залежить від розуміння ними її суті. Якщо це тип парламентаризму, то він ніколи в Україні не був успішним. Політика Центральної Ради, а пізніше «колегіальна диктатура» Директорії та діяльність Конгресу Трудового Народу нерідко відзначалися еkleктизмом, дезорганізацією та відвертим популізмом. І хоча Центральна Рада скрупульозно дотримувалася демократичних процедур, а її керівник М. Грушевський не зловживав авторитарними методами, у загальному підсумку український парламентаризм початку ХХ сторіччя виявився катастрофічним за своїми наслідками. Фактично, від часів Б. Хмельницького, П. Орлика й аж до гетьманату Павла Скоропадського відносно ефективним в Україні було лише авторитарне правління. Майже всі дослідники політичної історії України погоджуються з тим, що український демократизм був ефективним лише за організаційної підтримки «єдиноначальства».

Якщо демократією вважати особливий тип політичної системи, у якому громадянське суспільство й державні інституції функціонують як два різні, але взаємозалежні суспільно-відповідальні чинники, то проблема авторитаризму виявиться похідною від розвитку громадянського суспільства. Очевидно, що авторитаризм може бути (й часто був) у історії досить ефективним політичним режимом. Але він не дає відповіді на головне запитання: в ім'я кого і для чого потрібна ця ефективність?

Якщо визнати як межі та засади діяльності влади в Україні європейську традицію реалізації основоположних прав і свобод людини і громадянина, то проблема авторитаризму втратить для влади будь-який сенс. Вона стане проблемою розвитку громадянського суспільства, що перебуває в Україні у зародковому стані.

По-перше, потенціал інституцій громадянського суспільства залишається невикористаним. По-друге, кількість і ефективність діяльності його інституцій не співмірні. По-третє, відсутня система прозорого бюджетного фінансування, а також загальноприйнята в демократичних країнах система заохочень інвестування коштів вітчизняного бізнесу в «третій сектор». По-четверте, донедавна держава не виявляла зацікавленості

у створенні умов для формування ефективної системи громадянських інституцій (профспілок, недержавних організацій і фондів, молодіжних рухів, громадських інститутів соціального спрямування, жіночих і благодійних організацій, аналітичних центрів), покликаних стримувати притаманну будь-якій владі схильність до надмірної регламентації суспільного життя. Як наголошує Е. Сміт, модерні нації є одночасно і громадянськими, і етнічними, адже культура та громадянство взаємно підсилюють одне одного, і потенціал нації повністю реалізується [34].

Консолідація довкола загальних цінностей має ще й поколінський вимір: відносини між старшими й молодшими, батьками та дітьми. Як вважають, наприклад представники так званої Мадридської філософської школи, зокрема її основоположник Х. Ортега-і-Гассет і його послідовник Х. Маріас, кожний індивід виховується в певних історичних умовах, засвоює разом зі своїми однолітками одні й ті самі ідеї та вірування і завжди «заглиблений у це анонімне життя, в якому кожний з них знаходить свій світ, свій репертуар вірувань» [35].

Група однолітків, які перебувають у колі спільного життя, – так визначає Ортега покоління – є водночас і біологічним, і суспільно-політичним феноменом: зміна одних груп людей однакового віку іншими спричинює оновлення «почуття життя», появу нових ідей і вірувань. «Вибрані» представники покоління оформлюють це «нове почуття життя» в ідеях, тобто створюють нові теорії, твори мистецтва тощо, які засвоюються «масою» цього і подальших поколінь як вірування.

Людина виростає, формується разом зі своїми однолітками, а інтерпретації отримує від представників інших поколінь, які своєю чергою одержали їх також від попередніх. У процесі переходу від покоління до покоління змінюються вірування – адже кожне нове покоління застає світ, який уже змінився, і сприймає його інакше, ніж попереднє, і «кожний індивід рухається з людьми свого покоління, які занурені в його величезну анонімну множинність».

На думку Маріаса, покоління йдуть слідом одне за одним кожні 15 років. Правлять люди від 45 до 60 років, прагне до влади покоління людей від 30 до 45 років. З народження до 15 років триває дитинство, з 15 до 30 років відбувається активна соціалізація. Боротьба ж точиться між поколіннями, які вже склалися, сформували свої вимоги. У примітивних суспільствах, що розвиваються досить повільно, відмінність між поколіннями

невелика, але в сучасному світі, який швидко змінюється, кожні 15 років відбуваються значні зміни, й нове покоління живе в умовах, які дуже відрізняються від попередніх.

Тому в сучасному суспільстві співіснують три світи: молодих (від 15 до 30 років), дорослих (від 30 до 45 років) і старших (від 45 до 60 років). Пізніше (у зв'язку зі збільшенням середньої тривалості життя) Маріас додав покоління до 60 років і старших [36]. Взаємодія, боротьба між поколіннями є, за Маріасом, джерелом розвитку суспільства. Усі інші соціальні явища – це вияви співіснування поколінь з їхнім різним життєвим досвідом. Значні історичні події – війни, революції тощо – визначаються змінами соціальних вимог, а зрештою – зміною поколінь.

Отже, суспільство консолідує, формує його ідентичність і соціальна неперервність, спільна пам'ять і колективна доля, тобто лінії культурної спорідненості, втілені у самотутніх міфах, спогадах, символах і вартостях, збережених даною спільнотою. Тобто колективна ідентичність формується як суперечлива єдність почувань, вірувань, спільної пам'яті та уявлень різних поколінь населення. Зазначене дещо пояснює труднощі національного будівництва в Україні. На двадцятому році незалежного існування держава ніяк не може позбутися «родимих плям» радянського минулого.

Як свідчать соціологічні дослідження, значна частина українців продовжує дотримуватися традицій і норм, успадкованих за радянських часів. Так, інколи до цього вдаються 33 % опитаних, часто – 24,8 %, завжди – 8,3 %, ніколи – 17,7 %, не визначилися з відповіддю 16,2 % респондентів. Кількість тих, хто сьогодні завжди у повсякденному житті дотримується радянських норм і традиції, дещо перевищує кількість тих, хто у повсякденному житті дотримується традицій і норм, що заново сформовані за часів незалежності (таких 5,9 %). Інколи дотримуються зазначених норм 33,4 % опитаних, часто – 20,9 %, ніколи – 14 %, не визначилося з відповіддю 25 % респондентів [37].

Характерне різнопоколінське ставлення до радянських свят: представники старшої вікової групи сприймають вже згадане 7 листопада як свято. Серед опитаних віком 60 років і старше 20,7 % вважають цей день найбільшим святом, а 28,8 % – звичайним днем. Водночас більшість респондентів віком 18–29 років (71 %) вважають 7 листопада звичайним днем, і лише 2 %

сприймають його як найбільше свято, а 13,6 % опитаних – як і нинішні офіційні свята [38].

Важливу роль у формуванні національної ідентичності, консолідації суспільства відіграють і зовнішньополітичні чинники, зокрема чимало дослідників підкреслюють російський негативний вплив на формування української окремішності та неготовності значної частини української еліти до суверенного існування. Значну роль у цьому відіграє російська мова та православ'я, які Росія використовує як потужні інструменти де-консолідації нації, розділення її на прихильників ідеї «русского мира» – «східняків» і непримирених її ворогів – «західняків». Цей процес виявляється і в цілеспрямованому утвердженні у суспільній свідомості ідеологічних концептів «захисту прав співвітчизників», «єдності слов'янських народів», «захисту православ'я», «протистояння західному диктату», «створення єдиного гуманітарного простору» тощо.

Сучасною проблемою формування української ідентичності є відсутність тягlosti цивілізаційної мотивації людини, соціальних груп, соціуму в цілому, що є парадигмою або філософією їхнього буття й діяльності. Українці постійно перебували між європейською, російською, умовно-азійською та мусульманською цивілізаціями, і жодна з них не могла дати приклад цивілізаційної зв'язності для України як пограничної культури-цивілізації. Погранична культура-цивілізація не може безпосередньо запозичувати цивілізаційні структури з якоїсь однієї цивілізації, бо всі вони впливають на неї одночасно.

Як вважають С. Дацюк і К. Матвієнко, існують різні способи і структури зв'язності цивілізацій, які дозволяють їх повсякчас відтворювати й розвивати свою ідентичність. Наприклад, сакральні релігійні тексти, періодично змінювані пророками, – для єврейської цивілізації; аристократичні традиції, що осмислюються у філософській літературі, – для європейців; досить незмінна етика (конфуціанство, даосизм) з визначальною роллю держави – для Китаю; кастова система, що осмислюється в онтологічних уявленнях індуїзму, – для Індії; корпус етичних традицій ісламу – для мусульманських країн; правова система етичних прецедентів судочинства – для Великобританії та США. Ментально і географічно Україна належить переважно до європейської цивілізації. У мирні періоди своєї історії Українська Держава встигала лише зберегти власну культуру,

однак не встигала досягти цивілізаційної окремішності всередині власних аристократичних традицій та успішно розвивати власну літературу й філософію як спосіб фіксації і трансляції мотивацій, оскільки різні цивілізації постійно розривали її на шматки.

На думку С. Дацюка та К. Матвієнка, країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій, є цивілізаційними лідерами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі. Тому Україна щоразу відтворювала досить конкурентну культуру, але після розпаду Київської Русі, й, можливо, за часів Сагайдачного була цивілізаційно несамостійною, паразитарною [39]. Сьогодні в Україні конкурують європейська індивідуалістична споживацька система мотивацій з російською колективістсько-патерналістською позірною-ідеалістичною. Системи мотивацій передаються через рекламу товарів і послуг; через корпоративну політику компаній, які працюють у нашій державі; через освітні технології й тексти, що містять мотиваційний складник; через кінофільми, які мають поведінкові стереотипи тощо. Усе це, на відміну від культурних і законодавчих норм, ані держава, ані суспільство не контролює, не осмислює і не перетворює на власний національний здобуток.

Як вирішення проблеми створення власної системи мотивації формування цивілізаційної ідентичності України зазначені автори пропонують зосередитися на осмисленні в літературі та філософії аристократичних традицій, які нам найбільше близькі. Зважаючи на проблематичність вирішення цього завдання, на погляд автора, доцільно було б проаналізувати мотиваційний потенціал поглядів класиків української філософії. Передусім це концепція «сродної праці» Г. Сковороди, який радив передусім пізнавати не те, що досягається майстерністю, а те, що робить можливою саму майстерність. Скориставшись таким прийомом, варто з'ясувати «спорідненість», генетичну схильність українців до певних типів праці та діяльності й зважати саме на них. Тому не погодимося з твердженням В. Скуратівського про те, що старовинний українсько-селянський інстинкт праці не був доповнений в Україні післялютерівською філософією праці [40]. Справа тут в іншому. Сковородинський (по суті індивідуалістичний) кодекс трудової етики не вписувався в ті системи цінностей, які культивувалися і під час общинного землекористування за часів входження України до

складу Російської імперії, і за колективістських засад функціонування СРСР. Культивування етики трудової діяльності як громадянського обов'язку, служіння народові, героїзм за тих часів не були й не могли бути ефективними і довгостроковими спонуканими високоефективної праці.

Ідентифікаційний потенціал етики «сродної праці» може реалізуватися у сучасній Україні як цінність професіоналізму. Принаймні, близько 2/3 громадян України вважають, що більшість людей, яких вони постійно зустрічають у своєму житті, цінують високий професіоналізм. Суспільство, що зберігає професійні цінності, цивілізаційно цілком вмотивоване. У ньому знайдуть адекватні соціальні позиції ті люди (незалежно від їхніх ідеологічних, політичних та інших поглядів), чий професіоналізм необхідний для перебудови суспільства на засадах добра, справедливості, чесності, моралі. А отже, перспектива українського суспільства може бути пов'язана насамперед з підготовкою «критичної маси» сучасних професіоналів у різних сферах громадського життя і насамперед у сфері керування економікою і політичною системою.

Якістю засади цивілізаційної ідентифікації українства є також і «філософія серця» П. Юркевича, яка, як і східні вірування та вчення, підносила духовну сутність людини. У широкому розумінні український кордоцентризм є історичним типом філософствування, порівняно з іншими історичними типами – античним космоцентризмом, юдейсько-християнсько-ісламським теоцентризмом, ренесансним антропоцентризмом, новоевропейським натуроцентризмом, просвітницьким логоцентризмом, постмодерним семіоцентризмом. Коротко цей тип філософствування характеризується як перетворення образу «серця» на поняття філософської рефлексії. Він продовжує біблійну і патристичну традиції, засновані на ототожненні істинної сутності людини – серця з духовною реальністю. При цьому наголошується на провідній ролі людського серця чи першості духовної реальності.

У західноєвропейській філософії методологічна значимість поняття «серце» визначає цілісність різних процесів і явищ Всесвіту. Філософи назвали його складники (віра, свобода, воля, пам'ять, почуття, любов, вічні моральні цінності) та визначили «серце» як поняття (у галузі гносеології). Специфікою західноєвропейського розуміння поняття «серце» стала орієнтація на його виявлені (душевні) характеристики

та протиставлення розуму. При цьому абсолютизація одного з начал («серце»–«розум») спричинює однобічне розуміння взаємозв'язку особистості із суспільством. Тому в межах цієї традиції «серце» не може бути основою цілісності системи ідентифікації людини, що є центральним положенням кордоцентризму. Відстоюючи положення про недостатність раціоналізму у визначенні природи людини, П. Юркевич, наприклад, акцентує увагу на морально-етичному та чуттєвому аспектах особистості. Отже, за П. Юркевичем, «серце» – це метафізична основа цілісності особистості, що поєднує духовну сутність з усіма властивостями людини.

П. Юркевич також обстоює тезу, що «серце» є осердям душевного й духовного життя людини, перед яким поступається розум, тому що врядувальна і володарююча сили не є силою породжувальною. Науковець відводить розуму похідну роль, але не применшує його значення, спирається на національне світобачення, в якому «серце» постає універсальною категорією, втілюючи в собі ідею його всеєдності.

У П. Юркевича, як і у М. Гоголя та інших українських інтелектуалів, виникли гострі конфлікти з російською інтелігенцією, наділеною раціоналістично-позитивістською ментальністю, про що свого часу писав М. Костомаров у статті «Дві руські народності». Пізніше проблему «філософії серця» висвітлював Д. Чижевський. Звертаються до неї і сучасні філософи (І. Бичко, А. Бичко та ін.) Поза «філософією серця» дійсність для українства позбавлена сенсу, тому виявляє себе через кордоцентризм у різних спектрах життєдіяння – від розмаїтих жанрів фольклору до вищих, інтелектуальних рівнів культури, зокрема літератури, в якій образ «серця» здавна посідав центральне місце (Т. Шевченко, харківські романтики, Я. Щоголів, Ю. Федькович, І. Франко, В. Сосюра, І. Драч та ін.) Особливої актуалізації проблема «філософії серця» набула для української ідентичності на початку ХХ сторіччя, коли європейська «філософія життя» стимулювала її саморозгортання у новій якості. На перетині цих двох потоків постав український модернізм. Особливо потужний кордоцентричний пафос спостерігався в ліриці неоромантиків, символістів, особливо в Олександра Олеся, який умів бити «по розірваних струнах на серці своїм».

Як бачимо, український кордоцентризм як феномен є продуктом двох діаметрально протилежних типів мислення:

художньо-образного, асоціативного та аналітичного, логіко-дискурсивного. І основні його концепти виявлені у символічній і понятійній формах, у вигляді міфу й теорії. Як філософія українського буття та мотивація формування цивілізаційної ідентичності українства український кордоцентризм не був потрібний ані за часів Російської імперії, ані тим паче за часів СРСР, коли мотивацією цивілізаційної діяльності його населення була утопічна мета – побудова комунізму.

Цивілізаційна окремішність українського суспільства значною мірою залежить від того, на якій частині дихотомії «оптимізм–песимізм» перебувають преференції його суб'єктів. До речі, саме оптимістична віра у свої сили була однією з головних засад, багатьох національних проєктів. А негачія світовідношення українців – майже ментальна їх риса. Поняття і «оптимізму», і «песимізму» стосуються емоційної та інтелектуальної реакції людини на світ, визначеність якої змінюється залежно від сприйняття їхньої значущості й цінності. Уявлення про розглянуті поняття не мають абсолютної шкали або стандарту і цілком залежать від практичної волі самої людини. Песимізм завжди має похідне, вторинне значення. Він є результатом невдачі у досягненні деякої оптимістичної цінності, а антиномія «песимізм–оптимізм» має психологічний вимір і пов'язана з вибором, якому людина надає перевагу. Різні причини, завдяки яким людина відчуває безглуздя і марнотність життя, поєднують цінність того досвіду або факту, що викликає незадоволення. І людина на основі цього досвіду зусиллям своєї волі може змінити обставини на краще.

Зацікавлений і цілеспрямований аналіз обставин, що спричинили невдачу, звільнить свідомість від негативу і дасть можливість знайти вихід із будь-якої ситуації. Кожна людина створює свою власну систему цінностей, життєвого устрою і звичок. Активна, відповідальна позиція змінює характер та уявлення людини про цінності реальності. Позитивне–негативне, тобто оптимістичне–песимістичне ставлення до реальності, а також свідомий активний пошук альтернативи песимізму значною мірою мотивується бажанням і рішучістю людини побачити нові перспективи і, відштовхнувшись від невдачі, поставити нову мету, досягти її. Людина завжди має вибір. Якщо вона обирає дивитися вгору, а не вниз, уперед, а не назад, якщо вона ставить перед собою мету, то досягне її та виявить себе в дії. Енергію і волю для цього людина знаходить у світогляді, за-

снованому на позитивних орієнтирах. Проте, як свідчать численні соціологічні дослідження, більшість українців песимістично оцінює своє життя та майбутнє, незалежно від наявної соціально-економічної ситуації. І цьому є історичне виправдання – існування на межі виживання, потреба приховувати свої бажання і статки. Як справедливо стверджує Я. Грицак, коли сучасних українців запитати, як вони живуть порівняно з попереднім роком чи роками, можемо почути: «Гірше, гірше й гірше». «Але спитайте їх, чи за останній рік вони купили машину, комп'ютер, холодильник та інше. Багато, якщо не більшість, скажуть: «Так» [41].

Соціальний оптимізм, віра у краще майбутнє свого народу завжди були вагомим чинником економічного прогресу, запорукою успіху реформ у всіх сферах суспільного життя, формували спільний світогляд, цінності й оцінки. Як приклад, розглянемо практику Польщі, де ринкові перетворення здійснювалися значно швидшими темпами, аніж в інших країнах колишнього соцтабору. Крім економічного підґрунтя (відкриття інвестицій, наявності приватної власності в минулому тощо), цей феномен мав чітку етносоціальну визначеність – високий рівень польської ідентичності. Цей важливий соціальний ресурс сприяв керівництву країни і державі у тому, аби загалом приймати виклики нового часу й адекватно відповідати на них, ставити конкретні цілі та спільно рухатися в обраному напрямку (наприклад до ЄС).

Важливим засобом консолідації українського суспільства, формуванням загальної його ідентичності є вкорінення діалогічності суспільства, його інституцій та української культури в цілому як засіб їх цивілізаційної модернізації. Діалогічність і толерантність завжди були характерною рисою українців. Ще М. Костомаров писав, що південноруси з давніх часів звикли чути у себе чужу мову й не цуралися людей з іншим обличчям та іншими звичками. Південноруси отримали нову віру від греків, не засвоїли від них несприйняття західної церкви. Ані католицький костел, ані «жидівські» синагоги не є для них поганими місцями; вони не гребують їсти й пити, дружити не тільки з католиками або протестантами, а і з євреями, татарами.

Проте сьогодні маємо феномен монологічності української культури, яка, на думку М. Рябчука, зумовлена тривалим її колоніальним, пригнобленим станом і природним переважанням

захисної реакції над усіма іншими. Діалог сприймається такою культурою як щось зовнішнє, а тому й переважають монологічні жанри – сповідь, інвектива, повчання [42].

Сучасним прикладом такої монологічності є суспільна дискусія довкола статусу російської мови в Українській Державі. Монолог і противників, і прихильників підвищення такого статусу має одну й ту саму модальність у душі знаменитих валуєвських циркулярів: «не було, немає і бути не може». Одні прагнуть «...відновлення в повній мірі їх прав (росіян – прим. авт.), в повній мірі, відібраних за останні 20 років», інші стверджують: «Українська мова має нерушимий статус єдиної державної <...>, і цей статус не підлягає ніякому перегляду» [43]. Як бачимо, до діалогу і компромісу ще далеко.

Досить несподіваний варіант вирішення проблеми двомовності в Україні пропонує М. Рябчук. Він вважає, що вихід із глухого кута може бути простим, хоча й нелегким для сприйняття обома сторонами. З одного боку, традиційно-українська спільнота мусила б погодитися, що є меншиною на Півдні та Сході (принаймні, у великих містах), і що на практиці для неї було б набагато вигідніше і реальніше відстоювати тут свої меншинні права в умовах офіційної двомовності, аніж боронити фіктивну «офіційну» одномовність, яку все одно неможливо реалізувати на практиці. З іншого боку, українській спільноті треба усвідомити, що ніякої «офіційної двомовності» у «совецькому» (чи білоруському) стилі на Півдні та Сході України бути не може, а може і мусить бути лише двомовність у стилі західному, ліберально-демократичному. Тобто, ми можемо реалізувати тут офіційну двомовність, пристосовану до потреб приватного громадянина, але не до потреб державного чи іншого публічного службовця [44].

Проблема діалогічності культури та суспільного буття як їх цивілізаційна визначеність має значний світовий науковий дискурс. Це передусім філософія гуманістичного прагматизму. Виникнення ідеї неприйняття єдиної, неспростовної істини та опору жорсткій системі ієрархії пов'язана з розвитком американського суспільства. За умов співіснування і взаємовпливу різних культур, пошук оптимальних способів спільного життя був нагальною практичною потребою. Уявлення прагматиків про розмаїття і плюралізм реальності, визначення методів пошуку й досягнення компромісу і злагоди й у філософських дискусіях, й у практиці суспільних відносин значною мірою

засновуються на філософських поглядах американських просвітницьких і політичних діячів Дж. Едвардса, С. Джонсона, Р. Емерсона, Б. Франкліна, Г. Торо. Класичний прагматизм Ч. С. Пірса, У. Джеймса і Дж. Дьюї виник у контексті широкої міжкультурної філософської традиції, що походить з філософії індіанських народів Північної Америки і корелює з уявленнями їхнього світогляду. Концепція неприйняття абсолютної, неспростовної істини та опір жорсткій системі ієрархії примирили різні соціокультурні та етнічні ідеології США.

Істина у концепціях гуманістичного прагматизму рівноважентна помилці, яка є невіддільною інтегральною частиною життєвого досвіду і не привірюється до невдачі чи перешкоди. Як зауважує В. Жарких, у контексті гуманістичного прагматизму критика класичних і новітніх теорій істини базується не на тому, що вони неправильні, а на тому, що в кожній з них висвітлюється кілька або одна якість, властивість або характеристика істини [45].

Гуманістичний прагматизм походить з генетичного співставлення понять в опозиції «істина–помилка», які супроводжують одне одного, оскільки належать до того самого процесу пізнання. Ставлення гуманістичного прагматизму до помилки як пробного каменю в пошуку істини змінює ідеологічну парадигму розуміння помилки як негативного досвіду, якого треба уникати. Пізнавальне значення помилки в тому, що вона стимулює подальші спроби знайти й перевірити нове знання і, тим самим, сприяє поступовому наближенню бажаної мети. Таке розуміння помилки підтверджує і доводить концепцію мінливості та пластичності істини, що пропонується в гуманістичному прагматизмі на протипагу теорії абсолютної, неспростовної істини, яку можна встановити апіорі, уможливно й універсально.

Людині властиво помилятися, але ніхто не робить помилок навмисне. Справа не в тому, щоб їх не робити. Важливо знайти помилку, визнати її, і це стане мотивацією для подальшого пошуку оптимальної альтернативи й адекватного рішення. Виправлення помилок має стати одним з операціональних методів у розробленні толерантного, позитивного, плюралістичного світогляду українського суспільства, формування прийнятних для всіх цінностей. У гуманістичному прагматизмі плюралізм визначається не просто як різноманітність, а як свідомий, конструктивний, зацікавлений пошук компромісу, злагодженого

рішення, яке неодмінно має реалізуватися в активному практичному досвіді. Мотиваційний сенс цього постулату міститься в тому, що можна створити ідеологію злагоди, підтримки й довіри навіть у атмосфері нерозуміння і протистояння. Цінність такої ідеології має бути не теоретичною мрією, а повинна стати активним дієвим чинником у практичному досвіді формування української нації та її ідентичності.

Концепція гуманістичного прагматизму неостаточності істини руйнує догматичні ідеологічні структури минулого, уможлиблює вибір між різними альтернативами, що підтверджує ідеї плюралізму та свободи волевиявлення особистості у контексті соціальної відповідальності. Головний зміст гуманістичних постулатів класичного прагматизму в реаліях ХХІ сторіччя полягає в трансформації стереотипів світоглядних орієнтацій у пошуку позитивної національної ідентичності й побудови плюралістичної демократичної культури. Причому така культура розуміється не лише як засіб організації управління і влади, але і як спосіб життя.

Цілісне уявлення глибинної суті впливу гуманістичного прагматизму на розвиток сучасного суспільства і злободенності його постулатів для становлення світогляду демократичної України виявляється у загальному гармонізуючому ефекті. Відповідно до концептуальних та операціональних принципів гуманістичного прагматизму, гармонізація буття суспільства ґрунтується на діалозі, толерантності й бажанні знайти спільні позиції, а не на безкомпромісному виборі в опозиції «свій–чужий», «особисте–суспільне», «індивідуальне–соціальне», «істина–помилка». Весь людський досвід доводить, що такі опозиції є штучними. Однозначний вибір між ними є деструктивним тому, що вони існують у системі взаємозалежної динамічної взаємодії. Гуманістичний прагматизм пропонує використовувати всі можливості, щоб знайти задовільні адекватні рішення для всіх і перевірити їх на практиці.

Плюралістична відкритість, запропонована у постулатах гуманістичного прагматизму, сприяє відродженню та поглибленню взаєморозуміння у суспільних і міжособистісних відносинах, заснованих на культурі дискурсу, комунікації та діалогу, різних формах контакту і спілкування в умовах взаємотерпимості й посилення глобальних соціальних зв'язків. Гуманістичний прагматизм, у якому пропонується метод об'єднання конфліктуючих позицій і досягнення злагодженого рішення,

може стати платформою для побудови світогляду об'єднання та злагоди у контексті інтелектуального й суспільного життя демократичної України.

Суспільний діалог на основі постулатів гуманістичного прагматизму може бути методом суспільної комунікації, коли різні сторони суспільства, групи інтересів, інститути громадянського суспільства і влада створюють спільний комунікаційний простір для віднаходження довіри та компромісу. Суспільний діалог орієнтується на постійний багатомірний процес, у межах якого формується та відтворюється атмосфера довіри, а взаємоприйняття є підґрунтям для досягнення суспільних компромісів. Стратегія процесу суспільного діалогу базується на принципі зменшення суспільних протирічч через налагодження постійної та системної комунікації у суспільстві між його різними групами інтересів, суспільними верствами. Метою такого діалогу є досягнення взаємного розуміння та підвищення рівня довіри до «іншого».

Діалог може розглядатися як необхідна передумова для досягнення узгоджених, взаємоприйнятних рішень у суспільстві щодо контрверсійних питань, які розколюють українське суспільство – протиріччя стосовно мовно-культурної політики, історичних подій, моделей соціальних перетворень тощо. Однією зі сторін діалогу є влада. Інститути влади мають спрямовувати свої зусилля на ефективну системну комунікацію, бути орієнтованими на розвиток довіри, досягнення різноманітних соціокультурних, політичних, гуманітарних компромісів у суспільстві. Політика має бути максимально відкритою, потрібно уникати політичних преференцій окремим групам інтересів, не передбачати кроків і рішень, що можуть зруйнувати суспільну комунікацію.

Держава має сприяти впровадженню політики міжкультурного діалогу, засновану на демократичних засадах, як ефективного елемента соціокультурного й етнокультурного розвитку суспільства, що сприяє підвищенню у суспільстві рівня міжкультурної, міжрелігійної та міжетнічної толерантності. Запровадження відповідних політичних підходів сприяє формуванню національної єдності, спроможності суспільства забезпечити добробут своїх членів, мінімізувати нерівність та уникнути поляризації їх життєустрою. Інтенсифікація процесу міжкультурного діалогу, подолання ідентифікаційних протирічч усередині українського соціуму має стати в Україні об'єктом

державної політики і розглядатися як необхідний складник демократичного поступу України. Це вкрай важливо для соціальної злагоди в сучасній Україні, яка перебуває у процесі усвідомленого і цілеспрямованого пошуку ідеології позитивної національної ідентичності.

Очевидно, що за умов сьогоднішніх суспільних трансформацій український національний етос не є монолітним, однорідним культурно-ментальним утворенням. Він сьогодні складається з індивідуалізму, демократизму, підприємницької ініціативи, самостійності в мисленні та діях, інноваційності, конкурентоспроможності, прагненні до успіху. І у цьому, безсумнівно, його певні цінності мають модернізаційний характер, вирізняються своєю продемократичною і проринковою спрямованістю. Проте присутність у ньому зразків традиціоналізму, патерналізму, егалітаризму, прагнення справедливості, солідарності, колективності тощо свідчать про його вагомий консервативний потенціал. Це означає, що сучасний український етос можна охарактеризувати як неоднорідну, навіть біполярну єдність, один полюс якої пов'язаний з демократичною і ринковою модернізацією суспільства, а інший, навпаки, – із захистом від радикальних змін, усуненням загроз і небезпек, збереженням звичного порядку. Отже, з урахуванням темпорального чинника маємо наразі справу з проявом двох тенденцій у нашому національному етосі – модернізаційної та консервативної. І це також його вагомий ідентифікаційний маркер.

Природно припустити, що за умов перехідного періоду ці тенденції змагаються між собою за домінування у структурі світовідношення й ідентичності нації. Якщо це так, то успішне просування до зрілої ринкової економіки, стабільної демократії та розвиненого громадянського суспільства пов'язується зі зростанням саме модернізаційної тенденції. Аналізуючи причини виникнення націоналізму, німецький дослідник Д. Лангевіше обґрунтовує тісний зв'язок останнього з процесами модернізації суспільства. На його думку, націоналізм щоразу виникає тоді, коли яесь суспільство опиняється під модернізаційним тиском. Отже, націоналізм – не порушення загалом позитивного процесу розвитку, а ідеологія легітимації розпаду і зруйнування успадкованого устрою, прагнення замінити його чимось новим. «Це і є та причина, чому в історичному плані націоналізм виник як визвольна ідеологія й донині, попри всі націоналістичні жахи, завжди залишається таким дієздатним» [46].

Очевидно, що етнонаціональний розвиток України має базуватися на модернізації всіх сфер суспільного буття, оскільки тільки така перспектива може затвердити стабільну «інакшість» України серед світової спільноти. Як підкреслив Президент України В. Янукович, наш вибір – модернізація України – є незворотним [47].

За підрахунками фахівців, сьогодні загальна продуктивність праці в українській економіці, розрахована як обсяг ВВП з урахуванням купівельної спроможності на одного зайнятого, складає лише 16 % від американського рівня. І, за оцінками аналітиків *McKinsey Company*, для підтримки темпів зростання ВВП на рівні 1998–2007 рр. Україні необхідно підвищити продуктивність праці як мінімум у 2,6 разу – приблизно до 7,5 %. Урядовий прогноз зростання продуктивності праці на 2010 р. – 2,9 %. У нинішній ситуації продуктивність праці можна збільшити екстенсивним або інтенсивним методом, тобто через модернізацію економіки. За оцінками експертів, запросивши до 2020 р. 29 млн іноземних робітників, Україна досягне продуктивності праці сьогоднішньої Польщі. Але за таких темпів залучення робочої сили (майже 3 млн осіб на рік) імовірними є етнічні конфлікти, а не зростання продуктивності.

У розвинених країнах, де витрати на купівлю праці складають від 60 % усіх витрат виробництва, зниження витрат і підвищення ефективності виробництва історично досягалося завдяки заміні дорогого людського ресурсу (робочої сили) більш продуктивним і дешевим ресурсом – новою технікою. В Україні ж витрати на купівлю праці досягають максимум 20 %. Така дешева праця (за досить високої вартості модернізації) робить вигідним збільшення виробництва у спосіб залучення додаткових співробітників. Поки витрати на утримання додаткового працівника не нестимуть прямої загрози отриманню прибутку, модернізації в країні не буде [48].

Очевидно, що успіх модернізації визначатиметься тим, як вона впливатиме на вирішення проблем, що найбільше турбують громадян. Як свідчать соціологічні дослідження, це передусім зростання цін, низький рівень зарплат і пенсій, зростання безробіття, низький рівень комунальних послуг і медичного обслуговування, житлові проблеми [49]. Тому метою модернізації має стати запровадження такої моделі соціального забезпечення і соціальних гарантій, яка б не гальмувала економічні перетворення й не суперечила б радикально традиційним

моральним цінностям українських громадян, які поки що у більшості своїй мають джерелом общинну мораль. Своєрідний референдум із цього питання відбувається на кожних парламентських виборах. Причому кожного разу масштаб соціальних обіцянок від імені гіпотетичної влади зростає. Їх невиконання може завершитися повною дискредитацією держави як головного націоінтегруючого чинника.

Досліджуючи сутність поняття «модернізація» польський соціолог П. Штомпка зазначає, що воно вживається у трьох значеннях. По-перше, це прогресивні соціальні зміни, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали поліпшень. По-друге, модернізація – це комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XV сторіччя і досягли свого апогею у XIX-XX сторіччях. Сюди відносять також процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, демократизації, поширення індивідуалізму, мотивацію успіху тощо. По-третє, це процес, що відбувається у відсталих або слаборозвинених суспільствах і пов'язаний із зусиллями, спрямованими на те, аби наздогнати провідні, найбільш розвинені країни та наблизитися до центру сучасних суспільств, залишивши позаду периферію [50].

У дослідницькій літературі виділяють три сучасні етапи процесів модернізації. Перший етап (середина 50-х – 60-ті роки XX сторіччя) був періодом зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку.

На другому етапі модернізації відбулася переоцінка ідей першого етапу, а також аналіз прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Було доведено, що моделі економічного зростання і політичної інституалізації виявилися самі по собі малоефективними й не спрацювали майже ніде так, як було задумано. Тому в 70–80-ті роки XX сторіччя перехід до модерну розглядають як цілісний (зі змінами у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах) та відносно тривалий процес, під час якого можливий не лише розвиток, але й відновлення старих структур і їх занепад. Крім «наздоганяючої» модернізації йшлося вже й про «часткову», «рецидивну», а також модернізацію «глухого кута». Головним елементом, від якого залежить характер перехідних процесів і перетворень, почали вважати соціокультурний чинник. Саме тому в 70–80-ті роки

загальноновизнаним стало те, що модернізація може здійснюватися тільки на основі збереження національних традицій, які «допомагають зняти загрозу соціальної дезорганізації» та забезпечити мирний соціальний розвиток. Позитивним прикладом у цьому став розвиток таких країн Далекого Сходу, як Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг.

Третій, нинішній, етап модернізації, який датують кінцем 80-х—початком 90-х років, проходив за умов розпаду світової соціалістичної системи, коли постсоціалістичні країни намагалися завдяки вестернізації стати в один рівень з розвиненими західними країнами. Але наприкінці 90-х років виявилось, що у таких країнах, як Польща, Угорщина, Словенія, Чехія та Естонія, соціальні системи яких були ближче до західної моделі, процес модернізації здійснювався більш-менш успішно, тоді як в інших країнах він зумовив формування «диктатури нової формації». Лідери деяких країн приходили до влади псевдodemократично, використовуючи адміністративний ресурс і маніпулятивні засоби впливу на громадську думку, а свої цілі пояснювали виключно реформаторськими міркуваннями.

Третій етап модернізації, який співпав із розпадом світової соціалістичної системи, зумовив запозичення, головним чином, саме західного варіанту, що на той час здавалося цілком виправданим. Однак аналіз механічного перенесення західної моделі в інші країни переконує у його помилковості, оскільки всі країни мають свій потенціал розвитку, який відрізняється. Крім того, розвинені країни не є сіамськими близнюками, вони постійно вдосконалюють свою систему, визначаючи свої пріоритети і враховуючи свої можливості.

Тому сьогодні для України важливо врахувати ризики деконсолідації суспільства, втрати його цілісності та окремішності в умовах модернізації, оскільки практика свідчить, що модернізація постійно супроводжується конфліктами і кризовими явищами, які нерідко піддають сумніву можливі позитивні наслідки й відкидають суспільство назад у його розвитку. Подібні ситуації, як зазначає В. Горбатенко, виникають унаслідок вторгнення готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує суперечність між пережитками минулого й наслідками реформ. У результаті відбувається взаємне накладення типологічно різнорід-

них конфліктів, що викликає їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу. Елементи модернізованого суспільства за таких умов перестають функціонувати як раціональні, а немодернізовані елементи втрачають здатність функціонувати як традиційні [51].

Як свідчить історія, радикальна трансформація – це досить складний і тривалий у часі процес, який може спричинити нестабільність системи. Найбільш небезпечною нестабільністю є для перехідних суспільств, оскільки вони можуть, пройшовши кризову ситуацію (деформація окремих структур, окремих функцій або процесів усередині соціальної системи, а також окремі порушення міжсистемних зв'язків), кризу (загальна нестабільність соціальної системи як такої, коли порушується її цілісність), досягти найвищої стадії нестабільності – катастрофи (руйнація соціальної системи). І як зазначає Л. Московічев, є лише два виходи з таких соціальних катастроф: розпад, «вмирання» даної соціальної системи й перехід у принципово нову якість, формування якісно нової соціальної системи [52].

Тому серед найважливіших завдань суспільних перетворень в Україні є не тільки створення нових інституцій, а й подолання авторитарних традицій взаємодії влади і суспільства, пов'язаних із використанням популізму, політичної демагогії у прийнятті та здійсненні політичних рішень. Потрібно долати відірваність влади від потреб громадян, нарощувати можливість громади впливати на владні рішення, уникати формального впровадження демократичних засад на всіх рівнях, які дестабілізують суспільство внаслідок загострення боротьби за владу. Саме збереження, а іноді й посилення авторитарних традицій створює значні перешкоди у здійсненні модернізації. Як зазначає П. Кутуєв, авторитарна держава опікується не стільки цілями національного розвитку, скільки боронить партикуляристські інтереси за рахунок самої розвою [53]. Тому не випадково, що останніми роками теренами пострадянського простору прокотилася хвиля кольорових революцій, які засвідчили, що руйнація старої системи не призвела до очікуваних змін, а самі зміни пов'язані лише з боротьбою за владу та використанням її у власних, вузькокланових інтересах, забезпечення яких найчастіше здійснюється завдяки їх вдалому приховуванню, декларуванню змін демократичного спрямування. Усе це не рятує суспільства від «вибухів», а навпаки, провокує їх.

Безперечно, успіх модернізаційного переформатування нації пов'язаний із тими рішеннями, які ухвалюватимуться правлячою елітою, і зміст цих рішень значною мірою має визначатися не тільки політичними поглядами, особистими амбіціями, симпатіями та антипатіями політиків, але й ціннісними орієнтаціями громадян, державницькими позиціями еліти, її знанням закономірностей розвитку суспільства. В іншому випадку зміни у дезорганізованому суспільстві заважатимуть консолідації усіх його компонентів у єдине ціле, певну соціальну композицію та створюватимуть сприятливі умови для потреби сильного лідера та сильної влади.

Немає сумніву, що перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки України матиме чимало рис інноваційного процесу. Щодо впливу на соціально-економічний розвиток, то інновації поділяються на «сильні» та «слабкі». Інновацію, що має вирішальне значення в еволюції суспільства, і, вкорінюючись, перетворюється на традицію, називають «сильною». Але й «слабка» інновація, що не приживається і відмирає, не позбавлена еволюційних рис, оскільки за час свого існування вона розхитує та послаблює традиції, робить їх більш податливими для «сильних» інновацій. Відкинувши одну, другу, третю інновації, традиції, ослаблені у боротьбі з ними, вже не можуть відкинути чергову інновацію.

Інновації можуть запроваджуватися в будь-якій сфері: виробничій, культурній, життєзабезпечувальній, соціонормативній, пізнавальній тощо. Але ступінь їх інтегрованості в одну із цих систем полягає, зокрема, в тому, чи відтворюється вона (і якою мірою) в іншій системі, чи набуває суттєвого значення для самовідтворення цієї системи. Зважаючи на це, інновації можна поділити на інновації розвитку й саморозвитку.

Інновація саморозвитку виникає зазвичай у вигляді одиничного елемента системи, який у процесі своєї еволюції досягає тієї кількісної межі, коли подальший прогрес стає можливим лише внаслідок переходу системи на інший, якісно новий рівень самоорганізації та саморозвитку. Об'єктом запозичення можуть бути і окремі явища, і цілий їх комплекс. При цьому запозичення може відбуватися і поступово, починаючи з окремих елементів, переходячи поетапно до нових ступенів, і відразу із цілої системи, особливо якщо в ній зацікавлена держава. Незворотність запозичувань визначається таким чином:

- запозичувані ідеї мають безболісно «переварюватися» найбільш широкими верствами населення країни;
- інновації «подаються» як такі, що цілком органічно продовжують і поліпшують сторіччями усталені національні традиції;
- почерговість упровадження запозичених новацій у власну систему, темпи якого визначаються мірою вплетеності нових форм організації в мережу закорінених у національній свідомості цінностей.

Наприклад, акцентування у китайській пропаганді наприкінці 80-х років ХХ сторіччя понять конфуціанської філософії під час визначення етапів модернізації («малий» і «середній добробут» тощо) – не просто поступка рівню освіченості селян чи робітників. Це свідоме пристосування реалій сьогодення до ментальності етносу. Це, зрештою, спроба показати, що нові реалії не приходять як чужі ззовні до відсталих несвідомих людей, а впливають із того, що споконвіку належало китайцям і є звичним для них, але не засвоєне чи взагалі не відоме їм.

Таку саму картину спостерігаємо і в новітній японській історії. Для японця сучасний японський духовний світ – це синтез усього прогресивного, що є в чужих, і, окрім того, щось своє, недосяжне для інших. Тривалий час цим питомим елементом, недоступним іншим, у свідомості японців була мова. Вважалося, що європеєць чи американець принципово нездатен оволодіти цією мовою, тому часом на звертання європейця чистою японською японець відповідав каліченою англійською.

Отже, якщо скористатися хрестоматійним висловом, що власна модель – це синтез свого й запозиченого, то з наведених прикладів впливає такий висновок: запозичене береться в такому вияві, який етносом-запозичувачем сприймається не як щось чуже, а як бажана, але сувора необхідність. Своє ж тут – теж не яке завгодно своє, а лише те, що у самосвідомості етносу існує як найбільш питоме і достойне в його духовності. А синтез – це на низування взятого у такий спосіб чужого на препароване своє.

Найперший урок для України – залучення до європейської спільноти – буде успішним лише тоді, коли воно як усвідомлена потреба матиме за собою щось істотніше, цінніше за саме входження – унікальний досвід розв'язання проблем людського світобуття, який і визначить саму форму цього входження. Це «щось» треба шукати в драматичному, а часом і трагічному бутті українського етносу як таке, що не піддалося девальва-

ції за життя багатьох поколінь і може стати загальнолюдським надбанням. Слушним щодо цього є твердження А. Тойнбі: «Парадоксальним, але глибоко істинним і найважливішим принципом життя є те, що задля досягнення якоїсь певної мети треба домогатися не самої мети, а чогось величнішого, такого, яке лежить поза межами даної мети» [54].

Зважаючи на всі аспекти проблеми, а особливо на взаємозбіг двох пунктів – недвозначного прагнення Заходу інтегрувати у свою культурну цивілізацію посткомуністичні суспільства (насамперед найближчі до нього в культурно-історичному плані) й бажання України швидко побудувати ефективний суспільний устрій, – підкреслимо, що культурна інтеграція із західною цивілізацією є актуальною для України. Ідею культурної інтеграції можна втілювати у два способи:

- завдяки градуалістичному підходу, що спричинює повільне окультурення нації;
- завдяки так званому підходу тотального культурного впровадження, коли організація або ціла нація добровільно і свідомо сприяє масовому (у масштабі всієї країни) абсорбуванню передових управлінських технологій та організаційної культури, які надходять іззовні разом з іноземними інвестиціями, капіталом і технологіями.

«Тотальне культурне впровадження» або інтенсивне запозичення передової організаційної культури може здійснюватися через певні канали, якими є:

- економічна відкритість суспільства та широкомасштабне залучення іноземних інвестицій;
- імітація ефективних моделей підприємництва;
- інтенсивне навчання молоді за кордоном;
- селекційне використання відповідного економічного та управлінського досвіду.

Як вважають деякі західні дослідники, Україна (як і більшість країн колишнього СРСР) перебуває нині між етапом зрілої індустріалізації та етапом суспільства послуг і високих технологій. Тому стратегія підприємництва має фокусуватися на інтенсивному розвитку малого бізнесу і творчій імітації ефективних моделей підприємництва. Розвиток підприємництва у сфері науки й високих технологій може стимулюватися створенням різних міжнародних науково-дослідних формальних і неформальних мереж. У зв'язку з цим стратегічного значення для України набувають, з одного боку, модернізація наявної

і створення найновітнішої наукоємної, високотехнологічної матеріально-виробничої та сервісної інфраструктури, з іншого – всебічний і посилений розвиток усіх форм науки, освіти й культури.

При цьому «унікальність українського способу» пов'язана з гострою потребою в акцентуванні уваги і зусиллях суспільства, держави, політичних і громадських організацій на останньому – посиленому і спеціалізованому розвитку науки, освіти й культури. Складником цього процесу має стати формування національного українського ринку з одночасним технологічним оновленням виробництва. Нація має бути об'єднана стратегією створення системи обміну товарами, послугами й капіталами за лініями «індустріальний сектор – аграрний сектор», «між-регіональний обмін» і відвоюванням ніш на світовому ринку для наукоємної продукції. Потрібно зважати на те, що самоідентифікація багатьох громадян є ще невизначеною та амбівалентною, передусім геополітично. Отже, якщо цей чинник набудатиме питомої ваги і потяг назовні перевищить потенціал внутрішніх зв'язків українського суспільства, то виникатиме загроза його розколу. Тому у свідомості людей потрібно зміцнювати ідеології прогресивного динамічного розвитку, спроможного мобілізувати нерозкриті можливості нації в цілому та кожної людини зокрема. Зволікання з проведенням необхідних реформ щодо створення умов для розгортання внутрішнього потенціалу держави і кожної особи істотно гальмує процес поширення переконань такого типу.

Якими ж у контексті сьогоdnішнього стану суспільного етосу є шанси модернізаційних перетворень в Україні? Чи можна стверджувати, що наше суспільство після 20-ти років незалежності перейшло поріг кристалізації проринкових і демократичних настанов і орієнтацій? Відповіді на ці й подібні запитання неможливо отримати без з'ясування характеру та спрямованості ціннісних пріоритетів наших громадян. Саме вивчення ціннісних пріоритетів мешканців України дасть змогу зрозуміти, які, власне, суспільні цінності виконують роль значущих орієнтирів у їхньому житті. При цьому особливу увагу варто приділити тим із них, які можуть бути підґрунтям людської поведінки *pro et contra* ринкових і демократичних реформ, що здійснюються в країні.

У зв'язку з цим суттєвим є питання про баланс (співвідношення) традиціоналістських (патерналістських, егалітарист-

ських, колективістських) і ліберально-демократичних (про-демократичних, проринкових, індивідуалістських) ціннісних елементів у структурі вітчизняного суспільного етосу. Останнім часом вага зазначених елементів помітно змінилася. Про це свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України. Науковці вивчали за методикою відомого американського соціолога Р. Інглхарта, апробованою у трьох світових дослідженнях цінностей (*World Value Survey*), поширення серед населення країни так званих матеріалістичних (наголос на важливості фізичної та економічної безпеки людини) і постматеріалістичних (наголос на важливості самовираження та самореалізації людини) цінностей. Аналіз моніторингових даних свідчить, що приблизно до 2000 р. вага матеріалістичних цінностей у свідомості громадян України постійно зростала. З огляду на масове збіднення, зазначені цінності, які науковці називають ще «цінностями виживання», у 2000 р. були важливими для 3/4 населення країни. Щодо прихильників постматеріалістичних цінностей, то їх було у 2000 р. близько 1 %. Зростання ваги матеріалістичних цінностей у свідомості громадян супроводжувалося відповідним підвищенням орієнтації на традиціоналістські цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут, рівність, традиції, участь у релігійному житті тощо).

Проте після 2000 р. моніторингові дані свідчать, що вага матеріалістичних цінностей почала знижуватися. У 2006 р. вони були важливими для понад половини населення країни. Але це не означає, що у нас стало істотно більше прихильників постматеріалістичних цінностей («цінностей самореалізації»). Сьогодні таких прихильників є близько 1,5 %. У розвинених країнах «постматеріалістів» серед населення набагато більше. Натомість у наших умовах набуває ваги певний ціннісний синтез, коли поєднуються чи інтегруються матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Орієнтаційний потенціал громадян, у якому домінує подібний ціннісний синтез, характеризується одночасною орієнтацією і на цінності виживання, і на цінності самореалізації. Це так звана змішана ціннісна орієнтація. Вага цієї орієнтації після 2000 р. зросла вдвічі й охоплює сьогодні 40 % нашого населення. Її значущість для вітчизняного суспільного етосу варто оцінювати позитивно, адже змішана ціннісна орієнтація найбільш адекватно відповідає тим суспільним реаліям, які склалися сьогодні. Розвиток такої орієнтації залежатиме надалі від поліпшення і індивідуальних

життєвих обставин громадян, і загальної суспільної ситуації в країні в цілому.

Моніторингові дані свідчать також, що після 2000 р. разом зі зниженням ваги матеріалістичних цінностей у свідомості громадян відбувалося відносне зменшення важливості традиціоналістських цінностей. І хоча останні нині досі посідають значне місце у суспільному етносі, їхня вага вже не така беззаперечна, як раніше. Сталося таке завдяки піднесенню ліберально-демократичних цінностей – свободи слова, демократичного контролю рішень влади, індивідуальної самостійності, державної незалежності, демократичного розвитку країни, підприємницької ініціативи, рівних можливостей для всіх, участі в діяльності політичних партій і громадських організацій тощо [55].

Національна консолідація може мати для формування спільної ідентичності й деструктивний характер навіть за умов існування демократичних політичних режимів. Це стверджує і Д. Лангевіше: «Те, що спалахи демократії можуть нести з собою і спалахи націоналістичного насилля, підтверджують приклади європейських революцій 1848 р. Так само, як приклади націоналістичних «нових порядків», після Першої світової війни чи розпаду Радянської імперії» [56]. Тобто, крім конструктивної консолідації суспільства, яка є засадничою підвалиною формування загальноукраїнської ідентичності, може бути і деструктивно-радикальна, революційна консолідація, яка сегментує ідентичність, розколює націю. Такі ситуаційні консолідаційні стани «компетентні політики» завжди встигають використувати для реалізації своїх тактичних або стратегічних завдань. У цьому випадку консолідація розглядається і використовується як суто політична технологія, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, настроями населення особливо під час виборчих кампаній.

Спостерігаючи головні політичні баталії останніх років, можна стверджувати, що феномен консолідації розглядався багатьма політичними гравцями не як механізм об'єднання всього суспільства довкола певних ідей, системи цінностей, а лише як засіб руйнації, засіб досягнення влади. Як зазначає Є. Головаха, «революція може або щось дестабілізувати вельми швидко, або вельми швидко стабілізувати. Приклад останнього – приход Путіна до влади в Росії. Замість багатокланового дестабілізаційного режиму Єльцина з'являється людина, яка за

рік наводить одноклановий «порядок». Інший приклад – Лукашенко. Посеред хаосу він швидко вибудував авторитарну вертикаль – і все, люди вже нічого не вирішують. Це – революції від квазідемократичного хаосу до авторитарного ладу. І в нас революція може привести лише до такої стабілізації» [57].

Термін «революція» має сьогодні дуже широкий діапазон значень: починаючи від повідомлень про «революційні технології» у виробництві, транспорті, засобах комунікації й закінчуючи «переворотами» у виробництві засобів особистої гігієни. Світовий досвід переконає, що революційна стихійна консолідація не піддається раціональному опису. Як вважають деякі дослідники, Велика французька революція розпочалася із невдоволення бездіяльністю королівської влади грязюю, яка поглинула Париж унаслідок виверження ісландського вулкану (і тоді таке було). Тобто точка революційної біфуркації може виникнути в будь-якому сегменті соціуму, в будь-який час і з будь-якого приводу.

Революція – це вибух невдоволення мас. Класичним формулюванням об'єктивних передумов такого вибуху вважається визначення революційної ситуації В. Леніним:

- неможливість панівного класу зберігати в незмінному вигляді своє панування, ситуація, коли «верхи» не можуть, а «низи» не хочуть жити по-старому;
- різке загострення вище звичайного потреб і нужди пригноблених класів;
- значне підвищення активності мас, їхня готовність до самостійної революційної творчості.

Суб'єктивною передумовою, що перетворює революційну ситуацію на революцію, є здатність революційних класів до масових дій, достатньо сильних, аби зламати старий уряд. За В. Леніним, наявність робітничої партії, озброєної революціонізуючою теорією, яка б очолила маси і довела революцію до переможного кінця є суб'єктивною передумовою революції [58].

У цьому визначення для нас важливо те, що консолідуючим народні маси чинником названо «революціонізуючу теорію», яка, за визначенням К. Маркса, стає матеріальною силою, коли оволодіває масами. Очевидно, що революціонізуючий потенціал теорії залежить від того, наскільки адекватно вона відтворює потреби людей у радикальній перебудові суспільства (або маніпулює ними, що найчастіше і буває), незважаючи на

негативні для свого способу життя і комфорту наслідки. Адже революційна дестабілізація і спокійне життя – несумісні.

Сучасні політологічні визначення революції вказують на такі її характерні риси, як насильницький характер; глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства; радикальна зміна політичних інститутів і всієї політичної системи. Однак зазначені визначення не дають відповіді на головне запитання: «Коли і за яких умов суб'єктивний чинник революції – народ – готовий іти на революційні барикади?»

Згідно з Політологічним енциклопедичним словником «політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму у спосіб насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства» [59]. Політична енциклопедія дає таке визначення революції: «Політична революція – насильницький спосіб принципової, якісної зміни політичної системи суспільства в результаті приходу до влади нових соціально-політичних сил і докорінної зміни курсу соціально-політичного розвитку країни в їх інтересах» [60]. Відомий західний дослідник С. Гантінгтон вважає, що революція є швидкою фундаментальною і насильницькою внутрішньою зміною пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду [61].

Як переконає історична суспільно-політична практика, для масової консолідації населення завжди необхідний суттєвий привід, який раптово змінює умови життєдіяльності людей або їхнє світосприйняття. Найвідомішою такою подією, яка стала прологом Першої світової війни, було вбивство в Сараєво ерцгерцога Фердинанда; з нещодавніх – убивство поліцейськими двох підлітків у Парижі у 2008 р., що викликало серію бунтів молоді у Франції; із найсвіжіших – загибель особи у «кольорових» кварталах Лондона, що також спричинило масові бунти населення Лондона та інших міст Великобританії. Інший приклад – серпневі події 2011 р. у начебто цілком безпроблемному Ізраїлі. Починалося все із запису на *Facebook* Іцика Ельрова, в якому він обурився дорожнечею популярного в Ізраїлі виду сиру. До нього приєдналися однодумці, погрожуючи компанії-виробнику бойкотом. Ціни на цей продукт миттєво знизилися. Але досягнутий результат настільки надихнув багатьох, що все

закінчилося закликами відставки чинного уряду і вимогами провести реформи з метою суттєвого підвищення життєвого рівня населення, не зважаючи на можливості держави. Інші публіцисти вважають, що все почалося з обурення на дорожнечу аренди житла дівчини, яка демонстративно поселилася у палатці напроти будівлі уряду, до якої приєдналося багато послідовників. Очевидно, що все з чогось починається, як і фінансово-економічна криза 2008 р. почалася з краху найбільшого приватного банку Америки – Леман-Бразерс.

Для масової революційної консолідації потрібен більш серйозний привід, оскільки більшість населення таки є що втрачати. Найбільш очевидною особливістю таких процесів є їх стихійність і непередбачуваність, дослідження яких проводилися ще наприкінці XIX сторіччя. Італійський кримінолог Сціпіо Сігеле запропонував, а французький археолог і антрополог Гюстав Лебон розвинув і конкретизував так звану концепцію психології натовпу. У центрі уваги Лебона констатація очевидного факту: відмінність у поведінці та діяльності особи за звичайних умов і в групі людей, де під впливом юрби людина здійснює такі дії та вчинки, які б ніколи не зробила сама по собі. Такі зміни Г. Лебон пояснює поведінкою індивіда внаслідок впливу гіпнозу й навіювання.

Учений впроваджує свою класифікацію натовпів, вирізняючи в них два типи: гетерогенний (різнорідний) і гомогенний (однорідний). Гетерогенний натовп може бути анонімним – юрба (вуличний натовп) чи не анонімним – суд, парламент тощо. Гомогенний може складатися з груп людей, об'єднаних на основі якихось спільних ознак чи інтересів (наприклад, секти як різновид юрби існують за ознакою єдності віри, касти – спільності професійної діяльності, класи – на основі спільності інтересів, умов життя освіти тощо). Г. Лебон розглядає масу (натовп, юрбу) як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності. Маса гіпнотизує індивідів – і ті починають діяти ірраціонально під впливом емоційного збудження. В юрбі індивідом керують нетерпимість, догматизм, почуття непереборної сили і втрата особистої відповідальності за свої дії. Особистість під впливом маси й численних вожаків, серед яких часто, на думку Г. Лебона, трапляються особи з аномальною психікою, анігілюється, деперсоналізується. В анонімній юрбі все перетворюється на щось безлико єдине, з єдиною волею й метою.

Вольову й інтелектуальну «недорозвиненість» юрби дослідник пояснює тим, що нею керують несвідомі інстинкти, а раціональне в особі придушється ірраціональними діями маси з її «колективною душею». Юрбу зупинити неможливо, майбутнє за «ерою натовпу» (тут Г. Лебон прозорливо передбачив майбутні катаклізми ХХ і початку ХХІ сторіччя), а тому державні діячі мають не керувати масами, а стримувати їх, не давати багатій волі, щоб вони не взяли гору. Незважаючи на відверто елітарний характер наведених вище концепцій, підкреслимо, що вони виявили надзвичайно важливу обставину людської життєдіяльності: несумісність, а зазвичай і повну відмінність суб'єктності особи та спільноти [62].

Нині, до речі, для того, щоб створити юрбу, зовсім не обов'язково виводити людей на площу. Тепер у кожного є екран (персональна сцена і стадіон) і навіть не один. Головне, щоб людина дивилася саме те шоу, яке необхідно. А з розвитком соціально-мережових інтернет-технологій ще й була співучасником у процесі, одночасно перебуваючи і респондентом, і ретранслятором інформації. Очевидно, що сам процес неконтрольованої поведінки великих мас людей, особливо революційних, повинен мати і якусь свою причину. Американський дослідник насильницьких форм соціальної активності Дж. Девіс висунув ідею про те, що революція найімовірніша тоді, коли тривалий період зростання очікувань і реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями й реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Якщо незадоволення (фрустрація) викликане діями уряду, то воно може виявитися у насильницьких діях у формі бунту. Якщо незадоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Дж. Девіс наголошував, що ймовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли становище широких мас населення постійно погіршується, а лише тоді, коли тривалий час їх становище поліпшувалося й раптом зазнало різкого погіршення [63]. Згідно з цією концепцією «низи» вельми довго можуть не хотіти, а «верхи» бути не здатними до управлінської функції, однак ніякого повстання не відбувається, і така ситуація може жевртіти роками. Останні 30–40 років наочно демонструють таке: аби розпочати революцію, зовсім не обов'язково мати за причину перманентну соціально-економічну кризу.

Проте існує й інша думка. Відомий український історик Я. Грицак вважає, що революції стаються тоді, коли ситуація починає поступово поліпшуватися, і, як наслідок – бажання починають швидко випереджати можливості. При цьому він посилається на нове бачення феномену бідності у сучасному суспільстві. На його думку, остання сьогодні вимірюється не тим, що ти маєш, а тим, що б ти хотів мати [64]. Як би там не було, але і в першому, і в другому випадку йдеться про суттєву зміну наявної суспільно-економічної ситуації безвідносно – явну чи уявну. Британський соціолог Ч. Тіллі у своїй теорії мобілізації ресурсів звернув увагу й на те, що лише незадоволення не може спричинити революцію, якщо незадоволене населення залишається неорганізованим і не має достатніх ресурсів. Стверджуючи, що незадоволення і конфлікт є невід’ємними явищами політики, Ч. Тіллі наголошував, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію для здійснення своїх намірів (майже за В. Леніним).

Тобто класичне ленінське визначення революційної ситуації не те, щоб застаріло, а як і будь-який теоретичний конструкт, побудований на злобу дня, потребує конкретизації щодо іншої суспільно-політичної практики й реалій XXI сторіччя. Сьогоднішні консолідації великих мас населення задля революційної мети деякі дослідники називають постмодерністськими (як і самі революції). Їхня суть – переважання форми над змістом. Постмодернізм як світоглядне явище, намагається надати існуючим явищам і процесам нового оформлення, «вписати» їх у нові умови, не змінюючи при цьому суті. Тому цінності постмодернізму, як і будь-яка форма явищ і процесів, досить швидко застарівають, є тимчасовими і швидкоплинними. Прикметною особливістю постмодерністських революцій є їхня певна поверховість, яка не змінює докорінно існуючого соціально-економічного ладу, проте їм також притаманні раптовість і непередбачуваність, швидкість виникнення та перманентність. А для поверхових, раптових революцій передумови існують завжди й у будь-якому суспільстві, треба лише вміти їх рефлексувати і доносити до якомога ширших мас.

Оскільки ідеальних суспільних систем не буває взагалі, за вмілого підходу можна постійно вишукувати вузькі місця, педалювати проблеми соціальної, економічної й національної справедливості, концентруючи на них революційні зусилля і роздмухуючи в міру необхідності протестне полум’я. І чим біль-

ше людей вважатимуть наявну систему несправедливою, тим більший потенціал у революційних ідей. Сьогодні за допомогою різних (передусім медійних засобів та інтернет-технологій) можна будь-яку стабільну, відносно справедливу соціально-економічну систему подати внутрішньому й зовнішньому респонденту як жахливу і варварську. А враховуючи швидкість передачі інформації за допомогою інтернету, її інтерактивність як умову наростання кумулятивного ефекту повідомлень, можливість революційного вибуху надзвичайно посилюється.

Практика тут така: беруться кілька стейтментів, на їх основі розробляється кілька посилянь (навіть гасел) і все це під «правильним» кутом запускається в маси через побудовану до цього моменту революційну мережу. Ці кілька постулатів і посилянь інтенсивно тиражуються в комунікативному полі (особливо в неформальних сегментах комунікації), поки не накопичиться критична маса людей, у свідомості яких уже відбулися парадигмальні зрушення в розумінні себе й оточуючого соціально-середовища.

З якогось моменту люди починають відчувати, що низка цінностей, у які зовсім нещодавно вони свято вірили, вже зовсім їм не підходять: «король голий» і навіть смішний, «опричники» – лиходії та найманці, а королівство безнадійно відстало від прогресу (яскравим прикладом є події в дуже «стабільній» Росії напередодні президентських виборів 2012 року), а от сусіди... навпаки, живуть відмінно. До цього додаються матеріальні (а точніше візуальні) докази «антинародності режиму». Із цього моменту влада втрачає свою легітимність у свідомості громадян, а революція – лише питання часу. Звичайно, кожна революція потребує фінансування. Історики дотепер сперечаються про те, в якій валізі й через які кордони Леніну привозили німецькі гроші. Однак новий тип революції – мережева революція (*twitter*-революція чи *facebook*-революція – революція однокласників), потребує набагато менше засобів, ніж попередні типи революційних технологій.

Усе, про що йшлося, викликає запитання, «а чи була кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори в Україні, організована під помаранчевими кольорами прихильниками В. Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді-грудні 2004 р., – революцією?» Багато науковців, політологів, публіцистів, політиків (особливо тих, хто безпосередньо брав участь

у тих подіях) відповідають на нього однозначно ствердно. Існує і більш нейтральна позиція. Соціолог Ю. Саєнко, аналізуючи події, що сталися в період між двома турами виборів, обережно наголошує, що «нині досить повно оцінити і пояснити те, що відбулося, принципово неможливо», проте стверджує, що «справді, відбулася революція у суспільній свідомості – але ще тільки у намірах до змін. До революції у соціальній структурі ще далеко» [65].

Інші опоненти, не знаходячи аналога подіям кінця 2004 р., у «класичних» революціях чи навіть у новітніх «революціях» 80-х років ХХ сторіччя, намагаються «прив'язати» зміст тих подій до особливостей суспільно-політичного розвитку країни часів незалежності. Канадський політолог Т. Кузьо вважає, що Помаранчева революція є другою і останньою фазою української революції, що розпочалася наприкінці радянської епохи. «У 1991 році в Україні відбулася національна революція, а у 2004 році країна пережила демократичну революцію. Тому революція 1991 року була незакінченою до 2004 року» [66]. Крім того, Т. Кузьо вважає, що Помаранчева революція поєднала три революції в одній: національну, демократичну й антикорупційну. Як бачимо, Т. Кузьо використовує поняття «революція» у досить широкому сенсі як ознаку радикальних змін у життєзабезпечуючих структурах соціуму.

Майже аналогічна позиція й у А. Гальчинського. Використовуючи як методологію виокремлення відомим соціологом П. Сорокіним трьох фаз революції – емоційну, деструктивну й конструктивну (праця «Революція і соціологія»), дослідник наголошує: «Дуже важливо, щоб «ватаги» помаранчевої революції усвідомили специфіку відповідної логіки, щоб період виходу із революційного стану та входження суспільства у конструктивну фазу настав якомога швидше» [67]. Тезу про те, що Україна справді пережила революцію, А. Гальчинський детальніше розвинув у книзі «Помаранчева революція і нова влада». Користуючись запозиченим з радянського суспільствознавства поділом революцій на політичні та соціальні, автор пише, що події листопада 2004 р. в Україні були початком соціальної революції й за своїм змістом є другим демократичним етапом суспільних перетворень [68]. На його думку, перший етап тривав з 1991 р. до 2004 р. і полягав у демонтажі основних атрибутів адміністративно-командної системи й формування інституційних основ нового політичного устрою

держави. Таке твердження викликає запитання, «чи коректно говорити про революцію як про етап чи фазу трансформаційних перетворень?» Іншими словами, свідками яких процесів ми були в Україні – еволюційних чи революційних?

Альтернативний погляд щодо оцінок сутності подій листопада-грудня 2004 р. є у В. Малинковича, який вважає, що головною метою опозиції був реванш – прихід до влади, а не системні зміни у суспільстві. Без таких змін, на його думку, про революцію говорити немає сенсу [69].

Очевидно, що справжня революція відбувається лише тоді, коли поєднуються невдоволення еліт з масовими виступами міських робітників і селян. Події листопада-грудня 2004 р. в Україні мали певні ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру виборів до рішення Верховного Суду про визнання їх результатів недійсними та призначення переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація у суспільстві), але це не дає підстав визнати їх революцією. Зазначені події не були також ані пучем, ані заколотом чи переворотом.

На думку автора, Помаранчева революція – це суто модерністський проект. Усі її дії були відпрацьовані в межах відповідної парадигми. Усі досягнення так само цілком відповідають вимогам постмодерністської реальності. Звідси переважання форми над змістом, фрази на дію; красивість та феєричність революції як предмет і сьогоднішньої ностальгії її учасників і керманічів. Це також багатство та яскравість її символіки – стрічок, знаків, посвідчень, прапорів, лозунгів, пісень тощо. Не дивно, що й термін «Помаранчева революція» має символічне постмодерністське навантаження: помаранч – фрукт заморський. Навряд чи ті, які стояли на революційних майданах боролися за достаток помаранча, як це робили учасники хлібних, соляних або цибулиних бунтів (цибуля – один з основних продуктів харчування в Індії).

Звичайно, внаслідок масових і демонстративних народних виступів відбулася формальна зміна влади (не на спадкоємця), однак істотних економічних і соціальних перетворень не відбулося, системних змін не ініціювалося. Усупереч сподіванням, Помаранчева революція не стала українським аналогом східноєвропейських революцій 1989 р. Вона не змінила економічних засад сімейно-олігархічного «дикого капіталізму», як споді-

валася більшість її учасників, не усунула від влади скорумповані авторитарні еліти й не започаткувала нові, ліберально-демократичні підвалини розбудови правової держави.

У зв'язку з цим і зважаючи на останні події, що відбулися в Північній Африці та на Близькому Сході, актуальною є проблема осмислення можливих передумов нової революції в Україні або чогось подібного. Якщо зважити на екзистенційні причини революції та багатьох деструктивних подій останнього часу, про які вже згадувалося, то їх потенційна можливість укорінена в самій природі людини: вона настільки творець, наскільки й руйнівник (Герострат). Таку обставину підкреслив ще Е. Фром, оскільки людина, на його думку, є створеною істотою, має неухильну потребу перебороти цю свою пасивну роль, перейти її, вийти за її межі й самій стати творцем... Але є ще один спосіб задовольнити потребу в подоланні обмеженості свого існування: «Якщо я не можу створювати життя, я можу знищувати його. Знищення життя надає мені можливість вийти за його межі» [70].

Можливими передумовами для потенційної революційної консолідації в Україні можуть бути й вічні уявні проблеми «свободи вибору» та «свободи слова», і реальні соціальні протиріччя та помітна незброєним оком соціальна несправедливість у доступі до матеріальних і духовних благ, відсутність прозорої системи соціальної мобільності, особливо політичної, для молодих, освічених та активних громадян. Як переконають останні революційні події, саме «зайві люди» були і їх основними організаторами, і їх виконавцями. Тому головною загрозою владі та спокійному еволюційному розвитку держави є (як свідчить практика, це характерно багатьом суспільствам) не подорожчання тих чи інших продуктів харчування або енергоносів, а накопичена могутня невикористана інтелектуальна енергія суспільства, претензія освіченої його частини на власну частину життєвих успіхів.

Пасіонарні інтелектуали не бажають знижувати планку своїх сподівань на достойний заробіток і забезпечене життя. Їх депривація (неможливість задовольнити свої базові потреби через відсутність доступу до основних матеріальних благ і соціальних ресурсів: продуктів харчування, житла, медицини, освіти тощо), помножена на людину, «злу на владу» (яка часто робить антивладний вибір, навіть незважаючи на можливі негативні наслідки для себе), є небезпечним потенціалом рево-

люційної консолідації. Але це вже не постмодерністські марева, про втілення яких ще мріють деякі політики, розглядаючи їх як засіб повернення до влади. І не ситуація керованої кризи, на якій за всі роки незалежності багато хто з політиків зробив собі ім'я. Тут можуть бути катастрофічні результати і для нації, і для цілісності країни.

Але з цього випливає й інший висновок: суттєвим бар'єром повномасштабній революційній консолідації в Україні має стати така внутрішня політика держави, за якої кожна людина зможе знайти себе у цьому суспільстві. Як це не парадоксально, але зупинити революцію в Україні «знизу» зможе тільки революція «згори». Однак не за сценарієм В. Путіна чи О. Лукашенка. Тобто потрібні радикальні, проте керовані зміни в інтересах усього суспільства, а не тільки «успішних бізнесменів» 90-х років.

Крім того, на щастя, партії соціальної революції в Україні немає. Звичайно, що існуючі опозиційні партії можуть бути ресурсним джерелом для революційної партії, але не понад те. За великим рахунком розвиток партійної системи в Україні зайшов у глухий кут, партії, яка б акумулювала і легітимізувала енергію «зайвих людей» немає і, напевно, чи вона можлива, оскільки вся партійна система застаріла й прогнила. Винна тут не «охранка» і «авторитарна влада», а суть партійного симулякра.

В Україні взагалі партії – не партії, а їх імітації. Скоріше, громадсько-політичні рухи створені для виборчих перегонів. Уже сама кількість партій свідчить про надмірне честолюбство і дріб'язкову непоступливість вітчизняної політичної еліти. Несформованими в Україні залишаються також основні політичні ідеології (консерватизм, лібералізм). Водночас партії з усталеними ідеологічними засадами – комуністи, соціалісти й рухівці – набули в Україні маргінального статусу. На Заході партії теж симулякри, і всі це знають. Але там вони відіграють важливу функцію в підтримці соціальної рівноваги в суспільстві. І поки в суспільстві все добре, і життя досить сите і яскраве, ніхто нічого змінювати не буде. Як свідчать останні події, зміни чекають і західну партійну систему, але вони, скоріше, будуть еволюційними і безболісними, оскільки накопичили чималий досвід попередження революцій. Це суть ліберального суспільного договору. Навіть ерзац-партія у тій самій Європі суспільно корисна для всього суспільства, а не

лише для невеликої кількості її вождів, як це часто відбувається в Україні.

Зрозуміло, що не можна забувати й про те, що в Україні накопичився високий потенціал соціального невдоволення. Джерела цього потенціалу перебувають у середовищі владної та господарської еліти, яка й досі не виявила спроможності вирішувати основні проблеми розвитку країни. І при тому розриві в рівнях споживання між найбіднішими і найбагатшими групами, що утворився, українське суспільство може швидко сконсолідуватися як нація за моделлю Великої французької революції – бідна більшість проти багаті меншості. Як свідчать дані незалежної мережі дослідників суспільної думки *WIN-Gallup International*, в рейтингу протестних настроїв-2012 Україна посідає 11 позицію серед інших країн. Як переконують дослідники, 55 % українців чекають акцій цього року, що на 7 % більше, ніж показав попередній рейтинг у 2008 році, і є найбільш високим показником за всю історію незалежності України. Наприклад, Росія в цьому рейтингу посідає 19 місце [71].

Тобто, сьогодні країна опинилася у критичній точці, коли значна частка громадян готова підтримати програму змін і виходу з кризи, якщо побачить у ній реальні можливості поліпшення свого становища та зниження тиску перерахованих негативних явищ (інфляція, безробіття, загроза бідності). Якщо під час цієї паузи людям не будуть запропоновані нові можливості для пристосування й відновлення втрачених соціальних позицій, то варто чекати на «другу хвилю» розчарування, яка формуватиме запит на радикальні чи революційні дії. В її основі, очевидно, перебуватиме вже не страх перед «невідомою» кризою, а протест проти її наслідків: загострення соціального розшарування, відсутність надійних джерел для існування, слабкість і корумпованість державних інституцій.

Отже, перед керівництвом держави стоїть складне завдання: проводити реформи, які не лише стабілізуватимуть економіку, а й попереджатимуть «другу хвилю» розчарування і соціальний вибух, що зупинить будь-який розвиток країни, формування її цивілізаційної ідентичності. Такий сценарій цілком можливий, якщо інерція незадоволення, що сформувалася в українців за 2008–2011 рр., посилиться збереженням наявного рівня корумпованості державних інституцій, відчуттям соціальної несправедливості, що зростає браком легальних можливостей

забезпечувати матеріальне становище за рахунок чесної праці, освіти й розуму.

Констатація складної соціально-економічної та політичної ситуації в країні не позбавляє громадян сподівання на позитивні зміни й навіть готовності жертвувати своїми інтересами для подолання труднощів. Відповідно, влада має використати існуючий резерв позитивних очікувань для проведення таких реформ, які могли б зміцнити ці очікування і створити соціально-економічну базу їх підтримки. Зокрема потрібно вжити рішучих заходів для ліквідації корупції у сфері державного управління та місцевого самоврядування, системі охорони здоров'я, освіти; забезпечити ефективну антиінфляційну політику; сприяти створенню нових робочих місць у спосіб розширення інвестування в реальний сектор економіки; створити ефективний механізм соціального захисту для задоволення базових потреб найменш захищених громадян.

У цілому, аналізуючи головні політичні баталії років незалежності, можна стверджувати, що феномен консолідації розглядався багатьма політичними гравцями не як механізм об'єднання всього суспільства довкола певних ідей, системи цінностей, а лише як засіб руйнації, засіб досягнення влади. Так, на останніх президентських виборах деякі політехнологи розігрували карту регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. Деякі політики у ЗМІ наполегливо нагадували українським громадянам про те, що Україна – не монолітна держава. Актуальність цієї проблеми загострюється з огляду на майбутні парламентські вибори. Попри відносну стабільність і очевидний міжетнічний мир у нашій державі, соціологи констатують тривожну тенденцію: на кожних виборах етнопатрістичний чинник використовується як козирна карта суб'єктами виборчого процесу. Необхідно зробити так, аби вибори-2012, принаймні, призупинили цей руйнівний для суспільства процес, а в ідеалі – стали кроком до подальшої консолідації нації, формування її цілісності й успішності.

1. *Литвиненко, О.* Українська національна безпека: стислий нарис / *О. Литвиненко* // Стратегічні пріоритети. – № 2. – 2011 р. – С. 123.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// dialogs.org.ua/](http://dialogs.org.ua/)

3. *Липинський, В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 57-58.
4. *Бромлей, Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей – М. : Наука, 1987. – С. 80-81.
5. *Тиждень.* – 2011. – № 27(192). – С. 22.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/236/>
7. *Сенюшкіна, Т. О.* Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики) / Т. О. Сенюшкіна. – ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 26.
8. Там само. – С. 26-27.
9. *Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку* : словн.-довідн. – К., 1997. – 272 с.
10. *Тиждень.* – 2011. – № 27(192). – С. 20.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/ua/News/View/41359>
12. *Сьогодні.* – 2011. – 8 вересня.
13. *Картунов, О.* Вступ до етнополітології : наук.-навч. посібн. / О. В. Картунов. – К., 1999. – С. 87.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
15. *Meillet, A.* Linguistique historique et linguistique generale / A. Meillet. – Ed. 2. – Paris, 1926.
16. *Булаховський, Л. А.* Вибрані праці у 5 томах. Т. 1./ Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1975. – 496 с.
17. *Пасько, І. Т.* Національна ідея: варіанти на тлі європейської культури / І. Т. Пасько // Схід. – 1995. – № 3. – С. 7–10.
18. *Серпир, Е.* Статус лінгвістики как науки / Е. Серпир // Языки как образ мира. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastika, 2003. – С. 568.
19. *Дзюба, І.* Чи усвідомлюємо ми українську культуру як цілісність? / І. Дзюба // Наука і культура. Україна : щорічник. – Вип. 22. – К. : Т-во «Знання», 1988. – С. 315.
20. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 118.
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/23/6524063/>
22. *Іванишин, В.* Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 218 с.
23. *Томпсон, Єва М.* Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм / Єва М. Томпсон. – К. : Основи, 2006. – 368 с.
24. *Ятченко, В. Ф.* Боги і люди в Українській казці / В. Ф. Ятченко. – К. : Міленіум, 2009. – С. 59.
25. *Країна.* – 2011. – № 32(85). – С. 37.

26. *Середа, В.* Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності / В. Середа // *Агора. Україна – регіональний вимір.* – 2006. – Вип. № 3. – К. : Стілос. – С. 23.
27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/236/>
28. *Середа, В.* Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності / В. Середа // *Агора. Україна – регіональний вимір.* – 2006. – Вип. № 3. – К. : Стілос. – С. 23.
29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://new-ukraine.org.ua/projects/16/?print/>
30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/22/6520565/>
31. *Лейпхарт, А.* Конституційний дизайн для расколотых обществ / А. Лейпхарт. – Х. : Ойкумена, НІСД. – 2009. – Вип. № 6. – С. 165.
32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/22/6520565/>
33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
34. *Сміт, Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 38.
35. *Ortega y Gasset, Jose.* Man and Crisis / Jose Ortega y Gasset. – N.Y., 1958. – P. 39.
36. *Marias, J.* Obras / J. Marias. – Madrid, 1958. – Т. 6. – P. 197.
37. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/236/>
38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=320
39. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/21/3959372/>
40. *Скуратівський, В.* Україна–VIA Європа / В. Скуратівський // *Сучасність.* – 1992. – № 6. – С. 144–146.
41. *Грицак, Я.* Мій баланс незалежності / Я. Грицак // *Країна.* – 2011. – № 33 (84). – С. 40.
42. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 105.
43. *Сьогодні.* – 2011. – 2 вересня.
44. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 215–216.
45. *Жарких, В.* Вплив гуманістичного прагматизму на розвиток сучасного суспільства: автореф. дис. ... д. філос. н. : 09.00.03 / В. Жарких. – К., 2009. – С. 13.
46. *Лангевіше, Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині та Європі / Д. Лангевіше. – К. : «К.І.С.», 2008. – С. 35–36.

47. *Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.* – К. : НІСД, 2011. – С. 13.

48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consumers.unian.net>

49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.soc.com.ua>

50. *Штомпка, П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 170-171.

51. *Горбатенко, В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – С. 27-28.

52. *Социология.* Основы общей теории : учебн. для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов, действ. член РАЕН Л. Н. Московичев. – М. : Норма, 2005. – С. 637–639.

53. *Кутуєв, П. В.* Концепція розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П. В. Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – С. 427.

54. *Тойнби, А.* Постыжение истории / А. Тойнби. – М. : Политиздат, 1991. – С. 515-516.

55. *Головаха, Є.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2006. – 141 с.

56. *Лангевіше, Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині та Європі / Д. Лангевіше. – К. : «К.І.С», 2008. – С. 41.

57. *Країна.* – № 30(83). – 2011. – С. 30.

58. *Ленин, В. И.* (под псевдонимом «Н. Ленин») Крах II Интернационала / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 26. – М., «Политиздат», 1974. – С. 213–265.

59. *Політологічний* енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – С. 293.

60. *Политическая* энциклопедия. У 2-х томах. Т. 2. – М., 2002. – С. 330.

61. *Huntington, S.* Revolution and Political Order / S. Huntington; ed. by Jack Goldstone // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies.* HBS publishers. – 1986. – P. 39.

62. *Сигеле, С.* Преступная толпа / С. Сигеле. – СПб., 1898. – С.189.; *Лебон, Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон.– СПб., 1896. – С. 310.

63. *Davies, J. C.* Toward a Theory of Revolution / J. C. Davies // *American Sociological Review*, 1962. – № 27. – P. 5–19. Див. також: *Davies, J. C.* The J-Curve of Rising and Declining Satisfactions as a Cause of Some Grate Revolutions and a Contained Rebellion / J. C. Davies; Н. D. Graaham and Т. R. Gurr (eds.) // *Violence in America: Historical and Comparative Perspectives*, Vol. I. – June 1969. – P. 547–575.

64. *Країна*. – 2011. – № 31(84). – 19 серпня. – С. 30.
65. *Саєнко, Ю.* Україна: динаміка змін у суспільній свідомості / Ю. Саєнко // Універсум. – 2004. – № 10–12. – С. 45.
66. *Kuzio, T.* From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution / T. Kuzio // Problems of Post-Communism, 2005. – Vol. 52. – № 2. – March-April. – P. 15.
67. *Гальчинський, А.* Фази революції / А. Гальчинський // День. – 2005. – № 7. – 19 січня.
68. *Гальчинський, А.* Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2005. – С. 6–11.
69. *Малинкович, В.* О причинах «Оранжевой революции» в Украине / В. Малинкович // Оранжевая революция. Украинская версия : сборник. – М. : Европа, 2005. – С. 67.
70. *Фромм, Э.* Здоровое общество / Э. Фромм – М. : Хранитель, 2006. – С. 43–44, 50.
71. *Сегодня*. – 2012. – 17 лютого.

РОЗДІЛ IV. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У своїй життєдіяльності людина свідомо визначає себе відносно великої кількості суспільних утворень: сім'ї, етносу, релігії, мови, держави, країни, партії, громади, нації, місця проживання тощо. Це самовизначення, ідентичність може набувати найрізноманітніших форм, часом дуже екзотичних. Як стверджує В. Мединський, після поразки англійської революції на чолі з О. Кромвелем, який настійливо боровся з пияцтвом, коронований Чарльз II оголосив тривале вживання алкоголю патріотичним обов'язком кожного англійця: «П'єш вино? Ти англіканської віри! Ти «свій»! А якщо не п'єш? Мабуть, ти затаєний пуританин! Ти неправильної віри та ворог короля...» [1].

Українська ідентичність не тотожна ані національній, ані етнічній. Національній – тому, що вона не обмежується кордонами держави Україна, і в певному відношенні є тотожною громадянській ідентичності як феномену політичної нації. Етнічній – оскільки, поперше, система цінностей українського етносу, його культура, звичаї, обряди не є загальноприйнятими, а по-друге, українці – не просто етнос, один із багатьох, який мешкає на теренах України, а етнос титульний, що дає назву країні, державі та її символам. Українську ідентичність мають також представники численної діаспори – і західної, і східної. Крім того, Україна, як і всі країни, теж має свою неповторну природну та соціокультурну ідентичність, на підставі якої формується і внутрішній, і міжнародний імідж та бренд.

Однак консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі України, є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення себе людиною з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Причому йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному рівні, а й на емоційному,

семантико-міфологічному» [2]. Очевидно, що кожна нація та будь-яка національна держава мають визначити для себе (свідомо чи несвідомо), за допомогою яких символів вони хотіли б презентувати себе на індивідуальному чи колективному рівні. Усі успішні нації володіють набором стрижневих символічних елементів, що є для їх громадян своєрідними «критеріями істини». Ця проблема принципово важлива і для держав, що постали наприкінці ХХ сторіччя, і для давно «укорінених» у світовій геополітичній структурі. Особливі складнощі в реалізації національної ідентичності виникають тоді, коли нація містить у собі кілька етнічних, релігійних чи лінгвістичних груп. І якщо почуття національної ідентичності виявляється слабшим за ідентичності регіональної, релігійної, культурної тощо, то нація розпадається, свідченням чого є нещодавні події на території колишньої Югославії.

Загалом проблема національної ідентичності після глобального геополітичного переформатування 1990-х років, терористичних атак 11 вересня 2001 р., наростання міграційних процесів унаслідок революцій в Африці та на Близькому Сході постала з новою силою майже перед кожною країною світу. Нещодавно в Німеччині виникла дискусія щодо необхідності надання німецькій мові статусу державної, якого до цього вона не мала (у більшості ж конституцій країн ЄС указується державна мова). Ініціаторами цього були німецькі християнські демократи, які переконані, що німецька мова – це основа для єдності суспільства, і що це повинні розуміти й іммігранти, які проживають у Німеччині. Водночас турецькі общини виступили з різкою критикою ініціативи ХДС. Отже, і німецьке суспільство шукає можливості зберегти свою ідентичність, не розчинитися в ідентичності європейській, і не бути поглинутим міграційними процесами.

США, що вважаються класичним прикладом формування політичної нації, також переживають кризу ідентичності. С. Гантінгтон у книзі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004 р.) зазначав, що останнім часом свідомість американця піддавалася впливам «таких концепцій, як глобалізація, мультикультуралізм, космополітизм, імміграція, субнаціоналізм та антинаціоналізм», і що «на перший план вийшли інші ідентичності – расові, «кровні», гендерні».

В Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездер-

жавності, перебуванням територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення. Як вважає Е. Вілсон, «...українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом сторіч – російської, радянської, польської, угорської тощо» [3].

Проблеми визначення та конструювання ідентичності досліджувалися представниками різних пізнавальних парадигм: примордіалізму, есенціалізму, постмодернізму та конструктивізму. З-поміж вітчизняних науковців, які наголошують на об'єктивних чинниках виникнення та розвитку ідентичності, можна виокремити роботи І. Кресіної, Л. Нагорної, В. Євтуха, О. Майбороди, М. Обушного, Л. Шкляра, М. Михальченка, Б. Парахонського, Г. Палій, О. Ляшенка та ін. Постмодернізм розглядає ідентичність крізь призму дискурсу, що формує та визначає її сприйняття індивідами. Це насамперед роботи зарубіжних дослідників: М. Фуко, Ж. Ліотара, Е. Лакло, Ш. Муффа, Н. Феркло, Л. Філіпса, М. Йоргенсен, І. Нойманн, Г. Джонстона та ін. Згідно з позицією соціальних конструктивістів ідентичність залежить від соціального контексту та взаємодій. Цієї думки зокрема дотримуються Л. Виготський, Ж. Піаже, А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, А. Вендт, Дж. Чеккель, Д. Фірон, Д. Летін, Ф. Шіммельфенінг, Дж. Серл, М. Розумний, Г. Яворська та ін. Кожна парадигма висуває власні аргументи щодо визначення суті ідентичності, механізмів і чинників її формування, що часто просто актуалізують ту чи іншу сьогоднішню іпостась цього феномену або виділяють його історичні особливості формування.

Історичні витоки української ідентичності можна віднести до згадок топоніма «Україна», вперше зафіксованих у 1187 році у Київському літописі, через 130 років після смерті київського князя Ярослава Мудрого [4]. До того ж, як пише М. Моїсеєв (академік РАН), коли на Куликовому полі зішлись орди Мамая та руське ополчення, з Червоної України князь Боброк привів рать. Тоді всі частини Русі називалися Українами; Московії на той час не було, це була Заліська Україна, Київ називався Дніпровською, а Галичина – Червоною Україною.

Уперше феномен української ідентичності як проблема національного будівництва згадується у кириломефодіївців і Т. Шевченка. Лише у нього з'являється сучасне поняття «на-

роду» як уявленої ідеалізованої спільноти «і мертвих, і живих, і ненароджених», яка включає в себе всі стани, затираючи, як пише М. Рябчук, драматичний розлом між козацькою Україною (кочовою, лицарською) та селянською (осілою, землеробською) [5]. Ідеологічні настанови братства виходили із пріоритету таких важливих для формування модерної української нації принципів, як народний суверенітет, національна держава, федеративний устрій, народоправство, заперечення деспотизму й абсолютизму тощо. Усе це сприяло становленню доволі окресленої демократичної течії в українському націєтворчому процесі.

Одним з усталених визначень ідентичності є самототожність об'єктів. За таким її трактуванням стоїть давня філософська традиція (передусім некласична) визнання більш фундаментального значення тотожності, ніж розходження. Ідентичність при цьому розумілася як безпосередня та самоочевидна даність, що виключає відмінність і зміну як причину розвитку. У цьому сенсі про національну або етнічну ідентичність можна говорити як про певну усталеність мовних, культурних, територіальних та інших визначень спільноти, її органічну цілісність і неповторність. У певному відношенні саме на цій теоретико-методологічній парадигмі вибудовуються всі примордіалістські й есенціалістські концепти нації, етнічної та національної ідентичності. Крім того, в межах цієї парадигми досліджувалася ідентичність раси, антропологічного типу людини, гендеру, класу тощо. Вони вважаються досить сталими та сформованими в довготерміновому періоді. Есенціалістські підходи широко використовуються етнополітологами, які досліджують мову, релігію, традиції та історичні міфи етносів і схильні розглядати етнічну ідентичність як сталу конструкцію, не приділяючи значної уваги дискурсу, соціалізації та соціальним взаємодіям, що можуть спричинити її зміну.

Між тим в історії філософії є й інше трактування ідентичності, засноване ще на поглядах Геракліта, який обґрунтовував змінність і нетотожність буття. Ця традиція знайшла подальший розвиток у багатьох філософських системах, що ставлять під сумнів примат тотожності над розходженням. Із цього погляду ідентичність слід розглядати як проблемність, що триває, а не як незмінну реальність, прозору для пізнання та досягнення. Тому ідентичність відкрита для майбутнього, на відміну від «тотожності», що належить та апелює до минулого. Згідно з

цими поглядами людина як цілісність у сучасному суспільстві існує лише як можливий проєкт, а не як певна даність, вона тільки задана, а не дана. Тому ідентичність постійно намагається «вислизнути» від опосередкування та не бажає бути віднайденою.

У постструктуралістській традиції ідентичність – це процесуальне конструювання «Я» з ілюзій відносно самого себе, що постійно пред'являється іншим для розпізнавання як певна даність в інтерсуб'єктивному просторі людини. Це трактування ідентичності стало епістемологічною основою майже всіх конструктивістських концепцій національної та етнічної ідентичності і власне феномену нації. У цьому контексті поняття «ідентичність» побутує в комунікативно-дискурсивному сенсі як елемент цілеспрямованої діяльності та позиціонування людини в соціумі та фундаментальна ціннісна характеристика індивіда, що у сучасному світі вимагає постійного підтвердження та реконцептуалізації. Зокрема, ідентичності як важливий чинник конструювання реальності розглядали П. Бергер і Т. Лукман у праці «Соціальне конструювання реальності» [6].

Характерне трактування ідентичності як співвідношення протилежностей, її ролі в історичному розвитку у властивій лише йому манері давав Г. Гегель. Характеризуючи державу як індивідуальність, у якій міститься власне її заперечення, він вважав, що коли відома кількість держав зіллється в одну сім'ю, то цей союз у якості індивідуальності має створити протилежність і породити ворога. Саме так Г. Гегель намагався обґрунтувати високу значимість війн і їх роль у відтворенні ідентичності нації: «Народи виходять із війн не тільки зміцнілими завдяки зовнішнім війнам нації, всередині яких діють нездоланні протиріччя, але й отримують внутрішній спокій» [7].

Більшість науковців погоджується з тим, що термін «ідентичність» у науковий дискурс увів Е. Еріксон [8]. Однак, безсумнівно, значна увага вивченню ідентичності приділялася в межах філософських «Я»-концепцій Ясперса, Міда та Фрейда. Еріксон у своїй фундаментальній праці «Ідентичність: криза та юність» також посилається на визначення «Я» у Вільяма Джеймса як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності й цілісності» [9].

Проблема міждисциплінарного походження ідентичності (як і у випадку теоретичного опосередкування нації та етносу) породила й проблему її дискурсивного нагромадження. Від-

сутність цілісного визначення та чіткої концепції ідентичності не дає можливості встановити критерії та умови її застосування. Тому всі визначення цього поняття, як і нації та етносу, є правильними з огляду на аргументи на їхню користь, а також контексту аналізу. Хоча це призводить до накопичення великої кількості визначень, опрацьованих різними науковими дискурсами. Поруч із цим існує тенденція соціально-побутового сприйняття ідентичності як чогось очевидного, тому часто деякі автори не дають визначення цього феномену. У цілому слухним є зауваження Т. Адорно про те, що поняття ідентичності стало вживатися повсюдно, тому застосувати його можна до будь-чого [10].

Дж. Фірон у роботі «Що таке ідентичність? (Як ми зараз використовуємо слово?)» виділяє понад 14 її визначень, зазначаючи при цьому, що взяті вони тільки з кількох праць, проаналізованих ним, а насправді їх набагато більше.

Роль дискурсивного нагромадження у процесі визначення ідентичності досліджували і Р. Брубейкер, і Ф. Купер. Власне цим авторам належить першість в обґрунтуванні доцільності відмови від уживання цього поняття. Вони звертають увагу на те, що надмірне використання та велика кількість визначень змушують авторів постійно окреслювати межі поняття у своїх дослідженнях. Загалом у термінах вони виділяють «сильне» і «слабке» значення визначення ідентичності. До першого належать концептуальні широкі визначення, що передбачають постійність її характеристик і впливів. До другого – визначення, що трактують її як щось нестабільне, багатоманітне, випадкове тощо. На думку Р. Брубейкера та Ф. Купера, знайти єдиний еквівалент цьому терміну неможливо, тому вони запропонували три групи термінів: ідентифікація та категоризація, саморозуміння та соціальна орієнтація, а також групність і пов'язаність [11].

Скептицизм авторів щодо можливості концептуалізації ідентичності цілком обґрунтований. Однак, на погляд автора, розв'язання цієї методологічної проблеми не обов'язково призведе до відмови від використання цього терміну. Попри бажання багатьох авторів зробити її інструментом пояснення або «логікою відкриття» (за Лакатосом), вона, як і у випадку теоретичного опосередкування нації (про що вже згадувалося), скоріше, є предметом інтенсивних досліджень і ним же залишиться [12].

Це стосується, зокрема, теоретичного опосередкування етнічної та національної ідентичності. Прикметність «національна» має громадянський і політичний зміст, тобто охоплює усіх громадян країни. При цьому країна розуміється як певний політично суверенний простір, мешканців якого об'єднує згода на окремішнє територіальне існування і крім цього порозуміння щодо визначальних суспільних цінностей – громадянських прав (індивідуальних і колективних) та культурної самосвідомості (ідентичності).

Водночас національна ідентичність – це синкретичний феномен, що містить у собі елементи і культурної ідентичності (виникають унаслідок дії етнокультурних чинників, сформованих протягом тривалого часу: історична пам'ять, культура, мова, релігія), і громадянської (базується на домовленостях щодо норм соціально-політичного співіснування) [13]. За своїм змістом національна ідентичність є сферою ідей, цінностей і смислів культури, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни.

Національна ідентичність не є результатом розвитку етнічних спільнот, оскільки перестає бути, в тому числі, назавжди фіксованою реальністю. Вона має власні засади в конструюванні індивідом своєї тотожності з певною надетнічною спільнотою, способом життя, цінностями. Жодна із сучасних націй на момент свого виникнення не володіла усталеністю культурних ознак – мовою, спільними традиціями, звичаями тощо. Спільним тут є політична ідентифікація громадян суверенної держави.

Отже, етнічна та національна ідентичність мають різні ступені стабільності. Етнічна ідентичність індивідів задається їх походженням, належністю до певної спільноти і є даністю, яку вони не завжди можуть змінити. Вибір національної ідентичності обумовлений політичними, економічними, соціальними й історичними чинниками, що робить її ситуативною та рухомою. Етнічна ж ідентичність характеризується ознаками постійності, оскільки заснована на спільності культури та походження, які є постійними та незмінними. Навпаки, колективні ідентичності не є вродженими (іманентно притаманними індивіду) феноменами. Вони можуть формуватися, змінюватися та зникати під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників. Особливо це стосується епохи глобалізації. Входження держав до складу наднаціональ-

них утворень супроводжується поступовою зміною структури та ієрархії колективних ідентичностей, корекцією ціннісних і світоглядних установок людей, зміною знакових і смислових систем, зрушеннями на осі координат «свій – чужий – співвітчизник – брат» тощо.

Можна погодитися з Н. Пелагешою, що українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення та проходить етап, який розвинені європейські держави-нації минули в період модерну. Для більшості з них він завершився створенням сталої національної ідентичності. Що стосується української ідентичності, то вона й досі є «незавершеним проектом». Саме зараз, на її думку, в Україні формується національний наратив, створюються національний інформаційно-комунікативний, культурно-символічний простори, відбуваються інші процеси, характерні для періоду створення національної ідентичності. Фактично спостерігаємо формування української національної «уявленої спільноти», яка до того ж має глибокі історичні та соціокультурні корені.

Як зазначає С. Гантінгтон, відчуття національної ідентичності може наростати та послаблюватися під впливом зовнішньої загрози, а ось сутність цієї ідентичності підвладна ваганням значно менше; вона формується набагато повільніше за характерні особливості того чи іншого народу, складається з багатьох соціальних, економічних і політичних трендів, що часто конфліктують між собою. Якщо під ідентичністю розуміти певну усталеність індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів, їх самототожність, то очевидно, що ядром ідентичності є не людські комунікації, а традиційна, національна культура, для якої розширення комунікацій, формування мережевого суспільства є дуже складним випробуванням. Основним засобом збереження ідентичності є діалог і спадкоємність культур, а не тільки безособове спілкування індивідів. Щоправда, сьогодні така загальна відповідь уже не є вичерпною, оскільки сам діалог і спадкоємність культур ускладняться у випадку кризи ідентичності чи її швидких змін, а також у ситуації плюралізації ідентичностей. Це стосується і окремого індивіда, і спільноти людей, і конкретного суспільства.

Визначальною умовою формування національної ідентичності є позитивне сприйняття громадянами своєї нації, країни, держави. Як свідчать соціологічні дослідження, позитивною

тенденцією формування української національної ідентичності можна вважати те, що більшість українців пишаються своєю країною, вважають себе патріотами, незважаючи на всі соціально-економічні проблеми свого буття. Так, за даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1992 році лише 45,6 % респондентів у відповідь на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» обрали з-поміж 9 варіантів відповідь «громадянин України», у 2010 році – 51,2 % (у 2005 році – 54,6 %). У 1992 році 12,7 % опитаних вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, у 2010 році – лише 6,9 %, а 77 % українців пишаються тим, що є громадянами України (результати телефонного опитування, проведеного 15-16 березня 2010 року Інститутом Горшеніна). Зважаючи на регіональну неоднорідність країни, суттєві розбіжності геополітичних і ціннісних орієнтацій населення, відсутність значущих соціально-економічних результатів розвитку країни для більшості громадян, зазначену тенденцію можна вважати достатньо позитивним результатом.

Як зазначає В. Фесенко, за роки незалежності абсолютна більшість громадян країни не просто звикли до державних символів незалежної країни, а і сприймають їх як свої. Не лише у Львові, а й у Донецьку та Криму вболівають за збірну під синьо-жовтим прапором. На початку 1990-х це здавалося б нонсенсом. Усе це свідчить про те, що хоча й повільно, однак таки зростає громадянська ідентичність українців, більшість яких починає ототожнювати себе насамперед із власною країною [14].

Зростає і розуміння потреби формування політичної суб'єктності громадян як визначальної характеристики політичної нації. За даними опитування Інституту Горшеніна, переважна кількість громадян України (83,2 %) вважають, що вони повинні мати реальний вплив на прийняття державних рішень. З-поміж них 43,5 % підкреслили, що такий вплив повинні мати всі громадяни країни незалежно від рівня їхньої компетентності, а 39,7 % – що впливати на прийняття державних рішень повинні тільки громадяни, компетентні в питаннях, що вирішуються. Кожен десятий українець (10,2 %) упевнений, що пересічні громадяни впливати на прийняття державних рішень не повинні, оскільки це справа державних керівників і політиків, а 6,6 % опитаних вагалися з відповіддю на це запитання.

Разом з тим щодо типів української ідентичності існують різні думки, часом протилежні. Так, на думку публіциста М. Рябчука, є дві «України»: громадяни нової держави за власним вибором (зробленим 1 грудня 1991 р.), україномовні, патріоти, західники та проєвропейці, а також ностальгійні «совки», креоли за своєю свідомістю, поступливі авторитаризму, російськомовні, конформісти, євразійці та москвофіли. Ці групи уособлюють дві моделі розвитку країни, що є не лише антагоністичними, а й взаємовиключними, у зв'язку з чим перемогти має одна з двох (тобто є Львів і Донецьк, що «б'ються» за Київ).

Майже повністю поділяє цю думку і В. Середа. У своїй кандидатській дисертації вона доводить, що історична ідентичність у Донецьку формується вздовж ліній не національної, а регіональної солідарності, натомість у Львові можна говорити про змішаний тип національно-регіональних солідарностей формування історичної ідентичності [15].

Натомість, на думку Я. Грицака (базується на соціологічних спостереженнях, проведених у Львові та Донецьку в межах проекту «Ідентичність і соціальна лояльність»), є підстави стверджувати, що протистояння в Україні відбувається не між українською та російською ідентичностями, а між різними варіантами української ідентичності. Під час дослідження респондентам з Донецька та Львова запропонували вибрати свій варіант національної ідентичності з трьох можливих – української, російської та радянської. У 1994 році радянська ідентичність у Донецьку виявилася популярнішою за російську та українську (відповідно 45,4, 22,9, 25,9 %). У Львові, як і очікувалося, найпопулярнішою виявилася українська ідентичність (78,5 %), значно менш популярною – російська (8,3 %), і тільки 4,9 % респондентів відчували себе «радянськими». За 5 років (у 1999 році) дослідники зафіксували, що ієрархія ідентичностей у Львові виявилася стабільною. А в Донецьку, як виявилось, вона є досить динамічною. Так, з-поміж національних ідентичностей найпопулярнішою є вже не радянська, а українська (39,5%). Однак національна ідентичність посідає в загальній ієрархії не найвищі місця, істотно поступаючись соціальним ідентичностям (наприклад таким, як «робітник», «пенсіонер» тощо).

Як пише О. Калита, Я. Грицак, інтерпретуючи інформацію, отриману під час досліджень, дійшов таких висновків:

по-перше, у регіональному вимірі спостерігається поступовий спад популярності української ідентичності із Заходу на Схід та з Півночі на Південь. Однак навіть на Сході вона залишається найсильнішою в «національній ваговій категорії», поступаючись тільки соціальним ідентичностям. І тільки на Півдні українська ідентичність поступається кільком і соціальним, і національним ідентичностям, зокрема російській. По-друге, в Україні з-поміж усіх соціальних груп тільки україномовні українці становили та становлять доволі однорідну соціальну спільноту. Стосовно ж російськомовних українців і росіян, то ці групи є фрагментованими та позбавленими єдності, власливої українськомовним українцям.

Своєрідну класифікацію національним ідентичностям в Україні дав публіцист О. Кривдик:

- євроросіяни – люди, які цінують демократичний устрій і вбачають у ньому своє майбутнє – у повазі до держави, до культури народу, що дав цій державі ім'я і водночас не боїться за ідентичність свою та своїх нащадків. Ці люди не бояться українців і почувуються впевнено та спокійно, оскільки Україна – їхня держава;

- мігранти – росіяни, які після падіння імперії відчували себе нікому не потрібними, безвідповідально закинутими на чужині та залишеними своєю Батьківщиною напризволяще. Їхній суцільний російськокультурний світ почав розсипатися, ентропувати. Таким людям відверто байдуже, де і як жити. Тим паче їм байдуже до чужої для них української мови та культури;

- люди імперії, окупанти.

На думку О. Кривдика, зараз люди такого типу живуть по всій Україні – від Львова й Ужгорода до Донецька та Севастополя. Для «імпероросів» українство – ворожий ідеологічний проект чи то австро-угорсько-польських, чи то натовських розвідок, покликаний знищити чи інтернаціональну дружбу, чи велику православно-слов'янську єдність. Їхня єдиноможлива реальність – це відновлена у різних формах імперія [16].

Проте, якщо врахувати, що національна ідентичність є певним ставленням до власної нації та держави, яке постійно формується та реформується в контексті економічного та соціально-політичного розвитку, подана класифікація не є закріпленою даністю. Про це свідчать зокрема й події Помаранчевої революції (в тому умовному значенні цього слова, про яке вже згадувалося). Мільйони громадян південних і схід-

них областей відчули та зрозуміли, що їхні життя та майбутнє пов'язані не з Росією, а з Україною. Можна припустити, що усвідомлення цього вже є важливим чинником остаточного подолання на Сході та Півдні України радянської ідентичності, зменшення впливу в цих регіонах російської ідентичності та посилення пріоритетності української. Причому загальноукраїнської, що відрізняється від тієї, яка склалася в Західному регіоні, носії якої, реалізуючи «національний український проект», сьогодні часто не беруть до уваги інтереси жителів Півдня та Сходу.

Як тут не згадати Шевченкові слова «...минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Вольни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат... О чем же свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах! Могила или курган на Вольни и Подолии – большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятком могил; и не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний... Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Вольнь и Подолия! Они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, ворога деспота под ноги топтала и – свободная, не-растленная – умирала. Вот что значат могилы и руины» [17].

Підставою виокремлення різних ідентичностей на теренах України є, на погляд автора, різновекторність, а часом і протилежність геополітичних, релігійних, мовних, електоральних орієнтацій громадян України, які мають чіткий регіональний розподіл, що особливо став відчутним у 2006–2009 рр. що фіксують соціологи, і передусім серед етнічних спільнот.

Регіоналізм як прояв загального цивілізаційного розвитку характерний майже кожній країні. Регіоналізація та децентралізація на сьогодні є панівними тенденціями еволюції систем управління в європейських країнах. Це взаємопов'язані процеси, метою яких є наближення політичних та адміністративних

структур до громадян, зміцнення демократії, а також виховання поваги до культури, етнічної різноманітності й історичної спадщини. Важливість проблеми регіоналізму й те значення, що надається їй європейськими державами, засвідчує факт функціонування в Європейському Союзі Ради регіонів ЄС. Для унітарної України, що прагне позитивної ідентифікації у світовому співтоваристві, визнання існування проблеми регіоналізму як сукупності соціокультурних, економічних і політичних рухів, спрямованих проти централістських тенденцій, особливо актуалізується в контексті можливого конституційного реформування.

Регіоналізм можна трактувати як природний та органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних процесів. Обов'язковою умовою його існування є наявність таких ознак: загальна територія; соціальна згуртованість етнічних і мовних груп, що мешкають на одній території; сумісність спільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями; спільне господарство.

Якщо ці ознаки в конкретному регіоні функціонують як певна органічна цілісність, то можна говорити про регіональну ідентичність його соціуму, без якої сам по собі регіоналізм як організаційна й ідеологічна основа життя цього регіону існувати не може. Своєю чергою регіональна ідентичність знаходиться у стійкій рівновазі з регіональною самосвідомістю. Людина ототожнює себе з групою людей, які проживають на його малій батьківщині та сприймає свою долю в нерозривній єдності з їхньою долею, незалежно від етнічного походження, політичних орієнтацій, віросповідання й економічного достатку.

Регіональною самосвідомістю можна успішно маніпулювати, оскільки регіоналізм має дуалістичний, асоціативно-дисоціативний фундамент. Наприклад, регіон зі сформованою регіональною ідентичністю та соціумом, що володіє регіональною самосвідомістю, з певних причин (економічна криза, ресурсна обмеженість, екологічна катастрофа) не може самостійно вирішувати проблеми. За одним із можливих сценаріїв регіональна політична еліта, намагаючись зняти із себе відповідальність, може звинуватити у своїх негараздах центр, зокрема в узурпації влади, порушенні прав національних меншин, економічному навантаженні тощо. У цьому разі самосвідомість регіонального соціуму спроможна мобілізуватися на

вироблення дисоціативного прояву регіоналізму – сепаратизму, що за наявності сформованої ідеології може призвести до сецесії, тобто до виділення регіону зі складу держави. Сепаратизм може бути й мирним, й із застосуванням насильства. Серед носіїв ідей сепаратизму, як свідчить досвід багатьох країн, зазвичай є етносепаратисти – великі та добре структуровані етносоціальні групи.

Очевидно, що для України регіональний чинник є важливим виміром ідентифікаційних практик. За соціально-історичним критерієм можна виділити дві групи областей України, які мають суттєві регіональні особливості: такі, що тривалий час перебували у складі держав Центральної та Південно-Східної Європи, наприклад Австро-Угорщини, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини (Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина), й ті, що входили до складу Російської імперії та СРСР до 1939 року (області Східного, Центрального та Південного регіонів, у тому числі Крим).

Західні території також можна розділити на чотири регіони, що мають такі чітко виражені характеристики:

- Закарпаття – органічна приналежність до кола народів і держав Дунайсько-Карпатсько-Центральноєвропейського регіону – (греко-католицизм);
- Буковина (Чернівецька область) – входження в Карпато-Дунайське культурне коло – (православ'я);
- Галичина (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) – традиційно сильні економічні та культурні зв'язки із Польщею – (греко-католицизм);
- Волинь (Волинська, Рівненська області) – те саме, що і для Галичини, але – православ'я.

У західних областях більш розвинена психологія індивідуального господарювання та підприємництва, поширені передусім західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки останні тривалий час перебувала у складі інших держав, то внаслідок прагнення до самозбереження у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на етнічному ґрунті.

Центральна та Північно-Східна Україна історично є основними регіонами розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональними елементами, при цьому переважає сільське населення колгоспного типу. Міста,

що останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей із близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства переважно за часів радянської влади стерті, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнопонаціональною специфікою виділяється Крим і Південно-Східний регіон. Останній – традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення (порівняно з рештою території України) є найбільш різноманітним. Поряд з українцями там проживає значний відсоток росіян і представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію.

Регіональна специфіка України полягає ще й у тому, що основний економічний потенціал країни зосереджений у Східному та Південному регіонах, де, порівняно з переважно українськомовними центральними та майже суцільно українськомовними західними територіями, історично домінує російська мова та культура. До того ж більшість областей Східної та Південної України є бюджетонаповнюючими, Західної ж – дотаційними. Зростання економічних диспропорцій спричинило посилення територіальної диференціації за основними соціальними параметрами. Зокрема, співвідношення між максимальним і мінімальним рівнями середньомісячної заробітної плати працівників у регіонах у I півріччі 2003 р. становило 2,6 разу. Варіація рівня офіційно зареєстрованого безробіття в регіонах у 2002 р. становила 15,2 разу, а рівня безробіття, розрахованого за методологією Міжнародної організації праці, – 2,9 разу. Істотні регіональні відмінності характерні для показників загальної суми надходжень до місцевих бюджетів на одну особу: у 2002 р. варіація становила 3,9 разу.

Регіональний вимір мають конфесійні уподобання громадян України. Сьогодні в нашій країні представлено понад 50 різних віросповідань, за кожним з яких стоять сотні тисяч віруючих, що відстоюють виключно свою віру. Вплив УПЦ (МП) поширюється головним чином на Схід і Південь, УПЦ (КП) – Київ та Центр, Римо-, Греко-католицької, УАПЦ і протестантської церков – на Захід і частково Центр.

Якщо взяти південні області України, у яких домінує російська мова та культура, а також УПЦ (МП), то кількість релігійного населення тут є середньою або й загалом найнижчою серед населення України (44 %). Значно вищим є ступінь релігійності населення Криму (59 %), вірогідно, передусім за рахунок мусульман [18].

Якщо прийняти за 100 % усіх прихильників УПЦ (МП), то виявиться, що з них 28,3 % мешкають на Півдні – Південному Сході, 27 % – у Криму й на Донбасі, 26 % у Центрі та 18 % – на Заході України. Якщо прийняти за 100 % усіх прихильників УПЦ (КП), то виявиться, що 71 % з них живуть у Центрі – Північному Сході (40,2 %) і Півдні – Південному Сході (30,9 %), 17,2 % на Заході та 11,6 % в Криму й на Донбасі [19]. Соціологічні дослідження зафіксували ще одну важливу особливість: етнічні росіяни та російськомовні громадяни віддають перевагу УПЦ (МП), етнічні українці й україномовні – УПЦ (КП), Греко-католицькій та Українській автокефальній православній церкві [20].

Сучасний стан поділу українського православ'я є закономірною реалією внаслідок розірваності українських земель та української церкви протягом тривалого часу і суттєвою протидією консолідації нації. Релігійна свідомість українства досі не сприймає Україну як «місце зустрічі» трьох головних гілок християнства – православ'я, католицизму та протестантизму. Визнаючи значну роль православ'я в конституюванні релігійної свідомості українства, протестанство й католицизм водночас часто трактують як чужі й навіть ворожі українству, наслідком чого є експансії та придушення власної церкви. У цьому аспекті багато хто розглядає релігійну ідентичність української нації як «очищення» її від сторонніх впливів. Із цього погляду актуальною є проблема становлення Української помісної православної церкви України.

Водночас увагу привертає зменшення різниці в кількості громад віруючих у різних регіонах. Якщо, наприклад, на початку 90-х років ХХ сторіччя Західна Україна заслужено вважалася осередком релігійного життя (в 1992 р. тут діяло 59,8 % первинних утворень віруючих), то поступово нею втрачався цей статус. Уже в 1997 р. відповідний показник склав 47,2 %, а на початок 2003 р. – всього 38,4 %.

Доцільно зазначити, що центральньо-північний ареал у релігійному сенсі є найменш конфліктогенним, а основний ма-

сив міжконфесійних суперечок припадає на західні та східні області України. Постійні протистояння між духовенством УПЦ (МП) й УПЦ (КП) призводять до захоплення храмів і церковного майна, що особливо притаманно Тернопільській, Чернігівській і Рівненській областям країни. Відбувається це не через співіснування на цих територіях різних за своїми світоглядними та духовно-культурними уподобаннями етносів, що цілком природно й закономірно для поліконфесійних і поліетнічних держав. Причина – в патрунуванні (замаскованому, а іноді й відкритому) владними структурами окремих конфесій. Так, у Західній Україні політична самосвідомість населення виявляється у підтримці українських церков – УПЦ (КП), УАПЦ, УГКЦ і природному неприйнятті юрисдикції Московського патріархату. Водночас на Сході та Півдні України місцева влада лобіює інтереси УПЦ (МП). Усе це призводить до нагнітання напруги в міжконфесійному діалозі. Політизація релігійного життя посилює негативні прояви регіоналізму та перешкоджає духовній консолідації українського суспільства. За даними омнібусного дослідження Інституту соціології НАН України 2009 р., 16 % респондентів вважають, що до 2020 року посиляться напруга між конкуруючими релігіями в нашій країні. Як слухно зауважує С. Здіорук, найчастіше конфліктність міжконфесійних і міжцерковних відносин обумовлені майновими й територіальними претензіями, атмосферою конкуренції, різновекторними політичними симпатіями суб'єктів конфлікту [21].

Належність до певної конфесії була визначальним чинником самоідентифікації за доби середньовіччя. Незважаючи на поступову секуляризацію свідомості протягом нової та особливо новітньої доби, конфесійний чинник і надалі залишається досить суттєвим у виборі національної ідентичності для віруючих. В умовах релігійного ренесансу та політизації церковно-релігійного життя в Україні він суттєво впливає на свідомість і нерелігійної частини українських громадян. Проте в контексті проблем релігійної ідентичності українства, мабуть, не варто шукати підвалини побудови громадянського суспільства в Україні на засадах конфесійної гомогенності. Однак можна визначити неабиякий позитив у тому, що українське суспільство не відчуває суттєвих перешкод для його побудови саме з причин поліконфесійності, адже є чимало прецедентів, коли «завдяки» останній суспільство було серйозно розчленоване. В Україні

щодо конфесійного плюралізму склалася унікальна ситуація: релігійне обличчя країни визначає не державна доктрина чи політика релігійного керівництва, а самовідтворювальні процеси взаємотолерування релігійних груп, їхнє взаємопроникнення й узгодження інтересів.

Політична ідентичність громадян України теж має регіональний контекст оскільки політичні партії та блоки України мають «ідеологічну невизначеність; відсутність стійкої соціальної бази та постійної комунікації з виборцями» [22], «ще не стали міцними організаціями, здатними відобразити корінні інтереси різних верств і прошарків суспільства <...>, неспроможні вести за собою маси, визначити соціальну базу й зробити свою діяльність соціально адресною» [23].

Іншими словами, українські політичні партії та блоки формувалися як регіональні утворення. Більшість із них об'єднувалися не довкола різних політичних ідеалів і цінностей, а довкола лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт. Так, БЮТ був сформований довкола так званої «дніпропетровської групи» колишніх партійних, комсомольських чинowników і господарників. Так само, як і Партія регіонів – довкола представників Донбасу. Блок НУНС спирається на галичан, жителів Центральної України, більшість яких ідентифікує себе з українською нацією. Комуністи, як і переважна кількість лівих партій, спираються на громадян, що ідентифікують себе з колишньою великою радянською нацією.

За численними соціологічними опитуваннями, серед референтних груп, що ідентифікують себе з «населенням України» завжди більше прихильників соціал-демократичної, націоналістичної та особливо націонал-демократичної ідеологій. З-поміж респондентів, які визначають себе як «населення колишнього Радянського Союзу» зазвичай переважають прихильники лівих політичних поглядів – комуністичної та соціалістичної ідеологій. Тобто громадянська ідентичність в Україні досить міцно пов'язана з націонал-демократичними ідеологічними орієнтаціями населення, а також, як свідчить аналіз, більш стійко асоціюється з «прокапіталістичною» політичною та ринковою економічною перспективами розвитку України.

У цілому ставлення українців до інституту політичних партій і партійної системи є дуже амбівалентним. Якщо у 1994 р. за даними щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 36,1 % українців вважали, що Україні

потрібна багатопартійна система, 29,8 % були проти багатопартійності і 33,7 % респондентів не визначилися з відповіддю на це запитання, то у 2010 р. більшість українців (46,3 %) були проти багатопартійної системи, і лише 21 % вважали її необхідною. Піку критичних настроїв щодо багатопартійності (50,8 %) було досягнуто ще 2002 р. Опосередковано це свідчить про авторитарні настрої половини населення країни. Абстрактно критичне ставлення до багатопартійної системи поєднується із симпатіями до конкретних і різних політичних сил та практичною участю у виборчих змаганнях партій. Якщо у 1994 р. 28 % респондентів з-поміж наявних в Україні політичних партій і рухів не бачили політичної сили, якій можна довірити владу, бачили таку лише 13,9 % і ще 56,9 % не мали чіткої позиції щодо цього питання, то в 2011 р. тих, хто бачить політичні сили, яким можна довірити владу, стало 29,1 %, а тих, хто ні – 36,2 %. У 2005-2006 рр. кількість стійких прихильників певних політичних сил суттєво переважала кількість тих, хто не був такими. І головне – українці підтримували інститут багатопартійності високою активністю на парламентських виборах. Варто також додати, що порівняно з початком 1990-х років помітно зростає кількість членів політичних партій: 1994 р. їх було 0,7 %, 2010 р. – 3 %, а 2006 р. – 4,6 %. За цим показником, як вважає В. Фесенко, ми наближаємося до європейських стандартів [24].

Враховуючи регіональний характер політичних прераференцій громадян України сумнівною є майже загальноприйнята теза про те, що політична ідентифікація громадян України тісно пов'язана з ареалами поширення російської та української мов, оскільки карта поширення української мови за результатами перепису населення 2001 року майже збігається з картою електоральних уподобань населення України (рис. 1, 2) [25].

Ця соціологічна традиція бере свій початок із дослідження зв'язку між лінгвістичними практиками та політичними орієнтаціями населення президента Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) В. Хмелька, проведеного у 1994 р., що на сьогодні став моніторинговим. *Висновок КМІСу*: незалежність, геополітичне визначення України, статус російської мови – це ті питання, що розрізняють україномовних та російськомовних українців і російськомовних росіян.

Як зазначає В. Хмелько, «...політикам вдається розколювати Україну під час виборів на дві частини через те, що ці частини

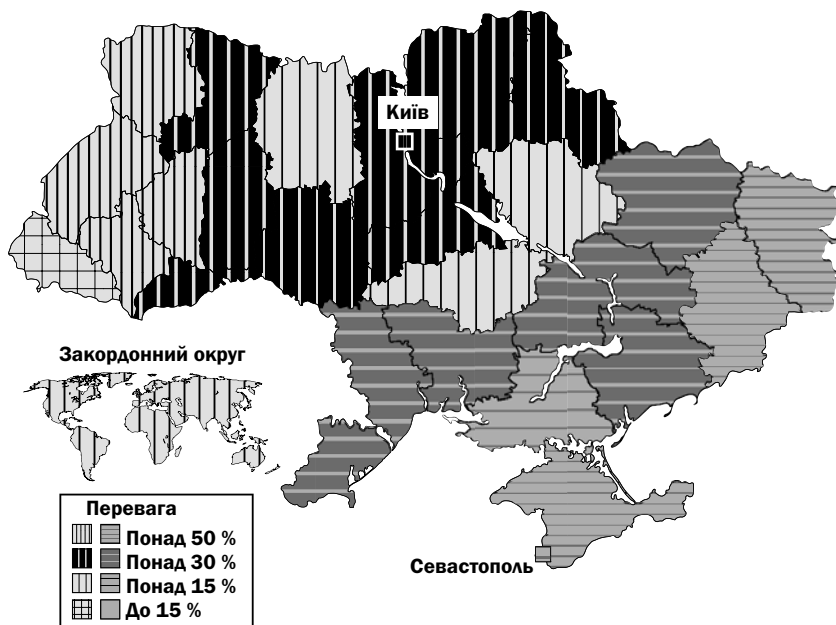

Рис. 1. Усі національні вибори з 2004 по 2010 роки

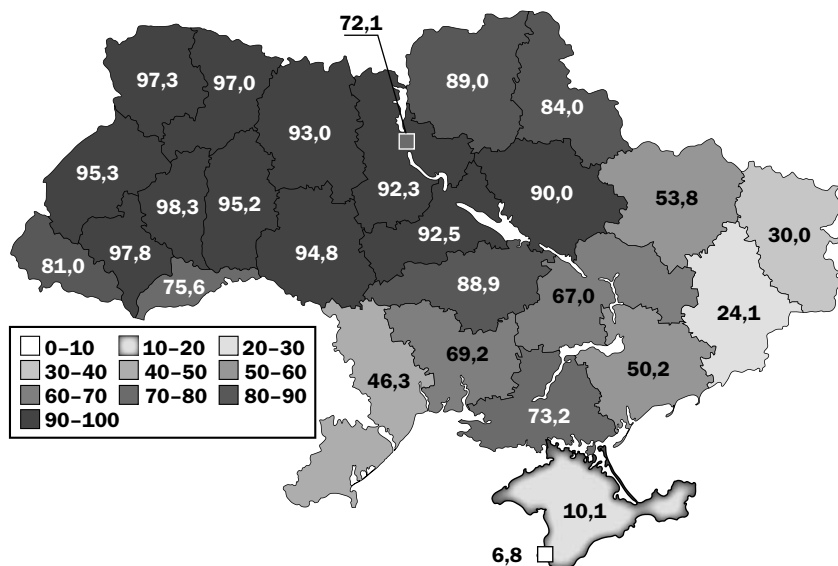

Рис. 2. Регіони поширення української мови

мають протилежне співвідношення моноетнічних українців, з одного боку, та біетнічних російсько-українців і моноетнічних росіян, з іншого... Як засвідчив розподіл голосів на виборах, те, кому саме люди довіряють вирішення соціальних та економічних проблем, залежить не від відмінностей у тонкощах соціальних і економічних програм різних нелівих політичних сил. Довіра виборців, як з'ясувалося, залежить від поділюваних з політиками національних почуттів» [26]. Завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України О. Вишняк, проаналізувавши 13 річних моніторингів Інституту соціології у 6 політичних регіонах України, теж дійшов висновку, що за всі роки незалежності українців розділяли лише два питання – російська мова та відносини з Росією.

Проте є дослідження, які доводять, що не мовний, а регіональний чинник є визначальним для електоральних виборів громадян. І. Волосевич у соціологічному дослідженні зв'язку мовної структури з електоральними пріоритетами громадян України наводить такі дані: розподіл електоральних прихильностей україномовних виборців Західного регіону (66,4% за «Нашу Україну», 28,1 % за блок Ю. Тимошенко та 5,3 % за Партію регіонів) відрізняється від розподілу україномовних виборців Центрального (44,6 % за «Нашу Україну», 42,3 % за блок Ю. Тимошенко й уже 13,1 % за Партію регіонів) та дуже відрізняється від прихильностей виборців регіонів Півдня (24,1 % за «Нашу Україну», 34,5 % за блок Ю. Тимошенко та 41,4 % за Партію регіонів) [27]. Як доводить В. Середа, політичні уподобання населення залежать насамперед від регіону проживання [28].

Тому навряд чи справедливим є твердження С. Біличенка про те, що запитання щодо того, за кого голосуватимуть в Україні і чия коаліція відбудеться в парламенті, залежить виключно від мовно-етнічних ознак і динаміки відповідей на це запитання. На його думку, «слюсар, пенсіонерка, студент у Полтаві та Харкові знають, розуміють і не розуміють щось однаково, але голосуватимуть абсолютно протилежно» [29]. На думку автора, все точно навпаки: україномовна Полтава голосуватиме так, як Центральний регіон України і зовсім не так, як україномовний Львів чи Тернопіль, російськомовний Київ не голосуватиме так, як російськомовний Донбас або Запоріжжя чи Харків тощо. Доречно було б згадати, що, долаючи труднощі щодо виведення культурної спільності з мовної, сформувала-

ся концепція євразійства, зокрема її російський варіант, який ґрунтувався не на мовній, а на континентальній єдності.

Як бачимо, мова не є вирішальним та безпосереднім чинником формування політичних преференцій громадян України. Хоча мовні практики в Україні мають і регіональний вимір, Україна, як і більшість сучасних держав, є країною гетерогенною і в етнічному, і в мовному відношеннях. Так, на Заході й у Центрі країни переважають групи, що використовують у спілкуванні винятково українську мову (від 54,2 % до 86,0 %), на Півдні та Сході – переважно російську (до 50 %). У мовних питаннях можна знайти певний компроміс, коли йдеться про життєві ситуації: значна частина українців є двомовними (принаймні, так вони себе кваліфікують під час опитувань). Проблема в тому, що це за мова? На запитання, яка мова має бути другою обов'язковою в навчальних закладах (окрім першої – української), більшість громадян України у своїх відповідях надає перевагу англійській (81,8 %) над російською (69,5 %) [30]. Тут можна говорити про певний раціональний вибір батьків щодо корисності вивчення дітьми мови міжнаціонального спілкування для дітей. Проте з-поміж мотивів власного вибору мови спілкування дорослого населення домінують не раціональні й навіть не ідеологічні причини, а несвідомий вибір мови. Так, до 50 % респондентів обґрунтували його тим, що обрана мова – «це мова, якою я розмовляю з дитинства». Проте динаміка двомовності не є позитивною для української мови: з 32 % у 1992 році до 22,1 % у 2010-му зменшилася частка людей, які спілкуються в родині залежно від обставин і українською, і російською мовами [31].

Ситуація дедалі ускладнюється, коли мовне питання переноситься з площини щоденних потреб у площину цінностей. Опитування показують, що громадяни України обстоюють пріоритетність саме тієї мови, яка відповідає їхній ідентичності або домінує в регіоні проживання. Рівень взаємної толерантності у цій площині є дуже низьким, особливо серед громадян України – етнічних росіян. Якщо говорити про динаміку цього процесу, то останніми роками конфліктність тут посилюється передусім за рахунок зростання кількості громадян, які вимагаються державного захисту та підтримки російської мови (32,2 % у 2004 р. проти 39,6 % у 2010 р.), тоді як відсоток тих, хто вимагає державного захисту насамперед української мови, останніми роками залишається майже незмінним (близько 45 %) [32]. Така динаміка мовної ситуації в українському сус-

пільстві, з одного боку, спростовує звинувачення про штучну українізацію російськомовних громадян України, але з іншого – свідчить про недостатню ефективність політики, спрямованої на підвищення статусу та розширення масштабів використання державної мови.

З наведеного вище видно, що виникає проблема співвідношення монолінгвізму та полілінгвізму українського суспільства. Як свідчать дослідження цієї проблеми, стародавні цивілізації були монолінгвістичними. Наприклад, відокремленість давньоєгипетської цивілізації, викликана природними географічними умовами існування, і тісний зв'язок міських мешканців із селом дозволяють стверджувати, що давньоєгипетські міста були переважно монолінгвістичними. Античні міста-держави, що виникали в умовах класичного рабовласництва, були теж моноетнічними та монолінгвістичними. Аналогічна ситуація спостерігалася й у римських містах. Проте зі зміцненням римської державності та у зв'язку з колоніальною політикою римлян їхні міста перетворювалися на білінгвістичні (зазвичай на нових захоплених територіях) і полілінгвістичні, як мільйонний Рим. Більшість середньовічних поселень Європи моноетнічні та монолінгвістичні. Полілінгвізм – надбання капіталістичної епохи, розвитку ринкових відносин, формування націй. Його системоутворювальна роль – у формуванні єдиної національної культури за рахунок абсорбції ліпших досягнень культури спільнот, які утворюють певну націю. Проте полілінгвізм є джерелом стабільності та розвитку країни лише за умови сильної національної держави, якою Україна поки що не є. Та й у світі нараховується близько 3 тис. мов (за іншими даними – 5,5 тис.), однак лише 150 держав. В Індонезії нараховується 838 мов, у Папуа-Новій Гвінеї – близько 850 мов, у Нігерії – 513 мов [33].

Регіональна своєрідність України деякими авторами підноситься до рівня геополітичного концепту, існування в Україні регіональної ідентичності, особливо на її Сході, «умовно радянського» гешталту (цілісного культурного образу). На думку письменника з Івано-Франківська В. Єшкілева, радянська цивілізація (варіант російськомовного світу, що існує на Сході України – *прим. авт.*) – це не штучний продукт, а культура, яка живе, володіє своїми ментальними підставами, принципами буття, своїм мистецтвом, поняттями про добро та зло. Тобто є самостійна радянська субкультурна спільність, що не

збирається вмирати, деградувати, «сходити зі сцени» за кілька років, а навпаки, продовжує жити своїми поняттями (у тому числі і на Сході, і на Півдні України) й тільки певною мірою трансформується. Причому не в бік українізації, а за якимись своїми внутрішніми законами і під вельми могутнім впливом споріднено російської культури, з якої вона вийшла, та в якій інстальована значна кількість її понять і змістів. На його думку, радянська цивілізація сприймає українську культуру, цивілізацію в ліпшому випадку як партнера, з яким можна вести певний діалог, а в гіршому – як деяке конкуруюче поле ідей, змістів, понять, цінностей, що можуть сприйматися навіть вороже. Як вважає В. Єшкілев, перспектива уживання в Україні гештальта українства та «умовно радянського» полягає в особливостях її державного устрою. На його думку, Україна належить до типу держав-корпорацій, якою править представницький клановий директорат. У такій державі можуть мирно вживатися різні уклади та гештальти. Тим паче, що і кордони гештальтів, і кордони впливу кланів не збігаються [34].

У зв'язку із цим можна згадати й адептів відродження початку 90-х років ХХ сторіччя Донецько-Криворізької республіки, що існувала певний час у 1918 році. На думку авторів цієї ідеї, об'єднання промислового потенціалу Донецька, Дніпропетровська і, можливо, Харкова могло б зумовити створення нового державного об'єднання на промисловій основі. Інша територія України була б приречена на занепад і животіння в рустикальному (орієнтованому на село) просторі. Автори ідеї апелювали до таких чинників:

- переважання російськомовного населення областей, що мають увійти до Донецько-Криворізької республіки;
- значний рівень урбанізації цієї території України;
- високий економічний потенціал, підвищена етнічна різноманітність регіону.

Варто зазначити, що й на сьогодні ця ідея має своїх прибічників. Ідеться про книгу кримського політолога В. Корнілова про Донецько-Криворізьку республіку. Його роль та роль інших адептів цієї ідеї вже згадуваний В. Єшкілев убачає в інтелектуальній розробці «східно-українського» гештальта за аналогією з розробками Драгоманова, Грушевського, Костомарова, Лесі Українки та інших творців (як він його називає) великого українського міфу, народницького, що, власне, живе й дотепер.

Розробляється також концепт донбаської регіональної спільноти, якій, як вважають деякі дослідники, властиві певні спільні риси, тобто ідентифікаційні ознаки, що характеризують певну ідентичність. Соціолог В. Коржов з Макіївського економіко-гуманітарного інституту вбачає її специфіку в тому, що в межах цього регіону поступово вибудовується специфічна модель регіональної ідентичності з яскраво вираженим світоглядним складником, полемічним щодо української державності. Підйом регіональної ідентичності в Донбасі відбувався поступово, з укріпленням олігархічної форми правління, зростанням авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю.

Прикметною її особливістю є те, що вона формується не на основі етнокультурних, тобто традиційно спадкових архетипів поведінки й діяльності (має місце в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині, Лемківщині тощо), а на основі соціально-економічних стереотипів життя, тобто набутих за життя одного чи кількох поколінь. Якщо прийняти таке трактування ідентичності, то схожими за витоками до донбаської є кримська, причорноморська, частково харківська (не слобожанська) ідентичності.

Геополітичні конструкти часто були вагомими аргументами не тільки наукових розвідок, а й політичних рішень. За свідченням відомого тележурналіста Ю. Шкарлата, колишній Президент України Л. Кучма якось відповів на запитання про вплив на його рішення тих чи інших центрів в Україні приблизно так: рішення пропонуються в Дніпропетровську та Донецьку, а Печерську доводиться лише обирати з того, що пропонується. Інші дослідники, розвиваючи цю ідею, виділяють три найважливіших геополітичних вектори в політиці України:

- Південно-Західний (Івано-Франківськ – Львів) – це вектор впливу на культурні та релігійні процеси;
- Південно-Східний (Дніпропетровськ – Донецьк) – вектор впливу на економічні рішення;
- Південний (Одеса – Крим) – вектор впливу на сепаратистські й автономні тенденції в українській політиці.

Щоб уникнути реальної небезпеки регіоналізму деякі автори Печерську пропонують робити вибір не між Дніпропетровськом і Донецьком, а між цілими геополітичними блоками:

- Південним Сходом: Дніпропетровськ – Донецьк;
- Південним Заходом: Івано-Франківськ – Львів (Ужгород – Тернопіль – Хмельницьк – Чернівці);

- континентальним Півднем – Одеса (Миколаїв, Херсон);
- острівним Півднем – Крим (Севастополь, Сімферополь);
- Сходом – Харків.

Вказується на потребу розвивати слабші в Україні напрямки – Північний Захід (Луцьк – Рівне), Північний Схід (Полтава – Суми, незалежно від Харкова) і Північ (Чернігів).

Очевидно, що у всіх цих випадках ми маємо справу з арсеналом аргументів геополітики, яка внаслідок непростого сьогодення часто була (і ще є) методологією ідентифікацій різних регіонів України та їх впливу на існування й розвиток країни. Зрозуміло, що життєдіяльність не лише різних регіонів, але й міст і сіл того самого регіону може суттєво впливати на ідентичність своїх мешканців і соціально-економічний розвиток країни. Однак обмеженість геополітики виявляється не тільки в тому, що вона одновимірною, спрощено, схематично представляє суспільний розвиток, а й у тому, що, використовуючи арсенал особливостей життєдіяльності регіону, вона рідко звертається до свого антиподу – хронополітики, тобто до «людини часової, людини часу», і до культурополітики як сфери самосвідомості певної держави, яка цілеспрямовано здійснює певну довгострокову стратегію співвідносу з цивілізаційними викликами та власним баченням свого місця у світі. Саме арсенал засобів культуropolітики має визначати сьогодні всі ідентифікаційні перспективи України. Географічні особливості регіонів за сучасних транспортних засобів і комунікації не мають більше такого великого значення і для ідентифікаційних практик, і соціально-економічного розвитку, яке вони мали ще кілька десятиріч тому. Зміни ідентичності тепер пов'язані не з територіальними особливостями як такими, а із вчасними змінами культурного самовизначення держави: вона живе інтересами і потребами регіонів чи цивілізаційною перспективою?

Тому, якщо говорити про європейський вибір України, то це є загальнонаціональний вибір певної системи цінностей: індивідуального підприємництва, професіоналізму, корпоративності, правової держави та права, динамічної етики й культури, процедур мирного досягнення та підтримки громадянської злагоди тощо. Цінності – західний термін, що означає наявні дискусійні та постійно оновлювані якості, які людина у своєму житті вільно обирає, з яких конструює зміст свого життя. Головні характеристики цінностей – рухливість і раціональ-

ний характер, можливість несистемного об'єднання. Цінності є основними для атлантичної цивілізації, геополітичний простір якої розгортається довкола Атлантичного океану (США, Західна Європа). Ідеї та ідеології – це пріоритети євразійської цивілізації, геополітичний простір якої пов'язується з Росією, Білоруссю, Україною та Східною Європою.

Коли йдеться про вибір західної системи цінностей, то треба мати на увазі, що це не якась ідеологічна система, а доведені індивідуальним досвідом позитивні життєві стратегії. Вони не організовані в систему і не ієрархічні за змістом, оскільки Захід не будує своє життя (на відміну від так званого слов'янсько-євразійського світу) на ідеології, тому називати західні цінності ідеологією можна лише дуже умовно. У багатьох пострадянських держав не було засад формування певної системи цінностей, вони є породженням іншої культури. У них цінності, як і за радянських часів, вибудовуються у вигляді месіанської ідеї, ідеократії, а отже є імперативами, ієрархічними за змістом і тотальними за впливом на життя (регламентують і особисте життя, і всі сфери суспільства). Західні цінності – породження індивідуалістичної корпоративної культури, де приватні мотиви й інтереси осмислені епізодично та несистемно, проте однаково позитивно сприймаються й на колективному рівні (однак не на рівні цілісної тотальної ідеології) – у вигляді корпоративної (індивідуальної) етики й у вигляді успішних життєвих стратегій.

Цінність не пов'язана ані з потенційним майбутнім вибором життєвих стратегій, ані з декларацією на рівні ідеології, а лише з реальною підтримкою на рівні індивідуальних успіхів. Тобто цінність – це особливе значення того чи іншого предмета для людини, для її пізнавальної або практично-перетворювальної діяльності на основі здобутих знань. Тож, поза суб'єктивністю людини категорія цінності не має смислу. Адже явища дійсності самі по собі, без сприйняття й оцінки їх людиною, цінності не мають.

Виступати проти яких-небудь цінностей можна лише демонструючи успішну індивідуальну реалізацію інших цінностей. Коли виникає криза західної цивілізації, відбувається переосмислення окремих із них, переосмислення принципове, несистемне й таке, що не має тотального характеру, оскільки це переосмислення відбувається на індивідуальному рівні, і лише потім оформлюється у вигляді чіткої системи. Наприклад,

М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Ясперс та інші осмислювали та систематизували цінності лише потім, коли вони стали плоттю і кров'ю багатьох індивідуальних життів. Зовсім інакше відбувається у кризовий час у євразійській цивілізації. Там обов'язково постає питання про нову ідеологію, нову месіанську ідею, що об'єднала б усіх; про збирання земель, про обов'язковий вплив і підпорядкування інших народів.

Європейський вибір України – це вибір не проти Росії чи євразійства, це вибір західних цінностей проти репресуючої все й уся тоталітарної ідеології (чи то класової, чи то національно-патріотичної). Євразійство – це війна культур, безупинна війна ідеологічно протилежних позицій усередині громадянського суспільства, що може мати своєю перспективою і громадянську війну.

Європейський ідентифікаційний вибір України – це культурополітичний вибір, а не геополітичний. У будь-якому випадку його наслідком є довгострокова стратегія цивілізаційного розвитку країни. Рівень цього вибору – це не вибір між США та Росією (можливо, за 200 років жодною не буде взагалі), не вибір між Європою та Азією (оскільки їх просторова ізоляція згодом має зникнути) чи між атлантизмом і євразійством (оскільки в інших концепціях відсутній позитивно осмислений єдиний культурний зміст); це вибір між двома типами культури, двома культурними типами цивілізації, один з яких збережеться й існуватиме, може, і через 300 років. Тому геополітичний вибір – на десятиріччя, культурополітичний – на сторіччя. Як вважає А. Гуцул, немає нічого поганого в тому, якщо замість міфу «про єдиний радянський народ» з'явиться «європейський демократичний міф», і консолідація або ідентичність в Україні формуватиметься саме довкола нього.

Український націоналізм XIX сторіччя виникає як реакція на непереборне культурне розходження між Росією та Україною. Він є першою спробою осмислити ці розходження – архетипові та глибинні; і корені цього потрібно шукати в тому, що чимало дослідників називають ментальністю. Зважаючи на це, у змісті цивілізаційного вибору український націоналізм завжди буде змушений вступати або в мовне протистояння з іншими етносами України (особливо російським), або в територіальне протистояння з євразійством (на боці атлантизму). Тому націоналізм не є визначальним для ідентифікаційного вибору України; адже тут сьогодні відбувається не національне

протистояння, а культурне, точніше, культурно-політичне (у країні існує суперництво не двох націй, а двох різнокультурних проєктів нації – проєвропейського та проросійського).

Адже кожна культура організована на основі своїх правил і як самостійна система має свою «мову». В цій іпостасі вона постає як система відношень, що встановлює координацію ціннісно-сміслових форм і фіксує норми відповідного способу буття. Вона охоплює всю вертикаль свідомості – від елементарних способів відображення до його найскладніших конструкцій. «В мові культури фіксуються структури і форми, які виробляються на кожному рівні організації культурної свідомості, починаючи з рівня підсвідомого виробничого творчості і до вищих форм усвідомленого виробництва цінностей і смислів на рівні філософської рефлексії», – пише Б. Парахонський [35]. У цілому досвід історії II половини XX сторіччя демонструє ідентифікаційну перевагу змісту культури, а не географічних параметрів чи умов.

Різновекторність спрямувань, відмінність, а часом і несумісність культурних засад, суспільних цінностей, оцінок минулого, бачення майбутнього України, притаманні різним її регіонам, суттєво гальмують формування спільної для всього населення національної ідентичності як тріади історичного міфу, сучасного національного інтересу та спрямованого в майбутнє національного ідеалу (соціального, цивілізаційного, морально-етичного тощо). Крім того, сучасні процеси формування регіональної самосвідомості на тлі полярних політичних переваг починають руйнівно впливати на вирішення таких важливих завдань державної політики, як європейський вибір чи створення ЄЕП. За таких умов стає небезпечним те, що регіональні еліти, місцеві фінансові й економічні кола, які вже мають досить усталену позицію щодо міжнародних економічних зв'язків України, починають розглядати її з погляду регіональних інтересів, а у випадку різкого порушення балансу між європейським і російським напрямками української зовнішньої та інтеграційної політики можуть маніпулювати регіональною самосвідомістю нації для захисту власних інтересів у економічній сфері.

Регіональні відмінності, крім окремішньої ідентичності, можуть провокувати виникнення регіонального сепаратизму, типова модель якого передбачає реалізацію особливих інтересів регіону (політичних, економічних, етнічних тощо), відмінних

від інтересів центру, та існування в розпорядженні сепаратистів політичних структур і засобів, здатних підтримувати внутрішню безпеку. Рецепти боротьби із сепаратизмом відомі: забезпечення пропорційного представництва регіональних еліт на загальнодержавному рівні та їх ротація, якомога менше втручання столиці в елітарні процеси на рівні регіонів, забезпечення прав та інтересів регіонів, гармонійне сполучення вертикальних зв'язків (Київ – регіони) з горизонтальними (між регіонами), взаємопроникнення культур і традицій, властивих тим чи іншим регіонам, поширення регіональної інформації горизонтальним методом і, зрештою, перегляд бюджетної політики. Тож чи треба розвалювати державу, намагаючись побудувати на її уламках щось нове? Навряд чи незалежне Закарпаття або незалежний Крим будуть чимось ліпшим за незалежну Україну (проблеми, традиції, критерії, менеджмент – усе залишиться старим, навіть не українським, а пострадянським).

Слід зазначити, що специфіка українських реалій стосовно перспектив поширення регіоналізму полягає в тому, що економічне підґрунтя ідеї «формування сильних регіонів у єдиній сильній державі» визріває повільніше, ніж формуються політичні течії, побудовані і на кланових економічних інтересах, і на політичних амбіціях місцевих еліт, що можуть використовувати елементи регіоналізму для досягнення своїх цілей.

На українській регіоналізм «працює», наприклад, низький рівень участі більшості областей України в міжрегіональному ринку товарів: вироблене там переважно споживається в їх межах або обмінюється на енергоносії. Високий рівень економічних зв'язків на сьогодні є лише між Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою та Луганською областями, де сконцентрована металургійна промисловість України з необхідною базою для її існування: виробничі фонди, коксівне й енергетичне вугілля, електроенергетика, залізна руда, робоча сила відповідної кваліфікації. Відсутність такої кооперації між іншими областями свідчить про фактичну дезінтеграцію національного внутрішнього ринку, гальмує формування спільних економічних інтересів, які є основою національного самовизначення. До цього блоку можна віднести й регіональні соціально-економічні асиметрії: середня зарплата в Києві у квітні 2007 р. в 2,45 разу перевищувала середню зарплату в Тернопільській області; якщо лише 10,2 % киян отримують

зарплату нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи, то на Тернопільщині таких осіб утричі більше (30,1 %).

Водночас усвідомлення владою наявності вагомих ознак регіональної відмінності Сходу та Заходу України є необхідною умовою для створення відповідної стратегії майбутніх реформ. Для цього потрібно законодавче визначення специфіки регіонів України. Можна посилатися на досвід таких країн, як США або Німеччина, де кожний регіон має своє економічне або політико-правове обличчя. Необхідно також зазначити, що адміністративно-територіальний устрій, який ми успадкували від СРСР, не відповідає реаліям сьогодення. Ринкова економіка не потребує такого територіального роздрібнення країни, що є на сьогодні. За часів Радянського Союзу кожна область була самодостатньою та ефективною ланкою економічної бюрократичної системи під керівництвом вищого партійного органу. Така система була вертикально вибудованою від ЦК КПРС до сільського парткому. Її ефективне функціонування було умовою самодостатності економіки.

Зараз ситуація кардинально інша. Ринок не потребує адміністративно-бюрократичного регулювання, суб'єктами якого є безліч структур в особі державних адміністрацій – районних та обласних. Натомість маємо зміцнювати органи місцевого самоврядування, що відстоюють інтереси громад предметніше. Проте пошук засобів виживання часто здійснюється українцями поза межами держави (населення Заходу шукає роботу в Європі, мешканці Сходу – в Росії), що перешкоджає формуванню територіальних корпоративних інтересів. За таких умов громади як первинний суб'єкт місцевого самоврядування не можуть перетворитися на реально чинний інститут, що консолідуватиме українське суспільство завдяки об'єднанню спільних цілей і діяльності. При цьому регіональна самосвідомість легко потрапляє під узурпацію регіональної бізнес-еліти, що призводить до поширення на локальному рівні «олігархічної» політико-економічної моделі та «регіональних» ідентичностей на кшталт донецької.

Крім сказаного українська загальнонаціональна ідентичність має й інші маркери. Передусім інерцію соціокультурного самовизначення громадян. Втрата у процесі суспільних трансформацій традиційних ідентичностей, що існували в СРСР (національно-державної, економічної, політичної, духовної), та набуття нових потребує і певного часу, і зусиль держави, громадських організацій та національної еліти.

До цього слід додати порушення економічних і соціальних прав громадян, гарантованих Конституцією України, що теж суттєво гальмує позитивне ставлення громадян до нації та держави. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2010 році 46,5 % опитаних громадян вказали, що їм «не вистачає роботи, що підходить», «доброго житла» – 35 % респондентам, «необхідної медичної допомоги» – 52,1 % громадян, «можливості повноцінно проводити відпустку» – 58,8 % опитаних, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» – 32,4 % респондентів, «можливості дати дітям повноцінну освіту» – 51,9 % громадян тощо. Також, як вважають 72,2 % опитаних, в українському суспільстві не вистачає порядку, а 68,8 % громадян України підкреслюють недотримання чинних у країні законів [36]. Тобто причинами масового несприйняття української громадянської ідентичності є не тільки складність ідентифікаційного вибору, крах соціально-економічних сподівань перших років незалежності або вимушено-автоматичний характер набуття українського громадянства, а й очевидні тенденції відчуження населення України від держави, що донедавна стійко асоціювалася з формуванням не громадянської, а етатистської ідентичності [37].

Разом з тим не можна скидати з рахунку і традицію громадянського анархізму, що мала на теренах України безліч проявів і відтінків. Це явище малодосліджене та унікальне, оскільки пов'язане з неприйняттям держави як загальнонаціонального інституту, який виражає та захищає інтереси всіх своїх громадян незалежно від місця проживання, походження, віросповідання, соціального статусу тощо. В тому числі через це виникає проблема узаконення та легітимації форм безпосередньої демократії, передусім всенародних референдумів. Масові акції прямої демократії є важливим складником громадянського суспільства усіх розвинених країн, ефективним засобом корекції політичного курсу держави, вирішення гострих соціально-економічних проблем, захисту прав і свобод громадян. Але в Україні ані суспільство, ані законодавці й досі не готові визнати конституційне право громадян безпосередньо впливати на вирішення доленосних проблем суспільного розвитку. Волевиявлення громадян, у ліпшому випадку, використовується як додатковий аргумент реалізації політичними елітами своїх корпоративних інтересів, у гіршому – просто ігнорується (як це трапилося з результатами всеукраїнського референдуму

2000 р. і всенародним обговоренням президентського проекту політичної реформи у 2003 р.)

Проте й система представницьких органів влади є далекою від досконалості стосовно вираження та захисту загальнонаціональних інтересів. Чимало з новостворених політичних інститутів молодій державі виявилися демократичними лише за формою, оскільки зміст їхньої діяльності не завжди відповідає усталеним критеріям розвинених демократій. Унаслідок цього більшість представницьких або суспільно-політичних інститутів України не представляють адекватно інтереси громадян усієї країни. Так, дедалі деформованішого характеру набуває представництво суспільних інтересів у Верховній Раді України. По-перше, фракційна структура парламенту, зокрема співвідношення в ній представників парламентської більшості та опозиції, внаслідок дії чинників нелегітимного характеру не відповідає політичному вибору громадян. По-друге, потрапивши до останнього, значна частина депутатів втрачає зв'язок зі своїми виборцями та вважає себе вільними від проголошуваних під час виборчої кампанії гасел і зобов'язань.

Неадекватно представляють загальнонаціональні інтереси громадян і політичні партії – осередки формування політичної еліти. Якщо протягом перших років незалежності партії створювалися переважно у відповідь на суспільний запит, представляли та відстоювали певну політичну ідеологію, то починаючи із середини 1990-х років – переважно для легалізації, захисту та просування інтересів різних фінансово-промислових груп (ФПГ) і окремих лідерів. Із прийняттям пропорційної системи формування вищого законодавчого органу країни дуже актуалізувалася проблема відповідальності політичних партій перед виборцями та членами партій за виконання передвиборчих програм. Адже сьогодні передвиборчі програми майже всіх партій мають кон'юнктурний характер і не розраховані на довгострокову перспективу та копійку роботу з їх виконання відповідно до потреб розвитку суспільства.

На жаль, профспілки України (і старі, і нещодавно створені) не стали масовими організаціями вираження та захисту економічних інтересів працюючих. Більшість із них залишилися, як і за радянської системи, закритими корпоративними структурами, залежними від влади та підконтрольними їй.

Важливим складником української ідентичності, який часто є визначальним її різновидом, є ідентичність приналежності

ті до країни. Йдеться про країну як край, малу Батьківщину, життєвий простір тощо. Якщо за результатами омнібусного дослідження Інституту соціології НАН України 2010 року вважають себе передусім громадянами України 51,2 % опитаних, то мешканцями села, району чи міста – 27,2 %, мешканцями регіону – 6,6 %, громадянами колишнього Радянського Союзу – 6,9 %, представником свого етносу, нації – 3,1% [38].

За 20 років незалежності України саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату приналежності до української держави, української політичної нації, компенсувалися іншими духовними практиками – психологічними, ментальними. Але якщо для «внутрішнього споживання» – самоствердження людини в очах своїх співгромадян – це цілком прийнятно та зрозуміло, то за кордоном унаслідок цього українців дуже часто сприймають як таких собі «інших» росіян.

Українська ідентичність «утримує» в собі суттєві відмінності уявлень про історичне минуле країни, які визначають сьогодиншій образ нації та держави і специфіку їх сприйняття громадянами. Як пише В. Середа, «реконструкція структури історичної ідентичності, зокрема її трьох основних компонентів (календарних свят, історичних осіб і головних періодів і подій), засвідчила, що інституалізація історичної пам'яті й історичної ідентичності великою мірою пов'язана з регіональним досвідом. Донецьк і Львів досі не мають виробленого спільного бачення національного минулого, яке сприймали б обидва регіони» [39].

Головна лінія розмежування пролягає тут між українською та радянською (російською) версіями національної історії. Як зазначається в експертній доповіді НІСД до Послання Президента України до Верховної Ради України, «на одному полюсі перебувають українці, для яких предметом гордості постають події, що є частиною українського національного історичного нарративу (українське козацтво, культурне надбання українського народу, діяльність лідерів національно-визвольного і дисидентського руху, проголошення української самостійності у 1991 р. та Помаранчева революція). На протилежному полюсі – ті, котрі пишуться подіями радянської історії (перемога у Великій Вітчизняній війні, повоєнна відбудова народної промисловості) та недавньої історії (перемоги українських спортсменів)» [40]. Це підтверджують і соціологічні дослідження: якщо, наприклад, 53,2 % населення Східної України

найбільшим здобутком в історії українського народу вважає перемогу у Великій Вітчизняній війні, то в Західній Україні цю думку поділяє удвічі менше людей – 21,8 %, там 43,2 % опитаних вважають значним досягненням набуття Україною незалежності в 1991 р., на Півдні ж країни таких респондентів у 3,5 разу менше – 12 %.

Суттєві розбіжності соціокультурної ідентифікації громадян України теж є наслідком регіональної своєрідності країни. Якщо на Заході та у Центрі країни значно переважають прихильники української культурної традиції (відповідно 79,9 та 71,9 % опитаних), то на Півдні та Сході – радянської (відповідно 24,4 та 22,7 % респондентів) та російської (22,7 та 20,0 % респондентів). Це ще раз підтверджує висловлену раніше гіпотезу, що сьогоденніша самоідентифікація етнічних росіян України є переважно радянською. Причому, як зауважують фахівці Центру Разумкова, «в масовій свідомості нинішні соціально-культурні відмінності регіонів країни набувають характеру довгострокових» [41]. Адже, якщо у Центрі й на Заході країни відносна більшість передбачає в майбутньому домінування в Україні української культурної традиції, то на Сході та Півдні вважають, що у майбутньому в різних регіонах країни переважатимуть різні культурні традиції.

Для жителів Півдня України головним приводом для гордості за країну є місце, де вони народилися та вирости. Для жителів Західної України особливим предметом гордощів є українська мова. Душевні якості свого народу як привід для гордощів виділили насамперед на Сході України. На Донбасі таким особливим предметом є перемоги спортсменів своєї країни. Крім того, жителі Донбасу, Півдня та Сходу України частіше за інших предметом гордощів за свою країну називали її історичне минуле, жителі Центру України – великих людей своєї національності, а на Заході – релігію. Жителі Півдня України патріотизм частіше за інших вбачають у вихованні дітей, Центральної України – у роботі з повною віддачею, на Західній Україні – у голосуванні на виборах за патріотичні партії та політиків, а також участі в патріотичних організаціях; на Півночі України – у святкуванні історичних подій, ювілеїв, на Донбасі – у повазі до традицій. Крім того, на думку кожного п'ятого жителя Донбасу та Західної України (набагато частіше, ніж в інших регіонах) справжній патріотизм полягає у конструктивній критиці недоліків, наявних у країні [42].

Регіони різняться також ставленням до найближчих сусідів та один до одного. Як свідчать опитування, жителі Донбасу й Автономної Республіки Крим вважають себе за характером, звичаями і традиціями ближчими до росіян, ніж до своїх співвітчизників у західних областях країни. На Заході ж громадяни не відчувають своєї спорідненості із жителями Південного та Східного регіону України. Наприклад, на Сході країни індекс близькості до Росії становив 8,37 (за 10-бальною шкалою), а до мешканців Галичини – 4,43. Водночас Західний регіон відрізняється відчуттям значно більшої близькості до мешканців інших регіонів. Там навіть мешканці Південного регіону країни сприймаються значно ближчими за мешканців Польщі чи Угорщини. Лише відчуття близькості до мешканців Донбасу в західних регіонах зовсім трохи поступається аналогічному показнику щодо громадян Польщі (відповідно 4,38 і 4,44).

Різне у регіонів України й розуміння національних інтересів та її інтеграційних пріоритетів. Так, 44 % жителів західних регіонів країни вважають, що особисто виграють від вступу України до Європейського Союзу (що програють – лише 6,3 %), то 37,2 % жителів Центру й більшість жителів Півдня (60,9 %) та Сходу (66,2 %) вважають, що вони виграють від вступу України до Євразійського економічного простору. Якщо на заході України 49 % жителів вважають НАТО насаперед оборонним союзом або миротворчою організацією (23 %), то в решті регіонів домінує уявлення про НАТО як про агресивний воєнний блок (у Центрі – 46,8 %, на Півдні – 59,3 %, Сході – 58,8 %).

Складником загальноукраїнської ідентичності є взаємозв'язок центру та регіонів, зокрема неефективна кадрова політика центральної влади в регіонах, нездатність останньої забезпечити дотримання законності та правопорядку на всій території країни, невідповідність політики центральної влади інтересам окремих регіонів, у тому числі подолання «тіньової» кадрової політики. Зазвичай численні звільнення та призначення керівників центральних і місцевих органів влади здійснюються без пояснення мотивів. Майже ніколи чиновники, звільнені за незадовільне виконання службових обов'язків, узагалі не несуть відповідальності: ані моральної, ані матеріальної. Часто головним критерієм обіймання посади є не професійна компетентність людини, а особиста відданість тому, хто здійснює призначення. Майже аксіоматичною і серед політологів, і серед широкого загалу є теза про те, що систему народовладдя треба

реформувати. Якщо це так, то тоді цей процес можна розглядати в суб'єкт-об'єктних координатах. Зрозуміло, що об'єктом формування має бути система вираження та представлення інтересів громадян, а особливо політична система суспільства. Суб'єктом реформування в ідеалі має бути населення, електорат, народ як єдине легітимне джерело влади. В Україні, на жаль, наші виборці цю функцію поки що виконують не сповна. І не тому, що вони не бажають (хоча є певний відсоток і таких), а просто не можуть через недосконалість механізмів волевиявлення, запозичених ще з практики за часів СРСР, та відсутність власних у молодій українській демократії. Це завдання не може вирішити й ситуація, коли дійсно «низи не можуть» (або ж їх змогли організувати й вивести з потрібними гаслами на вулицю). Тому функцію вдосконалення, реформування системи народовладдя, партійної системи сьогодні в Україні може реалізувати (як це не парадоксально звучить) – тільки чинна влада в єдності її президентських, парламентських та урядових структур.

Об'єктивно наявні регіональні відмінності ідентифікаційних практик громадян України також є об'єктом політичної маніпуляції. Як справедливо зауважує академік НАН України М. Попович, «коли політичні відмінності перетворюють на регіональні – це ознака того, що національної солідарності не існує». Причому йдеться передусім не стільки про радикальні партії та рухи, скільки про партії масові, що ґрунтують свою політичну діяльність не на соціально-економічних, ідеологічних принципах, а саме на ідентифікаційних розбіжностях у різних регіонах України. Як вважає політолог В. Карасьов, «в Україні політика будується на конфлікті ідентичностей. Українські партії, що беруть активну участь сьогодні в електоральному процесі, – це не стільки партії інтересів, скільки партії ідентичностей» [43].

Причиною цього, на погляд автора, є те, що політичні інститути в цілому володіють низьким рівнем підтримки населення (не перевищує 40 % виборців залежно від рейтингу партії), тому й «мобілізація» регіональних відмінностей України – постійне місце їх виборчих змагань. Майже на всіх виборах можна було спостерігати, як деякі політтехнологи розігрували карту регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. Деякі політики, ЗМІ наполегливо нагадува-

ли українським громадянам про те, що Україна – не монолітна держава. Актуальність цієї проблеми загострюється з огляду на прийдешні вибори до Верховної Ради. Попри відносну стабільність та очевидний міжетнічний мир у нашій державі соціологи констатують тривожну тенденцію: на кожних виборах етнонаціональний чинник використовується суб'єктами виборчого процесу як козирна карта. Необхідно зробити так, щоб вибори-2012 принаймні призупинили цей руйнівний для суспільства процес, а в ідеалі – стали кроком до консолідації нації.

Консолідація залежить у тому числі від конструктивності діяльності політичної опозиції (зокрема парламентської), здатної пропонувати й реалізовувати конституційними методами альтернативи урядовому курсу. Сьогоднішня українська опозиція (і права, і ліва) не може створити системних, внутрішньо узгоджених і прорахованих до найменших дрібниць стратегій досягнення перспективних цілей розвитку держави; дати в передвиборчих програмах зрозумілі детальні відповіді на запитання, які хвилюють більшість громадян країни. Так само, як і частина владних структур, опозиція схильна надавати перевагу кулуарним засобам політичної діяльності, робити акцент на негативі. Майже неможливо зустріти в опозиційних виданнях неупереджене (або хоча б нейтральне) викладення інформації про події за участю, скажімо, Президента, Прем'єр-міністра країни або інших чільних урядовців держави.

Опозиція, як і значна частина владних еліт, для досягнення своїх вузькокорпоративних цілей користується такими самими методами: силовим тиском, агресивністю, маніпулюванням фактами, нездатністю досягати політичних компромісів. Причиною цього явища є її «родимі плями»: депутатські фракції, опозиційні партії та блоки часто складаються з представників великого та середнього бізнесу, для яких сенс депутатського мандата полягає у захисті бізнесу політичними методами, прагненні уникнути переділу власності чи мінімізувати втрати від нього. Тому і єдність, наприклад, парламентської опозиції, і єдність інших складників українського парламенту є переважно ситуативно негативістською, рідко – конструктивно позитивною. Як це не парадоксально, значущі для суспільства та держави рішення, ухвалювані Верховною Радою, були не усвідомленою реалізацією загальнонаціональних інтересів, а вимушеним балансом корпоративних потреб основних ФПГ країни. Якщо сьогодні опозиція, як дзеркало, відтворює дії ба-

гатьох владних еліт, то чи може вона бути дійсно новою елітою? Чи не буде вона, ставши, наприклад, владою, вдаватися до таких само дій завтра?

Загальноукраїнська національна ідентифікація має і потужний негативний зовнішній чинник. Ідеться передусім про ідеологічний і політичний вплив Російської Федерації, спрямований на розмивання національної ідентичності, капіталізацію відмінностей у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян України різних її регіонів.

Зважаючи на зазначене, стає очевидним, що розшарування ціннісних, світоглядних, мовно-культурних, політичних орієнтацій громадян України має розглядатися як потенційна загроза національній безпеці України. Характер і масштаби цієї загрози лише останніми роками почали усвідомлюватися політичним керівництвом країни. Для доведення справедливості цього твердження достатньо проаналізувати національне законодавство у безпековій сфері. Так, у Законі України «Про національну безпеку України», підписаному ще 13 червня 2003 р., з-поміж пріоритетів національної безпеки України (ст. 6) перераховуються переважно «захист державного суверенітету, територіальної цілісності <...>, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві». Водночас з-поміж пріоритетів узагалі не згадуються питання єдності, консолідації українського суспільства. А в переліку загроз національній безпеці (ст. 7) у сфері внутрішньої політики в Законі згадуються лише загрози «проявів сепаратизму в окремих регіонах України; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; структурну та функціональну незбалансованість політичної системи суспільства». Очевидно, що на час підписання цього Закону суттєві ідентифікаційні відмінності ще не артикулювалися в якості небезпеки нації та держави.

Затверджена у 2007 році Указом Президента України Стратегія національної безпеки України вже визначає розуміння взаємопов'язаності процесів національної ідентифікації та стану безпеки України. Зокрема, в якості стратегічного пріоритету в документі (п. 3.1) визначено завдання «досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей со-

ціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина». А в п. 2.1 Стратегія визначає «проблему забезпечення національної єдності та соборності Української Держави», зазначаючи, що її суттєво ускладнює «ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, що обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил».

Новий проект Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», розроблений у Національному інституті стратегічних досліджень, з-поміж нагальних завдань політики національної безпеки визначає, зокрема, «збереження та розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності». Проблемою, що загрожує національній безпеці, названо й неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв і поширення проявів екстремізму, зокрема інспірованих іззовні. А головними завданнями політики національної безпеки у внутрішній сфері визначено «створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей: усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини та громадянина; пріоритетність всебічного розвитку і підтримки української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України, сприяння вивченню мов міжнародного спілкування» [44].

Головною проблемою формування загальнонаціональної ідентичності в Україні є латентна конкуренція двох проектів нації: української та російської політичних націй, мовна проблематика яких є лише відкритою актуалізованою частиною цього суперництва. Низка проросійських організацій за підтримки іноземних структур вимагає в Україні визнання за

росіянами статусу державотворчого етносу, вважаючи статус національної меншини принизливим і дискримінаційним для росіян. Мовне питання порушують і відомі російські політики, й українські, налаштовані збурити довкола цієї теми конфліктні ситуації та збільшити власний політичний капітал в очах свого електорату. Зокрема це стосується й зареєстрованого у Верховній Раді Законопроекту № 9073 «Про засади державної мовної політики» регіоналів В. Колесніченка та С. Ківалова, згідно з яким мови меншин функціонують на рівні з державною. До регіональних автори віднесли російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримсько-татарську, молдавську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську, румунську, словацьку й угорську, а також русинську, караїмську та кримчацьку мови. У разі ухвалення Законопроекту російська мова стане регіональною в 13 адміністративно-територіальних одиницях України. Нині російська має статус регіональної в Луганській і Харківській областях, а також у м. Севастополі. Рішення про надання російській мові статусу регіональної в Запоріжжі було відмінено прокуратурою [45].

Можна пригадати і яскравий приклад нагнітання мовної конфронтації в Україні – застосування Хартії регіональних мов і мов національних меншин до української практики. У випадку Європейської правової та культурної традиції вона застосовується для захисту мов, що вимирають, і мов, що знаходяться під цією загрозою. В Україні її використали фактично для захисту тих мов, якими користується значна частина населення України. Візьмімо хоча б включення до переліку грецької мови. Справа в тому, що в Україні проживають греки, більша частина яких говорить російською мовою. Менша – традиційною мовою греків України. А цих мов дві – румейська та урумська. Крім того, сьогодні греки в Греції говорять новогрецькою мовою, що не збігається ані з урумською, ані з румейською. Тож яку саме грецьку мову проголосили захищати – незрозуміло.

Порушується також питання про захист мови єврейської спільноти. Однак більша частина євреїв говорить російською та українською. Ті, хто традиційно спілкується мовою євреїв України, використовують переважно ідиш, лише деяка частина цих людей знає іврит. Знову таки незрозуміло, яку мову треба захищати – ідиш чи іврит. Інтерпретація була така, що Хартія спрямована тільки на збереження мов, що зникають.

З-поміж таких називалися караїмська та кримчацька мови (з великим небажанням там ідеться і про кримсько-татарську). А зважаючи на те, що, за даними Держкомстату про перепис населення, в Україні 68 осіб говорять кримчацькою мовою і 72 – караїмською, прийняття Хартії аж ніяк не вирішило мовного протистояння у країні. Зазвичай різноманітні законопроекти в мовній сфері стосуються питань підвищення статусу й ролі російської мови у суспільстві, а політика «відсутності мовної політики» в умовах України, де позиції української мови та культури ослаблені внаслідок тривалого періоду дискримінації, означає фактичну підтримку домінування російської мови [46].

Крім того, для значної частини етнічних росіян питання забезпечення освіти, інформації російською мовою не є першочерговими. За даними соціологічних опитувань, проведених американськими, українськими та російськими фахівцями у трьох містах України (Львові, Києві, Сімферополі), 54 % опитаних росіян у Львові та 65 % у Києві згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах, і у Львові та Києві майже всі росіяни (відповідно 96 і 91 %) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. Навіть у Сімферополі, де етнічних росіян більшість, з останнім твердженням погоджується 54 % респондентів. Хоча до шкіл із виключно українською мовою викладання готові віддати своїх дітей лише 9 % росіян [47].

Ще одна обставина, мало досліджена в літературі – чому росіяни так активно відстоюють своє право не вчити українську мову. Як доводять деякі російські дослідники, проблема в тому, що етнічним росіянам важко дається її опанування через «нечисту» належність російської мови до слов'янських мов. Як пише В. Ростов, сьогодні російські лінгвісти зводять джерела сучасної російської мови переважно до двох складників: народної мови Росії (аж ніяк не слов'янської, а слов'яно-фінського койне з великим тюркським і монгольським впливом) і болгарської (давньоболгарської), адже вона «церковнослов'янська»). Третьою мовою Росії можна назвати сучасну літературну російську мову, що є, на його думку, зовсім штучним кабінетним винаходом, таким собі есперанто на основі двох зазначених вище мов-джерел. Уся ця суміш, підкреслює він, у підсумку і стала основою для нинішньої російської мови, що збігається в лексиці тільки на 30–40 % з іншими слов'янськими мовами, в

яких (у тому числі білоруській та українській) цей збіг незрівнянно вищий і складає 70–80 % [48].

Структурними елементами політики російської ідентичності, офіційно задекларованими політичним керівництвом РФ, є формування на теренах СНД «єдиного гуманітарного простору», розширення меж «русского мира» тощо. Інституціоналізація цих ідеологічних концептів відбулася в серпні 2005 року під час саміту глав держав-учасниць СНД у Казані під час підписання Угоди про гуманітарне співробітництво держав-учасниць СНД, а також у травні 2006 року в Душанбе під час укладення договору про Міждержавний фонд гуманітарного співробітництва держав-учасниць СНД [49].

Угоду про гуманітарне співробітництво Україна підписала за винятком пп. 3, 5, 10, що передбачали встановлення єдиного освітнього простору, формування спільного інформаційного простору СНД і створення Ради з гуманітарного співробітництва СНД, що має визначати пріоритетні напрями та форми співробітництва. Це майже співзвучне поширеній у Росії конструктивістській методології конструювання національної ідентичності – створення на території держави-нації впливу спільного мовного, культурно-символічного простору, уніфікація системи освіти; конструювання власного історичного наративу; формування єдиного інформаційно-комунікативного поля тощо. Застереження України щодо цієї угоди не означає, що де-факто вона перестала бути об'єктом запровадження російської політики ідентичності, про що вже йшлося. Проблема в тому, що панросійська ідентичність є інклюзивною відносно української національної ідентичності, тобто внаслідок певної схожості здатною розмити межі та увібрати в себе її складники. Вона є репресивною, тобто може замінити українську ідентичність, знівелювати соціокультурну окремішність країни, створити у свідомості громадян «ілюзію нерозрізнення» між українською та російською культурами.

Як справедливо вважає відомий політолог В. Карасьов, «Україна може бути й «руською» нацією. Німецьких націй є багато: Данія, Австрія. А модель «руської» української нації за часів СРСР уже існувала. Ми, як і Білорусь, мали свою столицю, політичні кордони, міліцію та навіть власну еліту. Українською говорили, вишиванки носили. Але країна була вмонтована в російський світ» [50]. Академік НАНУ В. Горбулін визначив цю ситуація так: «Суттєво утрируючи, основним змістом сьогод-

нішньої української політики за останні 20 років можна назвати триваючу боротьбу двох націоналізмів, двох націоналістичних рухів: великоросійського та українського. Ці сили виступають під різними прапорами та в різних масках, вдягаються в тоги імперців та ліберальних космополітів, істинно православних та національно свідомих... У ідентифікації сил, що протистоять одна одній, важливе і принципове лише одне. Українські націоналісти різного толку розглядають Україну як окрему геополітичну суть і намагаються, безумовно, з далеко не однакою мірою послідовності, успішності і ефективності виходити з її інтересів. Тоді як великороси – свідомо або несвідомо – бачать в нашій країні більш-менш своєрідну провінцію Росії, незалежність якої – якість історичне непорозуміння, помилка, яку, тим або іншим шляхом слід виправити щонайшвидше... Ця боротьба охоплює всі сфери суспільного життя» [51].

Згадана проблема визначається тим, що більшість населення країни, особливо у Східних і Південних регіонах України, пройшла «щеплення» не тільки радянськими політико-ідеологічними практиками, а також і російською культурною традицією. У зв'язку із цим постає проблема можливості існування подвійної – українсько-російської – етнокультурної ідентичності. Як вважає І. Кресіна, кожна людина має подвійну ідентичність. На її думку, з одного боку, люди прагнуть зберігати мову, традиції, інституціоналізуватися як етнічна група в певний рух за збереження власних традицій тощо. З іншого ж, у всіх людей, які живуть у певній країні, чітко вираженою є ідентичність за громадянством, територією проживання. І якщо ми сьогодні говоримо «нація політична», то це означає, що нація – це спільнота громадянсько-територіальна. Вона споріднює всіх громадян, які живуть на певній території за ознакою державного суверенітету, приналежності до громадянства українського. Тому за цим критерієм, вважає І. Кресіна, всі ми українці, незалежно від нашого етнічного походження [52].

Незважаючи на погодження із таким трактуванням ідентичності, водночас існують і інші думки стосовно феномену подвійної ідентичності, або, як його ще називають, плюралізму ідентичностей. Як пише М. Рябчук, співіснування на одній території спільнот із різними мовно-культурними ідентичностями хоч і не є легким, проте у правових, ліберально-демократичних державах вважається цілком можливим. Натомість співіснування спільнот із різними політичними ідентичностями вигля-

дає проблематичним, якщо ці ідентичності мають протилежний, взаємозаперечний і, відповідно, взаємопереборювальний характер. Щодо України, схоже, маємо справу саме з такими двома несумісними, взаємовиключними ідентичностями: «советською» та «антисоветською», українофобською та українофільською, антизахідною та проєвропейською, колоніально-імперською та антиімперсько-антиколоніальною» [53].

Ніхто не заперечує проти того, аби етносоціальний процес в Україні розвивався завдяки гармонійному поєднанню двох складників – формування нації, до якої належали б не тільки етнічні українці, а й усі громадяни держави, а також збереження та розвиток етнічних компонентів суспільної структури. Проте поєднання в одній людині двох соціокультурних ідентичностей здається доволі проблематичним або навіть шкідливим для її адекватності.

Мабуть, першим українським інтелектуалом, який відчув на собі всі принади подвійної українсько-російської ідентичності й артикулював цю проблему, був український письменник Є. Гребінка. Він писав у листі до свого приятеля: «Вечно болен, вечно скучен – грустно за Малороссиєю!» [54].

Як приклад М. Рябчук наводить і трагедію М. Гоголя, що, на його думку, є «по суті, трагедія домодерної, архаїчної свідомості у модерному, націоналістичному світі, де лишалося щоразу менше місця для подвійної, регіонально-імперської ідентичності, і де перед «малоросійською» інтелігенцією дедалі невблаганнішою поставала вимога однозначного вибору між суто українським і суто російським, звідси й знамениті Гоголеві слова про власне «двоєдушшя». І далі: «Якщо навіть сам Гоголь не міг дати собі ради з двома ідентичностями, то тим більше нічого доброго не чекає на цьому шляху пересічних українців» [55]. До цього можна додати, що така сама доля спіткала й О. Довженка, який писав у своєму щоденнику: «Живу в Москві, зневажений убогими властями й друзями при владі в Україні, що загубила у війні половину своїх синів» [56].

Тому, якщо прийняти думку, наприклад І. Нойманна, про те, що мова не завжди є чинником відділення однієї нації від іншої, як, наприклад, у випадку Німеччини й Австрії [57], то визначальною передумовою формування української ідентичності на Сході та Півдні України є декомунізація там радянської спадщини, яку В. Єшкілев, мабуть, справедливо ототожнює з російською культурною традицією. Причому, на думку

М. Рябчука, тут «потрібний певний суспільний компроміс: носії традиційно-української ідентичності повинні визнати десовєтизовану, себто російськомовну і російськокультурну ідентичність як цілком повноцінний і повноправний складник ідентичності політично української, а не як таке собі історичне збочення, котре потребує соціальної терапії та навернення в українську мову та культуру» [58].

Можна стверджувати, що проблема етнічних росіян, російськомовного населення України – це не проблема їх культурного самовизначення. Її в Україні не існує. Понад те, можна констатувати, що росіяни в незалежній Україні мають реальну культурно-національну автономію, яка, наприклад, відсутня в українців у Росії. Розгалужена система середньої та вищої освіти, можливості отримувати інформацію рідною мовою, відвідувати російськомовні культурні заклади, наявність значного масиву російськомовних бібліотечних фондів, потужна мережа національно-культурних товариств, що представляють інтереси російської спільноти, дозволяють зробити висновок, що на загальнонаціональному рівні у цій сфері відсутні гострі проблеми, які потребують негайного вирішення, що до того ж відображається в оцінках громадян України стосовно безпроблемності ситуації у цій сфері.

Етнічні росіяни мають в Україні широкі можливості для задоволення власних потреб у сфері культури та інформації рідною мовою. Цьому сприяє також вільний обмін інформацією у ЗМІ (на радіо, телебаченні, в мережі Інтернет тощо). В Україні російською мовою щороку виходить близько 40 % усіх інформаційних видань (майже 1,5 тис. найменувань). Окрім того, в Україні без обмежень транслюються програми Громадського російського телебачення, зокрема ГРТ, НТВ, ТВЦ, РТР та інших російських телеканалів. Підготовка фахівців із російської мови та літератури здійснюється у 31 вищому навчальному закладі України, зокрема у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Ужгородському національному університеті, Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського, Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, Рівненському державному гуманітарному університеті, Національному університеті «Острозька академія», Рівненському інституті слов'янознавства, Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Волинському національному уні-

верситеті імені Лесі Українки та інших ВНЗ. Етнокультурні інтереси російської національної меншини в Україні представляють близько 100 громадських об'єднань. Деякі з них мають статус всеукраїнських, зокрема Товариство російської культури «Русь», Національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», громадські організації «Російський рух України» та «Російська община України».

Отже, можемо зробити висновок, що на сьогодні мовно-культурні права етнічних росіян в Україні забезпечуються на рівні, відповідному українському законодавству та міжнародним зобов'язанням держави щодо гарантування прав і свобод людини та громадянина. Водночас в окремих регіонах України є необхідність проведення аналізу відповідності наявних засобів забезпечення прав етнічних росіян їх кількісному складу та артикульованим потребам.

Разом з тим можна прогнозувати, що конкуренція української та панросійської ідентичностей на теренах України великою мірою визначатиме майбутнє нашої держави, її положення у системі геополітичних координат. Є всі підстави стверджувати, що суперництво, конкуренція цих ідентичностей є детермінантним ідентифікаційним відношенням української політичної нації.

Ідентичність нації формується в умовах специфіки взаємовідносин її етносів: тільки дивлячись у «дзеркало» іншої окремішності можна виокремити свою етнічну самість і зробити її об'єктом своєї активності. Особливо це стосується етносів, які визначають соціокультурне «обличчя» нації. Основними стали протиставлення культури, ментальності, звичаїв, традицій, обрядів тощо, наприклад німців і французів; англійців та німців і французів; японців та китайців і корейців; українців і росіян, поляків, турків, татар, євреїв та ін. На теренах України в різні часи проживали різні народи, які разом з українцями формували окремішність України. Для української ідентичності наслідками співіснування на території України інших потужних етносів були або асиміляція українців (явище блискуче описане у творах Івана Карпенка-Карого), або активна протидія чужинським впливам і становлення самосвідомості українства. І в перспективі на теренах України українці та росіяни ще довго визначатимуть колективне «Я» через взаємне протиставлення своїх окремішностей: безвідносно позитивне чи негативне.

Детермінантне ідентифікаційне відношення має своїм змістом зазвичай дискурсійні практики. Якщо «інакшість» представника не своєї етнолінгвістичної групи є очевидною і не потребує доведення, то окремішність «родинних» етносів у межах однієї держави треба довести через аналіз відмінності мови, культури, звичаїв, обрядів тощо. На цьому вже виросло ціле покоління політиків, політологів і журналістів.

Успішне завершення процесу формування української політичної нації неможливе без розуміння того, що етнічні росіяни представляють не тільки значну частку громадян України, але й спільно з українцями та представниками інших національностей формують нову модерну українську спільноту, об'єднану спільними символами, повагою до держави та її законів, інтересами, баченням розвитку громадянського суспільства та країни в цілому.

Штучне створення конфліктів на мовно-культурному ґрунті може суттєво ускладнити досягнення цієї мети. Тому забезпечення прав і мовно-культурних потреб етнічних росіян на збереження функцій російської мови у приватному та суспільному житті, зокрема в освіті, отриманні інформації завдяки ЗМІ, задоволенні культурно-мистецьких запитів, у тому числі завдяки театрам, читацьких потреб завдяки бібліотечній системі є важливим елементом не тільки етнонаціональної політики України, а й побудови демократичної, правової держави, формування загальної української ідентичності.

В Україні загроз етнічній російській ідентичності не існує хоча б тому, що вже сформовану ідентичність змінити майже неможливо, але серед багатьох росіян України панує страх втрати свого привілейованого статусу домінуючого етносу, що є основним енергетично-мотиваційним чинником протидії українізаційним впливам і стимулюється з боку Росії через геополітичний концепт «русского мира». Його основою є панівне в російській етнології розуміння нації як сконструйованого феномену (конструктивістська теорія нації). Історична єдність росіян та українців доводиться ідеєю їх спільного походження (Давньоруська держава), території проживання та релігії тощо. Разом з тим ніхто не може заперечити розбіжність росіян та українців – ментальну, культурну, звичаєву, міфологічну тощо. «Україна – не Росія» – вдала констатація, що підкреслює цю протилежність. Ментальність російськомовних українців, що формувалася протягом одного, двох, кількох чи багатьох

покоління, істотно ґрунтувалася на намаганнях перестати бути українцем, викоренити в собі власне українську ідентичність і приєднатися до ідентичності російської як більш культурної, престижної, перспективної тощо. Значна частина українських росіян і російськомовних українців досягала особистісного утвердження у спосіб протиставляння «всьому українському», насамперед мові, а також звичаям, ментальності, історії, державності тощо. Тож і виходить, що перебудова їхньої ментальності має йти ніби шляхом повернення до того, що раніше стало для них чужим, нелюбим, непотрібним.

Між тим не пастки українізації загрожують росіянам в Україні, вони, як і українці та інші її етноси, не можуть не бути об'єктом світових міграційних потоків. Останніми десятиріччями (особливо за часів незалежності України) істотно зросли чисельно і стали помітним чинником суспільного життя модерні національні меншини – азербайджанці, грузини, корейці, узбеки, чеченці, чуваші, мордвини, казахи, осетини та ін. За звичай вони знаходяться у стані визначення спосібів і напрямів інтеграції в українське суспільство і водночас пошуку механізмів збереження своєї власної етнічної ідентичності.

Крім того, сьогодні в етнічній палітрі українського суспільства з'явилися представники нових нетрадиційних етносів: араби, афганці, китайці, в'єтнамці, індуси, пакистанці, курди, перси та ін. Докорінно відмінні традиції, релігія, мова, замкненість у своєму внутрішньому світі («загадковість Сходу»), створення етнічних ніш у виробництві, торгівлі, кримінальному середовищі, зв'язки зі своїми країнами (деякі з них є постачальниками наркотиків) – усе це створює для держави й населення дуже складні проблеми, зокрема стосовно їх безконфліктної інтеграції в український соціум.

Очевидно, що цю проблему не можна ігнорувати, інакше вона стане міною сповільненої дії під фундаментом української державності та національної солідарності. Зважаючи й на те, що Україна як країна, яка приєдналася до Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу до неї, зобов'язана забезпечити процедури облаштування осіб, які тікають від переслідувань і порушень прав людини. Одним з найважливіших принципів Конвенції 1951 року є принцип невислання, згідно з яким біженці не можуть бути повернуті до країни, де їм загрожуватиме переслідування. Тому, наприклад, входження України в інтеграційні об'єднання з Росією та Казахстаном,

які неминуче слугуватимуть зоною популяційної екпансії 150–300 млн китайців, оскільки мають з цією державою найпротяжніший кордон, ставлять і нашу країну в один ряд з геостратегічно проблемними безпосередніми північними сусідами «Великого Китаю».

У зв'язку з цим постають два важливі запитання. Перше стосується критичної для української ідентичності межі зростання частки нових емігрантів в українському суспільстві. І друге, похідне від нього, – наскільки цінним для людства є збереження самотності тієї чи іншої нації? Щодо першого. Варто використати досвід європейських країн і позитивний (обмеження міграцій завдяки відповідній візовій політиці, запровадження квот), і негативний (дедалі виразніше збільшення нелегальної міграції, боротьба з якою вимагає щоразу значніших зусиль і коштів).

Відповідь на друге має ґрунтуватися на врахуванні загальної тенденції зростання полікультурності світу в умовах глобалізації. Згідно з розрахунками демографів Україну очікує подальше скорочення загальної кількості населення, збільшення в його структурі частки етнічних українців і зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, представників кавказьких народів, мігрантів з країн Азії, Африки та ін. Очевидно, це значно змінить поліетнічний характер української нації, що потребуватиме реалізації такої державної політики, яка мінімізувала б вияви упередженого ставлення різних етносів один до одного, попереджала б етнічні конфлікти та сприяла громадянській консолідації нації на основі збереження та розвитку традиційного для України культурного середовища.

Моделюючи ідентичність української політичної нації, слід з певною пересторогою ставитися до конструктивістських стратегій цього процесу (прикладом є криза ЄС), що можуть нав'язувати людям чужі для них цінності та способи життя. Процеси глобалізації та уніфікації спричинили пошук нових форм ідентичностей: етнічних, національних, культурних, релігійно-фундаменталістських тощо. Так, Європейський Союз намагається сьогодні запроваджувати інтегральну, транснаціональну модель ідентичності – європейці. Результатами такого пошуку стали певні суперечності між європейською ідентичністю й ідентичністю громадян окремих країн-членів ЄС. Почали виникати такі нові форми вираження власної окремішності, як «берлінець», «парижанин», «бретонець» тощо.

Понад те, деякими державами були підписані закони, спрямовані на захист власної традиційної культури й ідентичності. Зайве нагадувати, що ЄС і розпочинався (Європейське об'єднання вугілля та сталі), і досі існує як проєкт, заснований не на культурній чи ментальній спорідненості, а на принципах взаємовигідної економічної кооперації. Щоправда, крім прихильників пріоритетів соціального добробуту, існують і adeptи формування гуманістичної Європи, що має забезпечити функціонування та верховенство права, заснованого на моральних принципах, розроблених у межах християнської культурної традиції, а також гарантувати неподільне поєднання моральності та політики. Однак навіть запеклі апологети ідеї наднаціональної гуманістичної Європи (наприклад, Ю. Габермас) жодним чином не заперечують і, навпаки, всіляко толерують національно-культурне розмаїття майбутнього утворення.

Очевидно, що національна ідентичність як сфера ідей, цінностей і змістів в умовах глобалізації та інтеграції залежна від наднаціональної ідентичності внаслідок часткової втрати державою монополії на контроль соціокультурної сфери. Наднаціональні утворення через освітні, культурні, інформаційні та інші практики створюють власні маркери ідентичності, що можуть існувати поряд із маркерами національної ідентичності на початковій стадії формування, а в перспективі спроможні трансформувати їх до власної самототожності, що є проблемою національної безпеки держави.

Українська нація, що формується в умовах глобалізації, універсальності культурних зразків, має вирізнитися насамперед своїми психологічними особливостями, типом поведінки, рисами національного характеру. Ідентичність сучасних громадян України має постати з тих умов, у яких перебуває наша країна, втілювати в собі спільну волю до вирішення загальнонаціональних завдань, поставлених цілей. Поліетнічне українське суспільство має продемонструвати навколишньому світові здатність до радикальної модернізації усіх сфер суспільного буття на основі концентрації усіх сил і ресурсів держави заради добробуту громадян. Натомість визначальними маркерами української ідентичності мають стати чесність, передбачуваність, надійність у відносинах із союзниками та друзями; безповоротність у демократичному виборі: щира відданість ідеалам свободи, солідарності та справедливості, правової держави

та громадянського суспільства, плюралізму й гуманізму; оптимізм і впевненість у своїх силах; рішуча відмова від подвійних моральних стандартів, громадянської пасивності; висока сучасна культура в усіх її проявах.

Українська ідентичність, крім того, повинна мати й загальноцивілізаційну ментальність – її співвіднесення із сучасною інформаційною епохою, екзистенційними цінностями, полікультурним розмаїттям світу. Важливість цього зв'язку полягає у потребі включення національного буття у світову систему взаємовідносин, подолання обмеженості етнічної ментальності, просте визначення якої дав Ж. Ле Гофф [59]: це те спільне, що історичний індивід поділяє з іншими людьми свого часу, українськими дослідниками піднесено до центрального аспекту історії, «який охоплює усі сфери життя» [60]. На противагу цьому ідентифікаційна ментальність культури означає постійний інтелектуальний вибір суспільством кращих взірців його життєдіяльності в наявних історичних умовах, що зовсім не співпадає з етнічним життям.

-
1. *Мединский, В.* О русском пьянстве, лени и жестокости / В. Мединский. – Изд. 2, испр. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2009. – С. 310.
 2. *Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доп.* – К. : Славутич-Дельфін, 2007. – С. 19.
 3. *Вілсон, Е.* Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 378.
 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pravda.com.ua/articles/2009/05/21/3959372/
 5. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 184.
 6. *Бергер, П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Руткевича. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
 7. *Гегель, Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем.; ред. и сост. примеч. В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 361.
 8. *Заковоротная, М. В.* Идентичность человека: социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону : СКНЦ ВШ, 1999. – 175 с.; *Зливков, В. Л.* Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зливков. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.; *Fearon, J.* What is identity (as how we now use the word)? Manuscript / J. Fearon. – University of Chicago, 1997.

9. *Эриксон, Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. з англ. Толстых А. В. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nz-online.ru

11. *Брубейкер, Р.* За пределами «идентичности» / Р. Брубейкер, Ф. Купер // *Ab imperio*. – Казань, 2002. – № 3. – С. 10.

12. *Лакатос, И.* Методология исследовательских программ / И. Лакатос. – М. : Изд-во АСТ, 2005. – С. 259.

13. *Яворська, Г.* Дискурс та ідентичність // О. Богомолов. Ісламська ідентичність в Україні / О. Богомолов, С. Данилов та ін. – К., 2005. – С. 80–101; *Arel, D.* Introduction: Theorizing the Politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine // *Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia and Ukraine* / ed. by D. Arel, B. Ruble. – Baltimore, 2006. – P. 1–3.

14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>

15. *Серета, В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. ... канд. соц. н. : 22.00.04. – К., 2006. – С. 5.

16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/06/8/3114882/>

17. *Шевченко Т. Г.* Прогулка с удовольствием и не без морали. Твори в 5 томах. Т. 4. – К., «Дніпро», 1978. – С. 311-312.

18. *Дудар, Н. П.* Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану : автореф. дис. ... канд. соц. н. – К., 2002; *Ковальчук, А. С.* Географія релігії в Україні: автореф. дис. ... канд. геогр. н. – Львів, 2000.

19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/news/2007/1/24/153223.htm>

20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=71&c=1660>

21. *Здіорук, С.* Релігійні цінності у стратегії демократичного поступу української нації в новітню добу / С. Здіорук // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: мат-ли XI наук.-практ. конф. – К. : НАДУ, 2011. – С. 96.

22. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році* : експертна доп. (офіц. вид.). – К. : НІСД, 2006. – С. 89.

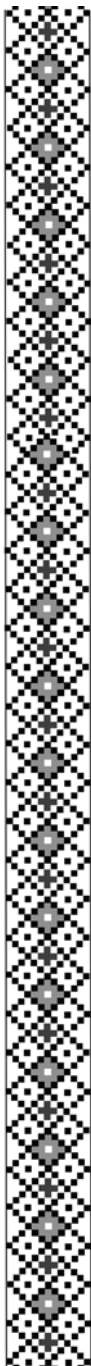
23. *Романюк, А.* Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Л. : ЦПД – «Астролябія», 2005. – С. 241.

24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>; <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/03/8/4835789/>

26. *Дзеркало* тижня. – 2006. – 24–30 червня.
27. *Волосевич, І.* Зв'язок мовної структури із електоральними прихильностями населення (на мат-лах передвиборч. опит. 1994–2006 років) / І. Волосевич // Урок української. – 2006. – № 11-12. – С. 150.
28. *Середа, В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. ... канд. соц. н. : 22.00.04. – К., 2006. – 20 с.
29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/03/8/4835789/>
30. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 534.
31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/>
32. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 534.
33. *Іванишин, В.* Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 218 с.
34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/interview/vladimir-eshkilev-raspad-ukrainyi-mozhet-privesti-k-koLOSSalnym-podvizhkam.htm>
35. *Парахонский, Б.* Язык культуры и генезис знания / Б. Парахонский. – К. : «Наукова думка». – 1988. – С. 36.
36. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 538–546.
37. *Степико, М.* Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / М. Степико // Стратегічна панорама. – 2004.
38. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 536.
39. *Середа, В.* Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності / В. Середа // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К. : ТОВ СтілоС, 2006. – С. 34.
40. *Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку : експертна доп.* – К. : Славутич-Дельфін, 2007. – С. 13.
41. *Ідентичність* громадян України: Спільне і відмінне // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 23.
42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13938/>
43. *Регіони* України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності : вист. учасн. «кругл. ст.» 6 липня 2006 р. // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 13.
44. *Модернізація* України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – С. 169.

45. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/29/6539134/view_print/
46. *Масенко, Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К., 2004. – С. 121.
47. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13938/>
48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kominarod.ru/gazeta/papers/paper_822.html
49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=3994>
50. *Країна.* – 2011. – № 28(81). – С. 43.
51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/03/8/4835789/>
52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=60&or_id=1016
53. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 210.
54. *Країна.* – № 4(107). – 2012. – С. 57.
55. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.», 2011. – С.183-184.
56. *Країна.* – № 46(99). – 2011. – С. 56.
57. *Нойманн, И.* Использование «Другого». Образы Востока и формирование европейских ценностей / И. Нойманн. – М. : Новое Издательство, 2004. – С. 31–33.
58. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / Рябчук М. – К. : «К.І.С.», 2011. – С. 211.
59. *Ле Гофф, Ж.* Середньовічна уява / Ж. Ле Гофф. – Львів, 2007. – С. 38.
60. *Присяжнюк, Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007. – С. 45.

РОЗДІЛ V. ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Одним із найбільш змістовних відкриттів філософської антропології ХХ сторіччя можна вважати ідею про етнічну сутність людини. Усі інші надбання людства – соціум, історія, держава – мають перевірятися достоїнством індивіда, його неперехідною значущістю та відповідальністю перед самим собою. Значний вклад в опрацювання цієї проблеми здійснила західна культурологія, зокрема так званий етнологічний структуралізм, який звичайно пов'язують з іменем К. Леві-Стросса. Як альтернатива концепції лінійного прогресу, структурна етнологія тлумачить кожен народ як самобутній світ культури. До того ж К. Леві-Стросс, як і російський учений М. Данилевський, вважав, що жодна з культур не може претендувати на те, що саме вона найбільшою мірою уособлює, відображає загальнолюдську культуру.

Філософська антропологія започаткувала і комплексне дослідження самої людини у багатстві всіх проявів її родової та суспільної природи, і конкретно-історичної детермінації суспільних утворень. Найбільш значущою з-поміж них можна вважати націю як соціокультурну окремішність, засновану на етнічних взаємозв'язках. Підкреслюючи роль етнічного чинника в розбудові нації, Е. Сміт писав, що «нації завжди вимагають етнічних «елементів», а «між етносом і нацією – величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання» [1]. Ця обставина має важливе методологічне значення для дослідження чинників і механізмів формування національної ідентичності, оскільки саме етнічна структура суспільства, взаємовідношення його етносів формують соціокультурне «обличчя» тієї чи іншої нації. Національна ідентичність (як і етнічна – *прим. авт.*), на думку Е. Сміта, виникає в результаті «подолання забуття через нащадків, віднов-

лення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, що прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [2]. Про можливість теоретичного опосередкування національної ідентичності у її взаємозв'язку з ідентичністю етнічною вказують і вітчизняні дослідники. Як пише О. Стогній, найбільш важливим методологічним результатом вітчизняних досліджень можна вважати доведеність факту: «Чинник національності (етнічності – *прим. авт.*) респондентів майже не впливає на їхню оцінку важливості різних критеріїв національної ідентифікації. Винятком є знання мови та громадянство, важливість яких більшою мірою артикулюють опитані з числа українців порівняно з учасниками опитування з числа росіян» [3].

Логіка осмислення чинників формування етнічної та національної ідентичності відтворює історію сакралізації умов життєдіяльності людських спільнот. І якщо для початкових етапів етногенезу визначальними були природні чинники, насамперед час і простір, то подальший його поступ визначався культурою як способом суто людського буття. Саме тому історично першим рефлексованим, а тому вже традиційним для антропології, етнографії та етнології чинником постановля етнічної самості людини є її територія мешкання – не просто ділянка землі, простір розселення, а сакральна реальність, що в кожного етносу (на початкових стадіях етногенезу вона залежить від різновиду занять, якими є збиральництво, мисливство, рибальство, землеробство, скотарство тощо) набуває своїх неповторних рис (трипільська, черняхівська або якась інша культура).

На відміну від сусідів-кочівників, у тому числі древніх угорців і болгар, український етнос і його нація кристалізувався й дотепер існує у власному етноареалі й довкола нього. Така сталість географічного оточення привела до майже ідеальної адаптації українців до ландшафту, що не могло не відобразитися в ментальних установках. Дніпро й Десна, Карпати й степ, Хортиця та Великий Луг – для українця це не просто топоніми, що позначають природні об'єкти, а щось значно більше: естетично сприйняте середовище проживання, їхнє оточення, світ, дім, батьківщина, а часто – поетичні образи й елементи міфології.

Характеризуючи етногенез українців, Т. Кононенко, наприклад, зазначає, що з гойданням колиски дитина долучалася

до гармонійного ритму (симфонії) доквілля людини й космосу та призвичаювалася бути в гармонії і з собою, і зі світом – родиною та природою, Землею та Небом. Ще з дитинства немовля на чуттєвому (біопсихічному – найглибшому) рівні пізнавало поняття мама й тато, хліб і сіль, природа та Бог (Боги: Зорі та Місяць, води і трави, ліси й гори, птахи й дерева, «злі» й «добрі» духи, вітри та звірі...) [4].

Із розвитком предметно-практичної та рефлексивно-пізнавальної діяльності предметом культурного опрідечування стає час, переживання якого (за О. Шпенглером) характеризує тип цивілізації або певний народ: як це не дивно, найбільш досконалі космогонічні концепти ми відкриваємо у древніх єгиптян, вавілонян, асирійців, інків, ацтеків та у древніх слов'ян. Сьогодні можна говорити про «зникнення часу» (М. Фуко), поділеного вже на долі секунди; гонитва за ним є однією з причин невротичності західних суспільств (безробіття як випадіння із часового потоку є одним із виявів цього феномену).

Домінування знаряддевої діяльності людини детермінує в етнології ХХ сторіччя розгляд як чинників етногенезу особливостей ведення господарства, що визначаються залежно від біокліматичних умов – як культурно-господарські типи; залежно від потреб людини – як природно-господарсько-територіальні системи. Сакралізація предметно-практичної діяльності яскраво виявляється у міфології того чи іншого народу. Зокрема, в українців В. Крисаченко виділяє культ Плуга, досить незвичний для інших земель, адже йдеться не про якусь істоту чи стихію, а лише про знаряддя праці. На його думку, «плуг є об'єднуючим началом головних стихій і сфер Універсуму. У своєму онтологічному втіленні він є засобом переходу від світу неорганізованого, хаосу (як традиційно розуміли природу) до світу впорядкованого, організованого, від світу природи до світу людини» [5].

Певною мірою традиційним є аналіз етногенезу з погляду психології. Але при цьому психологічна його детермінанта залишається досить невиразною та розпливчатою. Найбільш визначеними тут є такі поняття, як «національний характер», «народна культура», «народне мистецтво», «дух народу» тощо. Одним із центральних аспектів загальної природи націй, наприклад, у Д. Віко (засновника етнічної психології) є апіорна схильність людей і груп людей – представників певних народів-етносів – до непрогнозованої поведінки в гіпоте-

тичних історико-політичних подіях, ситуаціях. У концепції «психології народів» М. Лацаруса та Х. Штейнтала головним суб'єктом історії є народ як уособлення «духу цілого».

Ідеї «народного духу» можна знайти у творчості Й. Гердера, Г. Гегеля, представників німецького романтизму. На їхню думку, народний дух виявляється у спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань. Він об'єднує людей в єдине ціле, в якому кожен є представником свого народу, має спільні з ним риси. Останні як особливості природи певної спільноти єднають людину з людиною завдяки тому, що вони відтворюються в єдиному середовищі, яке визначає спільні риси характеру, діяльності та поведінки. Проте, розгорнувши ідею «народного духу» в концепцію, М. Лацарус та Х. Штейнталь не дали однозначного тлумачення критеріїв і сутності розуміння цього феномену. Їхньою заслугою була спроба виявити особливості національного характеру, що відображається в культурі та побуті свого народу. Варто також згадати розвиток подібних ідей у книзі Г. Лебона, Г. Тарда й Ж. Сігеле «Царство натовпу» та монографіях Г. Лебона «Психологія народів і мас» (1895) і «Психологія соціалізму» (1905), де вони розглядали індивідуальність на груповому рівні. Пізніше ідеї психології народів розвивав В. Вундт, хоча й не поділяв думки її засновників про те, що індивіди – лише продукт загального народного духу. Оскільки індивідуальну свідомість не можна цілком зводити до свідомості народу, для індивіда характерні індивідуальні, особистісні воля, відчуття, уявлення тощо. У предметному виокремленні етнічної психології від інших гуманітарних наук значною є заслуга Г. Шпета («Вступ до етнічної психології»).

Уся дохристиянська філософія підносила владу розуму як вищу силу людини. Концепція «людини розумної», де свідомість є деміургом усього сушого, має своїми коренями античну філософію. Ці ідеї найбільш чітко та зрозуміло виражені спочатку в Анаксагора, а у Платона та Арістотеля оформлені вже у філософських категоріях. Доводиться, зокрема, що людська самосвідомість підноситься над усією іншою природою. Цю ідею найбільш послідовно реалізувала епоха Просвітництва. Саме тоді було висунуто та обґрунтовано ідеал «людини розумної», яка завдяки притаманному їй трансцендентному дару здатна розгортати потенціал внутрішньої свободи.

Проте Декартове «мислю – значить існую», не враховує того, що метод скепсису не тотожний достовірності мислячого

«Я», бо не лише мислення, а й будь-яка інша дія може бути такою саме вихідною достовірністю. Ще Гасенді услід за Гобсом, розробляючи новий світогляд у полеміці з Декартом, доводив, що «Я» існує не тільки тоді, коли мислить, а й тоді, коли рухається, відчуває, прогулюється тощо. Декарт, з якого, власне, і починається розквіт раціонального мислення, а отже, й науки, розділив єдину істоту – людину – на дві частини: тіло та розум. В основі картезіанського аналізу – славнозвісне *cogito ergo sum*: мислю (а якщо перекладати точніше, то «раціонально, логічно, аналітично міркую та планую»), – а отже, існую. Іншими словами, якщо я мислю – існую, а якщо ні – то й не існую. Тому, за легендою, Декарт прибив живу, але не мислячу собаку до підлоги й розрізав її на шматки. Для нього вона була роботом, бездушним пристроєм, позбавленим істинного, тобто по-людськи розумного буття. Історія про собаку, напевно, вигадка (Декарта сьогодні не люблять), однак вона вписується в картезіанську систему. Людина, за Декартом, – це голова професора Доуеля (роман-фантастика О. Беляєва «Голова професора Доуеля»), мозок, замкнений у тілесну клітку. Картезіанська людина говорить: «У мене є тіло», замість того, аби сказати: «Я є тіло». Декарт відрізав людину від її тіла, а значить, і від усього навколишнього світу.

Проте, досліджуючи зовнішній світ, ми забули про природу, закладену в нас самих. За непорушністю кордону між неживою матерією та свідомістю і була приставлена стежити наука. Вона відучила західну людину мислити всім тілом. Між тим японці часто говорять про «фуку» – «питання, адресоване животу». Американці це неголове мислення називають *gut feeling*, ми говоримо «чути нутром». У всіх цих виразах міститься натяк на інший, позараціональний, тілесний спосіб існування та пізнання. Як пише М. Бубер, «усвідомлення свого «Я» настільки ж мало пов'язане з первинним пануванням інстинкту самозбереження, настільки і з пануванням інших інстинктів; продовжити себе хоче не «Я», а тіло, що не відає ніякого «Я»; не «Я», а тіло хоче створити речі для праці та гри, хоче бути творцем; і в примітивній пізнавальній діяльності не знайдеш *cognosco ergo sum* навіть у найбільш наївній формі – жодного навіть найбільш дитячого уявлення про суб'єкта, що пізнає. І далі: «... подія-справа породжує виокремленість людського тіла як носія своїх сприймань з оточуючого його світу. Тіло навчається впізнавати і відрізнити себе в цій своїй особливості, однак це розпізнаван-

ня залишається в межах чистого співставлення і тому не тягне за собою усвідомлення «Я» [6].

Найповніше раціоналістичне трактування людини втілюлося в концепціях Г. Гегеля та К. Маркса, а особливо їх послідовників – представників радянської філософії, для якої свідомість і самосвідомість – визначальні детермінанти будь-якої життєдіяльності, в тому числі етнонаціонального поступу. Згідно з Ю. Бромлеем і Р. Подольним, вирішальною ознакою етнічних спільностей є самосвідомість. Із позицій цього критерію вони підрозділяють етнічні спільності на етнографолінгвістичні, тобто такі, за яких народи належать до однієї етнічної групи, але не усвідомлюють цього та металінгвістичні, що мають загальну самосвідомість [7].

На сьогодні ця раціоналістична традиція є визначальною для дослідження детермінації етнонаціонального розвитку. Так, наприклад, на думку О. Стегнія, етнічна ідентифікація особи тотожна процесу становлення, формування, усвідомлення та підтримки етнічної самосвідомості [8]. Такої самої позиції дотримується й відомий вітчизняний етнополітолог І. Кресіна. Вона стверджує, що етнічна та національна ідентичності поєднуються в етнонаціональній свідомості [9].

Але ж ані свідомість, ані самосвідомість не мають соціокультурної визначеності: за своєю суттю та механізмами виникнення і функціонування вони всезагальні й однакові у всіх народів і цивілізацій. Такою визначеністю є зміст свідомості який є раціоналістичною рефлексією буття. І тут можна виправдати Р. Декарта, який отождив свідомість тільки з існуванням людини взагалі, а не з її національною чи етнічною окремішністю. Національного або етнічного забарвлення самосвідомість набуває лише під час з'ясування особистістю для самої себе певних рис, якостей, що були їй властиві й раніше, але не були предметом власної рефлексії. У цьому процесі особистість не обирає собі етнічність з-поміж інших етнічностей, а лише з'ясовує, уточнює свої особисті характеристики та співвідносить їх із характеристиками етнічної спільноти.

Крім того, ще З. Фрейд, К. Юнг, Е. Ефромм вважали, що щира віра особистості у свої власні твердження ще не означає, що ці твердження адекватно відбивають її внутрішні глибинні налаштування. Людина підсвідомо може приховувати навіть сама від себе істинні мотиви власних дій. «Ми зараз обговорюємо, чи є мотив, який людина вважає причиною своєї дії, іс-

тинним мотивом. Не йдеться про істинність раціоналізуючого ствердження як такого. Приклад: якщо людина не виходить з дому, боячись когось зустріти, але як на причину вказує на сильний дощ, то вона раціоналізує. Істинною причиною є страх, а не сильний дощ. При цьому саме по собі раціоналізуюче ствердження, а саме те, що йде дощ, може бути істинним» [10].

Відомий французький етнолог Жан Серв'є взагалі піддає сумніву раціоналістичне трактування детермінації етнонаціонального розвитку та прояснення ідентифікаційних практик: «Раціоналісти зовсім не здатні зрозуміти, що народи здатні в цілому виживати в матеріально важких умовах маючи тільки систему світогляду, що відрізняється від Розуму, та вірування, які вважаються абсурдними» [11].

Тому сакралізація самосвідомості як визначального чинника ідентичності (етнічної чи національної) людини не враховує, по-перше, тому, що людина має і тілесну, чуттєву визначеність, що визначає майже всі етнографічні артефакти: народну кухню, співи, одяг, казки, міфи тощо.

Тіло є найважливішим чинником, що дозволяє іншим людям ідентифікувати конкретну людину (так вгадуються друзі завдяки незмінності їхніх тіл). Уявлення про особисте тіло є також важливою частиною образу самого себе, який створює про себе людина. Крім того, тіло може виразити (навіть ліпше за свідомі ментальні акти) сокровенні виміри людської ідентичності. Жест може сказати про сутнісні якості людини більше за супровідні думки, тому розуміння мови тіла може бути ліпшим ключем до характеру людини, ніж аналіз свідомості (згадаймо й різні жести у різних етносів, що відображають одну й ту саму спонуку).

По-друге, самосвідомість набуває своєї ідентифікаційної визначеності, в тому числі етнонаціональної, тільки як усвідомлення певних обставин життєдіяльності та розвитку спільноти. Як слушно вважає, наприклад, О. Кисельова, людина не зосереджена ані в тілі, ані у психіці, ані у свідомості, ані у волі. Вона лише має справу з усіма цими реаліями, розпоряджається ними як спадком. Вона стикається з ними тілом, характером, волею – лише коли бере участь у житті. Вона той, хто живе з ними, через них і може все життя протестувати проти своїх тілесних недоліків і скаржитися на відсутність волі. Але вона живе *поза* (курсив – *авт.*) ними [12].

Обмеженість свідомості як визначальної детермінанти життєдіяльності була вже давно артикульована західною філософією: модерністська концепція суб'єкта М. Фуко як тексту, що можна стерти, «смерть людини» К. Леві-Стросса, «смерть автора» Р. Барта та інші концепції гостро ставлять проблему онтологічної суверенності людини, свободи та відповідальності її життєвиявлення.

Тому, якщо досліджувати ідентичність «людини етнічної», то очевидно, що її окремішність визначається екзистенційним середовищем, світоглядним узагальненням якого є життєвий досвід індивіда, в якому свідомість як засада цілепокладання суб'єкта діяльності є лише одним із вимірів людини, що не охоплює всієї повноти її існування. Те, що творить людина, її власні дії та рішення, завжди лише частина тієї події, в яку вона залучена своїм буттям. Засадничість для людини життєвого досвіду підтверджують і соціологічні дані. Згідно з результатами омнібусного опитування Інституту соціології НАН України 2007 р. на запитання «Що передусім є для Вас орієнтиром у повсякденному житті?» більшість респондентів (65,6 %) відповіли, що особистий досвід. Те, що досвід життя є визначальною детермінантою формування світовідношення людини свідчать і інші цифри цього ж опитування. На запитання щодо оцінки стану суспільства «Які почуття, на Вашу думку, за останній рік посилилися в українському суспільстві у цілому?» отримано такі відповіді: для більшості опитаних (71,6 %) розвиток суспільства викликає почуття розчарування; у 50,7 % респондентів – невдоволення; а 38,5 % опитаних зазначають, що стан і перспективи суспільного розвитку України викликають у них розгубленість.

Водночас на схоже запитання (яке проте стосується власної самооцінки) «Які почуття, на Вашу думку, за останній рік посилилися у Вас особисто?» отримано інші оцінки. На 20,9 % менше тих, у кого особисто посилюється за останній рік почуття розчарування (50,7 % опитаних). Невдоволених своїм особистим життям теж менше – 37,3 %. Розгубленими почуваються 26,4 % респондентів. Описану ситуацію можна принаймні трактувати в кількох аспектах. Насамперед особиста ідентичність та ідентифікація особи (співвіднесення свого «Я» з колективним «Ми») мають різні виміри. Власне становище громадяни оцінюють оптимістичніше, ніж стан справ у суспільстві.

Ідентифікаційна сутність життєвого досвіду має дві іпостасі: об'єктивну та суб'єктивну. У «людини етнічної» він формується як певна стереотипність і повторюваність її дій та поведінки – внаслідок чого в різних життєвих обставинах один і той самий індивід поводитиметься майже однаково, і сприйматимуть його як одну й ту саму особу, сформовану певними життєвими обставинами спільноти. Як вважав відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, говорити про природу людини не можна, «тому, що у людини немає природи. Людина – це не її тіло, яке є річ, не її душа, свідомість чи дух, які також є речі. Людина – це не річ, а драма, її життя – чиста і універсальна подія, яка відбувається з кожним із нас, і в цьому звершенні кожний, в свою чергу, є подія» [13].

Як своєрідна метафізика буття – життєвий досвід, єдиний потік явищ, процесів і подій розрізняє, ототожнює та ідентифікує як об'єкти людської життєдіяльності. З цього погляду життєвий досвід є певною органічністю та неповторністю способів життєдіяльності. У одній зі своїх праць – «Сумні тропіки» – Клод Леві-Стросс подав опис цивілізації, яка виявилася неспроможною освоїти знаряддя, завезені колонізаторами. Племена вимирали попри те, що мали у своєму розпорядженні інструменти для життя. А причина того сумного цивілізаційного досвіду крилася, на думку вченого, в нездатності тубільців інтегрувати отримані для вжитку знаряддя у власну систему цінностей (хоча вони й володіли свідомістю – *прим. авт.*)

Етнічна ідентичність, що формується на основі досвіду, – це взаємозв'язок свідомого, позасвідомого та чуттєвого у людині. Німецький дослідник В. Хесле розрізняє власне «Я» як суб'єктивну рефлекторну здатність свідомості відображати світ (у тому числі й аналізувати власне стани свідомості) і «самість» як стани людини, визначені сприйняттям об'єктивного, що формують почуття людини. На думку дослідника, почуття самості можна кваліфікувати таким чином:

- почуття, що стосуються окремих частин тіла (наприклад, зубний біль);
- почуття щодо людської тілесності в цілому (наприклад, здоров'я);
- почуття, що стосуються душі (наприклад, закоханість);
- інтелектуальні почуття (насолада від пізнання якоїсь важливої істини) [14].

Із цього можна зробити важливий методологічний висновок: етнічна та національна ідентифікація людини визначається не стільки суб'єктивним її самовизначенням, скільки обсягом, специфікою та контекстом умов і форм її життєдіяльності і не обов'язково предметно-практичної. Давно було помічено, що найбільш примітивні за господарською діяльністю племена, які часто перебували на межі вимирання, мали складну соціальну організацію, ретельно відпрацьовану систему обрядів, вірувань, міфів. Основні зусилля цих племен, як це не дивно з погляду «цивілізаторів», були спрямовані не на підкорення природи задля підвищення своєї матеріальної стабільності, а на неухильне виконання обрядів, у чому вбачалася запорука стабільності спільнот і можливість її подальшого існування. Як пише Ж. Серв'є, колонізатори та місіонери й уявляти собі не могли, що в очах туземців вони виглядали як бездушні трупи, які не мають могил, зовсім безглузді з погляду моралі, які навіть не усвідомлюючи своїх дій, вимушені скитатися морями й континентами, а все через те, що їм невідомі відповідні ритуали [15]. Як вважають автори символіко-культурологічної теорії походження соціуму-етносу й людини, на відміну від трудової теорії, міродайна роль належить не трудовому маніпулюванню знаряддями праці, а оперуванню символами вітального гатунку [16].

У життєвому досвіді відбувається взаємопроникнення групових та індивідуальних, історичних і безпосередньо ситуативних, регіональних і конфесійних, мовних та етнографічних чинників ідентифікації людини. Досвід людського життя формується внаслідок практичного ставлення людини до світу й конститується як уміння, трудові навички та підсвідомі настанови. Він охоплює і моральні настанови, і норми звичаєвого права, що об'єктивуються в зовнішній діяльності людини. Це збігається з її етнічною поведінкою, регламентованою етосом конкретної спільноти й потребами повсякденного існування.

Причому обсяг практичних знань, необхідних особі для нормальної повсякденної життєдіяльності, в багато разів переважає обсяг тих знань, що своїм походженням завдячують науці. До них належать практичні навички взаємодії із зовнішнім природним і соціальним середовищем, типові способи міжособистісного спілкування, шаблони поведінки, норми взаємовідносин, завдячуючи яким відтворюється типовий для даної спільноти спосіб буття. Знання, пов'язані з цим ставлен-

ням, є відображенням скінченного й особливого в життєдіяльності етносів як суб'єктів певних типів господарювання, а також природних і суспільних умов, способів власної самореалізації, на відміну від теоретичного знання як відображення загального та необхідного, що як і будь-яке загальне значення, не містить у собі явного розуміння свого можливого практичного змісту у вигляді алгоритмів власної культурно-історичної реалізації [17].

Ідентичність логічної структури життєвого досвіду як функціональної свідомості визначається тим, що це осмислення допредикативних, нерелфлексованих рівнів людської життєдіяльності, тобто тих рівнів етнічного буття, на основі яких здійснюється смислове оцінювання умов існування. За своєю формою цей досвід виступає як неявне імпліцитне знання. М. Полані, наприклад, характеризує його як цілісне знання, що досягається за допомогою концентрації уваги не на структурі об'єкта, а на його функціях. Неявне або периферійне знання, як вважає цей дослідник, стосується навичок володіння тим або іншим ремеслом; воно не вербалізується і тому не може бути предметом критики [18].

Пізнання в експліцитній формі – це вищий етап розвитку мислення, що утримує в собі момент рефлексії, коли виникає розрізнення знання та незнання. Справді, первісна людина неспроможна сформулювати думку щодо свого незнання про щось; для цього треба досягти досить високого ступеня абстрагування, вміти відділяти знання від тих предметів, яких воно стосується, і вербалізувати його. Але якщо для первісної людини неможливо зафіксувати незнання, то неможливо також переконатися й у своєму знанні, але ідентифікувати будь-який предмет, подію або явище як об'єкт своєї активності вона може. І в кожній спільноті ця ідентифікація буде оригінальна й неповторна, невіддільна від умов і способів життєдіяльності.

У життєвому досвіді те, що пізнається, стає внутрішнім надбанням суб'єкта. Але смислу і значення ідентичності предмети й соціальні явища набувають не самі по собі, а залежно від їх корисності або некорисності для життєдіяльності людини. Мислене тут збігається з тим, що переживається, те, що діє – з тим, на що воно діє і головне – як діє.

Вирізнання пізнавальної діяльності із загальних структур практики – продукт тривалого культурно-історичного розвитку. Тому, на погляд автора, було б помилковим вважати, що

первісна людина неспроможна пояснити багато явищ з погляду природних причин, а тому вона наділяє їх фантастичними якостями. Міфологічна свідомість нав'язує, а не пояснює – це не її завдання, вона не слугує для задоволення допитливості індивіда чи колективу. Відображення в життєвому досвіді відбувається специфічно – за допомогою образів: тут людина освоює своє буття за смисло-емоційно-асоціативними рядами. Таке освоєння припускає нечітке розрізнення образу та реального предмета, мисленого та дійсного. Тут головною є якісна визначеність (ідентичність) об'єкта уваги та дії.

Усе це засвідчує, що життєвий досвід не продукує знання в об'єктивній формі, не відділяє предмет знання від самого знання, не оперує ідеалізованими об'єктами і, як наслідок, не утримує передумов теоретичного знання. Можна сказати, що досвід життя – це первісне осмислення природних і соціальних умов, способів життєдіяльності спільноти та людини як їх суб'єктивна практична ідентифікація. Тобто, якщо йдеться про взаємодію теорії та практики, «досвід» має тут свій особливий онтологічний статус осягнення дійсності: її якісну визначеність для людини як умову успішної життєдіяльності.

У теоретико-пізнавальному плані логічне місце відводиться досвіду після «практики» як її «здобутку». Так його найчастіше і трактують. Онтологія ж відкриває іншу перспективу розгляду цієї проблеми і з'ясовується, що у статусі способу відношення до дійсності життєвий досвід є антитезою і теорії, і практики. Лише за такого підходу стає зрозумілим, що досвід є:

- сумою здібностей і здатностей людей виробляти ситуативно-проблемні (адекватні моментові, потребам, інтересам і завданням) осмислені концепції, програми та реальні установки до дії;
- синтезом знань, умінь і навичок людей мислити й діяти по-новому;
- процесом емпіричного засвоєння людиною світу і результатом цього засвоєння;
- скарбницею, своєрідним тезаурусом умовиводів і уроків, що їх виводять люди з аналізу практики.

Отже, досвід і передує практиці, і формується в контексті її взаємодії з теорією, і самоконститується (тобто довершується) на певній відстані від них обох. Тому можна говорити про досвід життя як єдність практичного досвіду (досвіду практичної дії) та теоретичного досвіду (досвіду теоретичного

мислення). Як вважає І. Варзар, у поняття «теорія», «досвід» і «практика» – в кожного окремо – є свій наріжний камінь: у практики – це «дія», у теорії – «ідея», а у досвіді – «урок» [19]. Наявна індифікативна визначеність життєвого досвіду утворює значно багатшу палітру оцінювань дійсних масштабів і значення для конкретної людини тієї чи іншої події, явища, факту, ніж когнітивна, теоретико-пізнавальна критеріальність. Для окремого індивіда їх значущість полягає не у співвіднесенні з тією чи іншою системою знань, догматами ідеологічної концепції, а із власними реальними потребами та потребами своєї спільноти.

Ця визначеність створює особливий пласт психокультурної емпірії з такими характеристиками, як «добро–зло», «можливість–неможливість», «безпека–небезпека», «важливість–неважливість» тощо. Головна ознака цієї емпірії – здатність бути онтологією людської суб'єктивності, що задає горизонт власного осмисленого існування відповідно до норм буття того чи іншого народу. Як вважає В. Шинкарук, у своєму житті ми не так живемо, як переживаємо [20]. Тому сфера життєвого досвіду – це сфера формування та покладання ідентифікаційних смислів, що структурують етнічне буття, яке постійно змінюється.

Як бачимо, в абстрактному плані життєвий досвід можна визначити як аксіологічну рефлексію всіх буттєвих форм життєвиявлення людини в умовах природного та соціального середовищ. Із цього погляду культуру народу можна визначити як своєрідну семантику основних сфер його життєдіяльності та розвитку. К. Леві-Стросс та В. Тернер вважали, зокрема, що в будь-якому суспільстві є дві структури: соціальних функцій і соціальних значень. Саме останню можна вважати культурою. Її соціальні значення та ідентифікації орієнтують і мислення та емоції людей, і їхню поведінку. Тому з погляду смислового оцінювання буття на перше місце має ставитися не ідея, свідомість тощо, а життєвий сенс усього предметного світу людини та способи його перетворення. Тоді явище, річ, подія є для індивіда не абстрактним предметом трансформації, а найбільш значущою для нього з погляду існування та розвитку стороною, що визначається належністю конкретної людини до певного етносу як культурної індивідуальності. Тому для «людини етнічної», наприклад, світ природи – це не тільки об'єкт антропологічного перетворення, а дім життя.

Як зазначає Е. Соколов, значення начебто сховані в предметі, вони осягаються розумом, естетичним почуттям, моральною інтуїцією, але не відкриваються з першого погляду [21]. Умовою розпредметнення цих значень є, на думку автора, їх ідентифікація в контексті життєвого сенсу.

Відповідаючи на запитання, навіщо, наприклад, потрібна та чи інша діяльність, словосполучення «життєвий сенс» є первинною засадою ідентифікації та відповідних цілей (що робити), і засобів (як зробити). Якщо система життєвих сенсів становить аксіологію діяльності (її ціннісноорієнтований ґрунт), то система цілей і засобів – технологію діяльності (спосіб організації процесу реалізації життєвих сенсів). Тобто в основі ідентифікаційного виміру є життєсенсовий підхід. Тому системобудівним ядром етнічної культури є не набір засобів життєдіяльності, а життєвий зміст, що реалізується за допомогою тих або інших засобів.

Життєві сенси існують і у формі знання, і у формі символів. О. Лосєв розумів символ як знак, що має безліч значень і здатний включати позначуване в нескінченну множину контекстів як показник «безперервної семантичної плинності» значень, що стоять за ним [22]. Тому ідентифікаційна значущість символу в тому, що він усюди та завжди скінченний за формою свого існування як певний масштаб оцінювання і нескінченний за змістом своїх значень. Символ – це власна форма існування не лише результатів, але й самого процесу ідентифікаційної діяльності та її смислових засад. Звідси тип етнічної культури – це ланцюг від життєвого сенсу до його втілення в дію. Тому одну й ту саму дію можна інтерпретувати за принципами етики тільки відповідно до контексту певної культури. Культурні контексти – це результат ієрархії ступенів світобуття людини, де все співвідноситься з усім, і смисли виникають лише з цього співвідношення, «нижче» осягається «вищим», а «вище» виявляється в «нижчому».

Узагалі культура – це те, що залишається поза безпосереднім виявом чогось але як певний контекст тільки й надає смислу цьому вияву. Розвиток матеріальних відносин, матеріального виробництва, науки, з одного боку, розширює соціальний світ людини, посилює її владу над різними ступенями світобуття, а з іншого – зменшує, звужує смислове поле людини, а отже, і культурну реальність, замінюючи поліваріантність життєвих вимірів раціональною детермінацією.

Із цього погляду треба, мабуть, осмислити й суперечливість ідеї ноосфери В. Вернадського, трактувати, як слушно зауважує О. Забужко, смислову обмеженість західноєвропейської ментальності та її шпенглерівську рефлексію як вияв «фаустівської культури», що на порозі XIX-XX сторіч випродукувала низку безнадійно песимістичних філософських і художніх систем і таку саму відкритість тих цивілізацій, у яких матеріальне життя, матеріальне виробництво не охоплює всього спектра життєвиявлення людини [23].

Отже, основою життєвого досвіду є фундаментальна прагматична мотиваційна установка – розпізнавання умов співіснування (а в кризових умовах і простого фізичного виживання) у світі природи й етносів. Життєвий досвід визначає можливість співіснування людей у системі смислів, що природно виникають і живуть згідно зі своїми, незалежними від зовнішньораціональних структур законами. Він є сукупністю способів вирішення проблем існування, що у формі традицій, звичок, стереотипів поведінки та діяльності, етосу, норм моралі, настанов, вірувань (з-поміж них і релігійних) передаються з покоління в покоління у межах культурного ареалу певного етносу.

Тому зміст життєвого досвіду як ідентифікаційної детермінанти етнічного буття та поведінки є наслідком не тільки пізнавальної діяльності, а й екзистенційності людського існування. Ще Ж.-П. Сартр писав: «Французька філософія, що нас сформувала, майже не знає нічого більше, крім епістемології. Але для Е. Гуссерля й інших феноменологів і свідомість, яка сприймає речі, зовсім не те саме, що їх пізнання. «Знання або чисте «уявлення» є лише однією з можливих форм моєї свідомості «про» це дерево; я можу його також любити, боятись, ненавидіти, і саме це перевищування свідомості нею ж самою, яке називають «інтенційністю», знову знаходить себе в цій боязні, ненависті та любові» [24].

Сутність і структура життєвого досвіду визначаються тим способом, яким умови життя перетворюються в його форми та набувають для людини якості безпосередньої реальності, що має чітку визначеність. Для того, аби вловити дещо найістотніше, те, що становить не зовнішню суспільно-історичну перспективу людського життя, а його внутрішній смисл, треба відкрити той механізм, за допомогою якого людина з достовірністю для самої себе живе у цьому світі. Це має бути процес, що,

створюючи внутрішній світ людини, робить його об'єктивною силою зовнішнього світу. Те, що дано всім і кожному від народження, і що ми всі позначаємо багатозмістовним і приблизним словом «переживання» [25].

Переживання є найважливішим ідентифікаційним механізмом життєвого досвіду. Багато дослідників зазначають, що «переживання», «Я, що переживає», «зв'язок переживань» означають лише граничні філософські поняття, які перебувають на межі розуміння. У переживанні є дійсний зв'язок між практичним і теоретичним аспектами життя, між світом і людиною, якому остання надає свого значення. Цей момент єдиності свідомості й буття є першою зустріччю всезагального життя із приватним. Ф. Шлейєрмахер описує переживання як процес розкриття душі та вловлювання її таємного зв'язку зі Всесвітом, як «живу бесіду з речами»; воно – не інтелектуальне відтворення об'єкта, а життя в об'єкті, живе злиття з ним. У ньому гаситься протилежність між суб'єктом і об'єктом, що становить конститутивну ознаку теоретичного пізнання. Воно є не стільки знанням про об'єкт, скільки тотожністю з ним, переживання цілісної суб'єктивно-об'єктивної істини життя, її оригінальності та неповторюваності.

Тому-то, розглядаючи проблему людської свідомості, М. Холодний робить із вчення І. Павлова про дві сигнальні системи висновок про те, що слово, яке відіграло значну позитивну роль у розвитку людини, водночас сприяло віддаленню її від дійсності і за певних обставин може стати засобом, що спотворює наше до неї ставлення. Натомість переживання, безпосереднє сприйняття – раптове падіння свідомості в цей магічний світ. Розмірковуючи над проблемою ідентичності, Ф. Шеллінг, наприклад, писав, що «прийде час, коли науки поступово зникнуть, і на їхньому місці з'явиться безпосереднє знання. Усі науки як такі відкриті лише з його недостатчі... Існують і існуватимуть люди, які не мають потреби в науці, в них дивиться сама природа, і вони самі у своєму баченні зробилися природою» [26].

Маючи сумніви щодо можливості людини у своєму баченні зробитися природою, таки звернемо увагу на те, що безпосереднє знання, безпосереднє споглядання завжди притаманні людині у вигляді переживання як моменту засадничої єдиності свідомості й буття, їх співвизначеності. У переживаннях світ відкривається нам не через суб'єкт-об'єктне пізнання його

зв'язків, а через розуміння його окремішності, завдяки формуванню людиною його сутнісних визначень і смислів. Це безпосереднє залучення до світу засновується на сьогохвилинності переживання, що дає можливість (за висловом Сартра) «начебто застати свідомість на місці злочину», перешкодити переростанню вражень у розмірковування, у хоча б зародкову форму теоретичного мислення, оцінювання обставин. Лише в такому разі, вважають екзистенціалісти, переживання перетвориться на своєрідне «оглядове віконечко», через яке видно світ, яким він є, яким він одвіку існує для скінченного та стражденного індивіда.

Переживання, що становить «життєві відношення» (В. Дільтей) до речей, людей, виходить з індивіда за всіма напрямками, конституює його життєвий світ як світ визначених предметів. Кожна річ, кожна людина, залучені у відношення індивіда, набувають для нього життєвої значущості, утворюють його неповторний внутрішній світ. «Так життя кожного індивіда творить саме із себе свій власний світ» [27].

Отже, світ – це завжди ідентифікована людиною реальність, що існує для неї тією мірою, якою входить у її життєві відношення. Немає світу книги, поки людина не відкриє його для себе. Але це означає і те, що й людина ідентифікується цією реальністю. «Де ти, там і світ, – писав Т. Манн, – вузьке коло, в якому живеш, пізнаєш і дієш; інше – туман» [28]. Тоді неповторність, окремішність дива – це не просто зіткнення «Я» і світу, а зустріч, збіг двох пластів однієї особистості – плану зовнішньоісторичного та внутрішньозамисленого» [29].

У світі немає нічого такого, до чого б людина не мала свого ідентифікаційного ставлення. Вона переживає фізичні відчуття і психічний процес, безкорисливе почуття й корисливу думку, акти своєї свідомості та об'єктивну даність світу. «Все у світі, – як зазначав Р. Кронер, – можна звести до одного спільного знаменника, все більше чи менше споріднене між собою, оскільки все у тому чи іншому розумінні можна пережити. Тілесне не менше за духовне; абстрактне не менше за конкретне; математичне, як і історичне; істину, як і помилкову думку; суб'єктивне, як і об'єктивне» [30].

Тобто ідентифікуватися, оцінюватися може все. Переживання часу, його ідентифікацію О. Шпенглер, наприклад, вважав суттєвою характеристикою будь-якої культури. «Історія Європи, – писав він, – є витворена своєю волею доля, індій-

ська – мимовільна випадковість. У грецькому бутті роки не відіграють жодної ролі, в індійському – навіть десятиріччя непомітні; а тут година, хвилина, нарешті, секунда сповнені значення» [31].

Як пише О. Забужко, українське село (до колективізації) ідентифікувало себе з різними часовими вимірами: циклічним часом, незмінним для всіх архаїчних аграрних культур, де важить тільки природний «почвірний кругообіг» (О. Ольжич) пір року; паралельно тривав (і триває) відлік християнського біблійного часу, запас якого від народження Христа до Страшного Суду невинно «убуває»; існував ще привнесений «московський (чи петербурзький – різниці немає)» час, темпоральність також абсолютно неєвропейська, яскраво міфологічна (засадничий показник міфологічності – наявність першопоптовху, початкової події – Петровських реформ, Жовтневого перевороту), що, одного разу запусивши в рух історію, залишається в ній навіки як неперехідна, постійна повторюваність; в актуалізації цього повтору – глибокий ритуальний смисл ювілеїв (династії Романових, Великого Жовтня) для міфологічної свідомості: кожен річницю відзначається подія немов «відбувається заново» (і для України, втягнутої в цей час, також було винайдено «першоподію»: Переяславські угоди) [32].

Найглибшим різновидом ідентифікації «Я/Інший» є любов. Цей зв'язок універсальний і охоплює досить широке коло життєвих реалій: від свого «національного дому» (своєї країни, батьківщини), інших етносів, конкретних осіб і речей. Саме похідною від любові – компліментарністю – Л. Гумільов пояснював етнооб'єднувальні процеси. Любов не пасивна. Вона здатна породжувати і справді породжує виняткову діяльну активність – і позитивну, і негативну. Причому любов – це такий спосіб існування людської суб'єктивності, за якого індивід «ще» чи «вже» не може або не хоче розглядати навколишній світ як об'єкт свого впливу за схемою «мета – засіб – результат». У цьому світовідношенні навколишня дійсність є розчиною в людині та продовженням і невід'ємною частиною людського «Я». Як підкреслює М. Попович, «...тільки в тому вимірі оцінок, в якому людину цікавить саме дійсність як предмет її любові й ненависті, її захоплення й огиди, розкривається та здатність людини, яка називається любов <...> ідеться про те, що людина багатовимірна, – якщо її укласти в прокрустове ложе одного виміру, бодай навіть раціонально-когнітивного, неми-

нуче втратить здатність самокритичності й коватиме в морок аутизму та розвалу особистості» [33].

В одній зі своїх статей відомий французький історик Люсьєн Февр зазначив, що справжня історія не буде написана доти, доки не написані історії Радості, Жорстокості, Смерті, Страху, Смутку... У словах вченого захована велика правда життя, адже цими згустками людських натхнень, поривань і переживань передкладені смисли ідентифікаційних життєвих програм нашого буття. Саме через ці силові точки світопереживання пролягають «віконця» прозирання людини і в ядро світових процесів, і в безодні глибини власної душі, саме ними наснажуються вічні «прокляті питання» смерті та безсмертя, сенсу нашого існування, постійного прагнення щастя та прикрив зривів під час спроб їх досягнення.

Е. Фромм переконливо довів, що любов може розвиватися там і тільки там, де є любов до себе, до свого індивідуального чи групового «Я» [34]. Саме такий сенс має, мабуть, біблійна заповідь «полюбити ближнього, як самого себе». Любов тісно пов'язана з людською тілесністю, на основі якої формуються ідентифікаційні ознаки етносу – свята, ритуали, танці тощо. Тілесність забезпечує безпосередньо-чуттєвий спосіб ідентифікації суб'єктом навколишнього світу. До того ж це історично перший спосіб функціонування людини як суб'єкта. Його відмінність від усього органічного світу зумовлена існуванням не відокремленої універсальної нематеріальної душі, а складно організованого матеріального тіла, що перебуває в постійному саморусі. Саме тіло формує феноменальний світ людської психіки та є джерелом набуття навичок, що допомагають у різних ситуаціях. Завдяки своїй тілесності в людській поведінці вирішується, наприклад, проблема прийняття того чи іншого рішення на підставі недостатньої інформації, що є каменем спотикання, скажімо, в конструюванні розумних машин. Саме наявність тіла пояснює здатність людини до частково невизначеного й такого, що не піддається чіткому вираженню, передбачення (анципації) подій.

Це передбачення має глобальний характер у тому розумінні, що, будучи залежним лише від подробиць наявної ситуації, яка враховується, воно водночас визначає їх значення. При цьому передбачення (анципація) динамічне – воно може переміщатися від однієї чуттєвої модальності чи діючого органу до інших. Усе це сукупно утворює загальну здатність людини до

набуття тілесних умінь і навичок. Дякуючи цій фундаментальній здатності, наділений тілом суб'єкт може існувати в навколишньому світі, не намагаючись усвідомити все і вся.

У тілесності криється причина того, чому чуттєві процеси пізнання, в яких значення цілого є пріоритетним щодо складників, відрізняються від машинних методів оброблення інформації. Але це вміння орієнтуватися у світі – бути в ньому своїм – притаманне людині не лише як машині з мускулів і нервів, але і як істоті, яка застосовує засоби праці й дослідження. Набуваючи певних навичок і умінь, вона перетворює відповідні предметні чи мовні засоби немовби у продовження самої себе, інтеріоризує їх, вживається в них. Водночас лише у людини тілесність стає об'єктом свідомого маніпулювання. З одного боку, маємо піднесення значення тілесності, а з іншого – її забуття, причому і перше, і друге має соціальний характер, хоча доволі часто видається за етнічну рису.

Причиною цього є та обставина, що тілесне задоволення, якого прагне людина, неможливо звести до стану задоволеності, тобто до здійснення бажання, зняття напруження. Воно може заходити значно далі звичайної втіхи та виявлятися у стані екзальтації всього єства людини аж до каталепсії та епілепсії. І в архаїчних, і в історичних суспільствах за допомогою трав і/або напоїв, танців і/або ритуалів, у сфері профанного і/або сакрального відбувається очікування та пошук станів сп'яніння, пароксизму, екстазу, таких, що іноді, здається, поєднують у собі крайню невпорядкованість спазму чи конвульсії та крайню впорядкованість єднання з іншим, з общиною та зі Всесвітом. Схоже на те, що ці стани очищають від неспокою, перетворюють сильні хвилювання у гру та радість, а радість – у несамовитість і блаженство. Ці екстраординарні, невизначені, випадкові й хиткі та, попри все, фундаментальні стани переживаються людиною як найпрекрасніші та найвищі.

Як пише відомий французький дослідник Едгар Морен, «якщо зібрати докупи всі ці якості, – кожна з яких, звісна річ, є успадкованою від гомінід і навіть від приматів, а в людини, з її великим мозком, розрослася, інтенсифікувалася, поєдналася та зрослася з іншими, – можна побачити, що для *sapiens'a* характерне аж ніяк не зменшення афективності, що поступається місцем розумності, а навпаки, справжнє вулканічне виверження психоафективності, навіть просто суцільний надмір: *ubris*» [35].

Тому первинним, ідентифікаційним способом людського світовідношення є не пізнання, а психічні процеси, з-поміж них і колективні. На це дуже важливо зважати під час аналізу феномену етнічності. І справді, чимало з того, що Е. Дюркгейм приписував тотемічним ритуалам і символам арунти й інших австралійських племен, ще більшою мірою слушне щодо етнічних ритуалів і церемоній. Адже тут принципи буття тієї чи іншої спільноти набувають конкретного вираження, що порождує миттєвий емоційний відгук усіх її верств.

Етнічні емоції є такими, що їх спільнота спрямовує на себе, свідомо звеличуючись. Чесноти, що вихваляються, – ніщо інше, як чесноти етнічного «Я», а злочини, засуджувані ним, – такі, що загрожують зруйнувати те «Я». За допомогою церемоній, звичаїв і символів кожен член спільноти бере участь у житті, почуваннях і чеснотах окремої спільноти і через них щоразу знову присвячує себе її долі.

Водночас можливе «забуття» тілесності, зведення людини до чистої та вузько інтерпретованої раціональності, що призводить до примітивізації та деградації людського світу, його однаковості та всезагальності. Аналізуючи народну культуру середньовіччя, М. Бахтін, наприклад, підкреслює її альтернативу панівному християнському світогляду, що сягає своїм корінням міфологічної свідомості. А гротескне акцентування матеріально-тілесного начала та його функцій має в народній культурі одне завдання – протистояти відриву від життя, від матеріально-тілесних коренів світу [36].

Свого роду продовженням «забування» тіла, доведенням цієї ідеї до абсурду, є вульгарний марксизм. Згідно з ним, тіло, з одного боку, слугує лише оболонкою, вмістилищем ідей (не душі – це містичне для вульгарного матеріалізму утворення); з іншого – є важливим лише як матеріальний, суто прикладний інструмент для втілення цих ідей у життя.

Щодо змісту, то найбільш важливими маркерами та складниками досвіду життя людини та спільноти є досвід крайніх ситуацій (особливо таїнства смерті) та забезпечення свого існування (боротьба за хліб насущний).

Екзистенціалісти взагалі вважають найбільш адекватним і глибоким знанням про природу людини усвідомлення власної смертності й недосконалості, яким володіє кожний, навіть найнеосвіченіший, замкнений у своєму досвіді індивід. К. Ясперс називає це усвідомлення «єдиним небожественним откровен-

ням», а М. Гайдеггер, як відомо, визначає людське буття як «буття-до-смерті».

Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює тимчасовість і скінченність свого існування. Тварини безсмертні в тому розумінні, що вони не усвідомлюють власної скінченності, хоча у них є інстинктивний ситуативний страх смерті. Людина ж знає, що її життя рано чи пізно скінчиться. Але як дані індивіду його скінченність і смерть? Зрозуміло, що кожен знає про свою смерть і може логічно передбачити її неминучість. Проте це знання не є безпосереднім достовірним фактом людського «Я», оскільки власна смерть не може бути пережита як подія життя. Це зовсім не означає, що людина не боїться смерті, не володіє інстинктом самозбереження, який змушує її уникати небезпечних ситуацій, або що смерть не вносить певного напруження в життя, хоча людина не може бути причетною до події власної смерті. «Коли я є – немає смерті, коли є смерть – немає мене», – говорив Епікур. У певному розумінні зі смертю як повним небуттям людина ніколи не зустрічається. Адже її життєва сутність не утверджується, а руйнується смертю. Вона перетворює людину в неорганічне тіло, над яким володарює природна необхідність. Навіть уявляючи власну смерть, індивід не переживає її ізсередины як подію свого життя, а скоріше, як подію життя інших. Тут особа намагається відчутти переживання близьких; для неї смерть, її відсутність у цьому світі стане подією.

Ідентифікаційний зміст досвіду смерті трансформується в людині у постійний моніторинг стабільності та сприятливості для її існування навколишнього середовища – і природного, і соціального. Адже вся людська історія (принаймні попередньо прожита) постає таким процесом, де періоди стабільності були лише паузами та перепочинком у постійній боротьбі людини за існування. Як свідчить досвід минулого, стан невизначеності, незахищеності від насильницької смерті є такою історичною реальністю, що постійно повертається.

Хоч як це не парадоксально, досвід смерті є умовою існування і окремої людини, і цілих народів, багато з яких зійшли з історичної арени саме внаслідок відсутності у своїй ментальності почуття негарантованості життя. Сліди актуалізації цього почуття можна виявити у самих витках європейської цивілізації – в античності, де народною формою переживання історії були містерії, спрямовані проти самозабуття та само-

заспокоєності, проти ілюзії надійності та стабільності соціального світу. За допомогою містерій народ нагадував собі про існування нещадної реальності, «першої природи», що може раптово вторгнутися у впорядкований соціальний світ і зажадати від людини рішучості, екстатичного натхнення, вміння довіряти найдавнішим (у точному значенні досоціальним) нормам людського співіснування.

Не менш актуальною є ця проблема й сьогодні. Сучасне суспільство, сприяючи почуттю незалежності людини від природних умов існування, породжує ілюзію стабільності, що насправді постійно руйнується і стихійними явищами (землетруси, цунамі, урагани, повені тощо), і можливістю застосування зброї масового знищення. Тому в готовності до будь-яких катаклізмів – природних чи соціальних – полягає запорука поступу людської цивілізації та кожної нації, в тому числі української.

Причому ступінь культивування цієї готовності є рельєфним етнознаком. У книзі «Смерть після полудня» Е. Хемінгуей описує фієсту – іспанське народне свято, кульмінацією якого є бій биків. На його думку, події 1914–1918 рр. засвідчили, як легко допускається насильницька смерть, як мало захищені від неї мільйони людей. Той, хто забував про це, починав вірити, що загрози такої смерті більше не існує, і втрачав відчуття справжньої історичної реальності. Фієста повертала героям книги це почуття, тому що спиралася на серйозність народного ставлення до ризику та смерті, на розуміння того, що людина час від часу має переживати негарантованість життя як його сутнісну ознаку. Для іспанського селянина фієста не потіха. Він відчуває потребу в ній, як у якомусь реальному, дуже суттєвому для нього досвіді. Згадаймо про чималі економічні втрати, на які йде він заради фієсти та на які ніколи не ризикнув би, якби йшлося просто про звичайну розвагу. Фієста – одна з небагатьох, що збереглися (в минулому дуже численних), масових імітацій катастроф, криз, обезцінення моралі, переживання кінця часу і світу. Відповідно до цього можна проаналізувати й масові видовища інших народів, наприклад родео й улюблені види спорту, що формують цілком певний тип досвіду життя з яскраво вираженими етнознаковими функціями.

Крім того, в культурі кожного народу є специфічна оборонно-мілітарна компонента, що відіграє важливу роль

у збереженні та розвитку етнічної ідентифікації. Фізіологічні особливості чоловічої статі (більша фізична сила порівняно з жінками, швидкість реакції, більша розсудливість тощо) майже в усіх народів закріплені у певній культурній універсальності – чоловіку-воїні, який є своєрідним еталоном, зразком справжнього представника сильної статі. Бути повноцінним чоловіком згідно з культурними нормами більшості етносів – означало бути воїном, уміло володіти зброєю, не боятися труднів тощо.

Відповідно, в різних культурах функціонував інститут ініціації, або посвячення, роль якого полягала в тому, щоб перевірити готовність юнака до військового життя як повноцінного члена свого суспільства. Обряди ініціації у різних народів мають свої особливості, але їх об'єднує те, що вони є випробовуванням на мужність, стійкість, перенесення болю тощо. Так, наприклад, в африканському племені зулусів хлопчик, якого посвячують у воїни, мав спочатку занурити руку в казан з окропом (головним при цьому було посміхатися, а не просто не висмикнути руку). Потім його прив'язували до дерева у глухих нетрях і залишали на цілу ніч на самоті. І лише після того, як юнак достойно долав ці перешкоди, його вважали воїном, а отже, повноцінним членом громади [36].

Суть такого обряду, на думку автора, можна інтерпретувати так: молодій людині дають змогу в ритуальній формі немовби доторкнутися до виру життя, збагнути свою справжню роль, усвідомити, що боятися болю, смерті не є гідним чоловіка. І, якщо ти можеш бути таким, тільки тоді ти рівний з-поміж рівних і маєш певні права: на шлюб, на участь у розв'язанні важливих питань тощо. А на тих, хто ухилявся від участі у військовій справі, чекали глузування близьких, певні обмеження [37]. Функції ініціації у сучасних умовах виконують різноманітні військові ритуали: присяга, парад, військові навчання тощо.

Отже, військова діяльність як елемент культури виконує в житті етносу кілька функцій, спрямованих на самозбереження останнього. Крім основної своєї ролі – протидії зовнішній агресії – військова справа сприяє ідентифікації багатьох членів усільства як таких, що можуть забезпечувати його безпечне функціонування. Ігнорування цього важливого складника життєдіяльності неодноразово було причиною поразок, а інколи і знищення багатьох народів та націй. З недавнього минулого – політика багатьох західних держав умиротворення

Гітлера та втрата Україною власної державності у 20-х роках ХХ сторіччя. Натомість військово-патріотичне виховання сучасної української молоді на славетних традиціях козаччини – важлива державна справа і маркер самодостатності нації. Крім того, готовність нації відстояти свою свободу та незалежність є важливою передумовою її існування та розвитку.

З іншого боку, загроза безпечному існуванню спільнот, націй та держав і до сьогодні залишається дієвим засобом їх мобілізації, який часто уміло використовують правителі та політики для досягнення своїх вузько корисливих цілей, особливо сьогодні – напередодні або парламентських, або президентських виборів.

Найбільш важливим складником досвіду людського життя є досвід боротьби індивіда за хліб насущний, у якому чи не найбільше реалізуються особливості сприйняття людиною навколишнього світу: його до неї прихильності або ворожості. Одним із найбільш поширених передсудів морального ідеалізму була переконаність у тому, що економічні спонуки належать до найбільш примітивних мотивів (зазвичай їх підводили під зневажливу категорію «пожадливість»). Вважали, що вони не можуть формувати особистість, що заснована на них поведінка мало чим відрізняється від поведінки тварин, а усвідомлення обов'язку та відповідальності можливе «десь поверхом вище». За 20–30-х років цей передсуд був підхоплений соціологією та сформувався як концепція «економічної людини», яка орієнтується у світі суто утилітарно та не має уявлень про моральну ідентичність.

Проте саме із ситуацій забезпечення матеріальних умов існування себе та своєї сім'ї кристалізується та чи інша окремішна сутність людини. Як відомо, ще стародавні греки у структурі світосприйняття кожної людини вирізняли трудівника (хабілтанса), споживача (гедоніста) та мислителя (інтелектуаліста). Відповідно до різних поколінь ці ролі поділяються так: молода людина, звичайно, більше гедоніст, ніж трудівник, пенсіонер – навпаки, а у представника середнього віку ці три якості мають бути «розлитими» порівну, посідаючи у структурі особистості приблизно по третині її соціального ества.

Природно виникає запитання: а чи правомірно за такою схемою класифікувати етноси? Сучасна етнічна антропологія теж доводить, що співвідношення різних особливостей світовідношення у певних етносів здійснюється не «взагалі», а за ві-

ковими поколіннями та в певних пропорціях. Чинниками тут можуть бути природа, історія, виховання, міжнародне оточення, геополітичний статус, спосіб самоорганізації суспільного буття. Звідси й такі нерівнозначні аксіологічні характеристики, начебто рівних, давніх і суверенних народів, як «трудоголічний японець», «копіткий і пунктуальний до педантизму німець», «хлібосольний, але трохи безладний росіянин», «співучий, веселий, але хитруватий українець», «бундючний англієць», «гонористий поляк» та ін.

Ідентифікаційний статус етносу зазвичай визначається за потенціалом середнього та старшого поколінь, а гіпотетичне майбутнє, завтрашній день – за молодим поколінням (15–30 років). Якщо спробувати з'ясувати обличчя молодого покоління українства початку 90-х років ХХ сторіччя, то висновок буде сумним, але реалістичним: близько 70 % студентів 18 вузів з-поміж своїх «ненависних слів» назвали (у 1990 р.) «праця», «честь» і «порядок». Тобто маємо всі ознаки історичної кризи, що є особливим різновидом зміни певного способу буття, досвіду людського існування. У періоді «просто криз» незначні зміни абсорбуються системою без суттєвих її змін, однак під час історичної кризи зміна світу полягає в тому, що бачення світу, система переконань минулого покоління поступаються місцем такому життєвому стану, коли людина лишається без переконань і, як наслідок – без світу. Єдине, в чому індивід переконаний у такій ситуації, то це в тому, що «традиційні норми хибні й непридатні <...>, а суть стану в тому, що в нього відсутні позитивні вірування, які б змогли замінити традиційні» [39]. Пошуки нових ідей і переконань насичують кризові періоди різноманітними теоретичними конструкціями, філософськими доктринами, релігійними ересьями, але водночас із цими творчими пошуками наявна очевидна варваризація, процвітають різні кіничні умонастрої тощо, дуже характерні для сучасної України, особливо якщо аналізувати зміст багатьох публікацій ЗМІ або передач телебачення.

Механізмом, який і визначає ставлення суб'єкта до життя, його смислу та призначення, і є «дзеркалом» ідентифікації «людини етнічної», є такий психологічний феномен як установка [40]. Сформовані на основі переживання особливостей світовідношення, установки людини демонструють і основоположні її життєві принципи, і вихідні (часто ще досвідомі) моральні вибори, культурні пріоритети, релігійні шукання,

політичні орієнтації людини тощо. Ще В. Дільтей у своїй програмній статті «Типи світогляду та їх розроблення в метафізичних системах» підкреслив важливість розкриття певної константної структури «життєвого досвіду, що усвідомлюється», «що існує за розмаїттям світоглядних фіксацій і всюди знаходить одні й ті самі риси» [41].

Усю свою діяльність людина підпорядковує позиції, яку визначають її життєві установки. Тому, наприклад, для ідентифікації людини, передбачення її поведінки більше значення має з'ясування того, які установки має індивід щодо того чи іншого предмета, цінностей, діяльності, ніж те, що він абстрактно про них знає. Тобто установка – онтологічний фундамент, підвалина ідентифікації і людини, і певного етносу та нації. А оскільки вона є не тільки феноменом психіки, то може бути мостом, що поєднує об'єктивну реальність і духовний світ.

Зв'язок установки та життєвого досвіду добре простежується на прикладі так званої об'єктивації. Тривалість установки емпіричного чи теоретичного характеру визначається об'єктивною ситуацією. Коли установка вже не відповідає об'єктивній ситуації, але викликає ілюзорну безрезультатну активність суб'єкта, останній вимушений припинити свої дії та розпочати аналіз, осмислення ситуації, перейти від практичної до теоретичної активності (тобто осмислення того, чому «старий» досвід уже не працює).

Таку призупинку дій Д. Узнадзе називає об'єктивацією, «... коли потрібно усвідомити собі причину незручності, що виникла раптово, <...> усунути цю причину і здійснити для неї акт поведінки» [42]. І якщо на основі об'єктивації не відбудеться формування нової установки, суб'єкт не зможе поновити практичну активність. Акт об'єктивації є тією примітною особливістю людини, якою дії останньої відрізняються від рефлекторної біологічної активності тварини. Акт об'єктивації існує лише на соціальному рівні та пов'язаний із вирішенням тієї чи іншої проблеми. Отже, ще раз можна перекоонатися, що свідомість похідна від життєдіяльності, досвіду людського буття. Проте не можна не підкреслити таку роль свідомості, як подолання, руйнування консерватизму, обмеженості досвіду людського життя та його визначеність минулим існуванням людини. Бо процес мислення є свідомим процесом, спрямованим насамперед до майбутнього.

Доцільна зміна найбільш важливих установок супроводжує всю життєдіяльність людини. Як вважає, наприклад, В. Колісник, формування та закріплення їх (майже на все життя) відбувається пропорційно ростові та дозріванню мозку (у 2 роки – на 70 %; у 4 роки – 80 %; у 6 років – 90 %; у 8 років – 97 %; у 18 років – майже на 100 %).

Вплив установки на поведінку людини можна пояснити за допомогою значно спрощеної моделі пам'яті. Довготривалу пам'ять людини можна поділити на дві істотно різні частини: усвідомлену, так би мовити інтелектуальну (під словом «пам'ять» кожен розуміє передусім пам'ять усвідомлену – джерело незабутнього), та іншу – неусвідомлену, емоційно-установчу, що миттєво, без роздумів і пригадувань, подає чуттєві відповіді на все, що ми бачимо та чуємо, визначає наші симпатії й антипатії, бажання та заперечення. Про існування неусвідомленої довготривалої пам'яті, що керує нашою поведінкою, більшість людей навіть і не підозрює.

Інтелектуальна довготривала пам'ять не притаманна людині від народження, вона розвивається повільно (приблизно з 3-4 років) і «вмикається» майже цілком у віці 7-8 років, тобто із завершенням дозрівання мозку. Зовсім інші (протилежні) властивості у пам'яті емоційно-установчої. Вона «вмикається» ще до народження дитини, і її сховище швидко й назавжди заповнюється пропорційно до росту дитини та дозрівання її мозку.

Іншими словами, сховище довготривалої усвідомленої пам'яті відкривається в міру того, як заповнюється та закривається друге сховище – пам'яті неусвідомленої, емоційно-установчої. Отже, «мауглі» неможливо, на думку В. Колісника, перевиховати, бо сховище його емоційно-установчої пам'яті вже заповнене і майже закрите. Ця пам'ять диктує йому байдужість та огиду до намагання людей навчати. Саме вміст її сховища визначає ставлення до навколишнього світу, є неусвідомленою, але незмінною жорсткою програмою поведінки на все життя [43].

Отже, можна стверджувати, що основоположними засадами формування досвіду життя для людини як ідентифікаційної детермінанти її самості та світовідношення є такі:

- біологічна безпосередність (відсутність генетично спадкованих способів світовідношення);
- суспільна сутність особистості;

- повторюваність життєвих ситуацій, детермінована цілями та потребами індивіда;
- історико-природні умови її буття.

Щодо першого чинника, то, як вважає Ж. Мано [44], сучасна біологічна наука довела, що людина є не результатом природної еволюції, як вважалося раніше, а скоріше, продуктом біологічної мутації. В якості аргументів він подає сталість хімічної будови живих істот, у якій закладено їхній генетичний код, відсутність еволюції сучасного живого світу, сучасні несподівані збурення біосфери. Тому всі суспільні істоти, крім людини, генетично визначені у своїй поведінці завдяки наперед заданій схемі нервової системи.

Якщо це так, то існування людини (і виживання на початкових етапах етногенезу) потребувало відмінної від усього живого «генетики», якою і став досвід буття як певна система установок, цінностей, навичок, стереотипів поведінки та діяльності тощо, які визначили й визначають усі форми життя-виявлення людини.

Отже, специфіка людської суб'єктивності, що формується на основі досвіду життя й визначає її оціночне ставлення до світу, впливає із 3-х чинників:

- ролі біологічного начала в людині, ролі тіла в організації та уніфікації досвіду життєдіяльності;
- ролі ситуацій, у яких безперервно знаходиться людина, як основи такого упорядкування поведінки, що не використовує які-небудь жорсткі правила;
- ролі людських цілей і потреб як основи виділення людиною того, що для неї значимо і має враховуватися в її діях.

Важливість кваліфікації життєвого досвіду як детермінантної для самовизначення людини реальності та її власної ідентифікації полягає ще й у тому, що він є світом цінностей, які людина обирає у своєму житті вільно, з яких конструює зміст свого життя безвідносно ідеологічних настанов чи то держави, чи соціуму (про що вже йшлося). Засадничість цінностей для розвитку та ідентифікації етнонаціональних спільнот полягає в тому, що вони є важливим інструментом передачі культурного досвіду на відміну від ідеологій, які є результатом свідомого конструювання концепту зміни (виправлення) реальності. Замість цінностей тоталітарні системи, наприклад, несуть у собі Ідею (зазвичай месіанську) своєї винятковості, особливої місії, особливого шляху, перетворену в систематизовану

всеосяжну ідеологію, що втручається не тільки в трудову колективістську діяльність, але й у родину, у приватне життя, заволодіває свідомістю людини, іноді підкоряючи цілком особистість і знеособлюючи її.

Як уже зазначалося, основою будь-якого ідентифікаційного відношення є ставлення до «Іншого». Філософську традицію дослідження співвідношення «Я/Інший», як чинника формування колективних ідентичностей, наприклад, І. Нойманн називає підходом континентальної філософії. Формування ідентичності, на його думку, в континентальній філософії виходить з марксистської діалектики. Автор вважає, що її вплив спричинив «тяжіння до асиміляції», тобто дослідження спрямовані на зменшення різниці між «Я» та «Іншим». На його думку, «навіть такий мислитель, як Хабермас, який намагався звільнитися від цієї тенденції (асиміляції – прим. авт.), продовжує наполягати на консенсусі як кінцевій точці діалогу...» [45].

Асимілятивне ставлення до «Іншого» як різновид поширення своєї ідентифікації найбільш відоме серед народів, що мають багато спільного в історії та культурі. У 2008 році випускник Гарварда американський професор-економіст Р. Валяр провів ретельне наукове дослідження конфліктів, починаючи з 1816 року. Він довів беззаперечно: найчастіше воюють один з одним <...> генетично близькі народи. Спілкування родичів складається погано: на 10 % «націй-братів» припала чверть (!) усіх війн планети. Парадоксально, але якщо у вашій та іншій нації збігається 80–100 генів, це може забезпечити ворожнечу, – стверджує професор Валяр. Чим більше загальних збігів у культурі, традиціях, кухні, тим більше приводів для війни [46].

До цього можна додати приклад біблійної Палестини: і моавітяни, і аммонітяни, і едомінятяни, і ізраїльтяни були, по суті, родичами – і тим більшою була їхня ворожнеча та війни за місце під сонцем. Тобто з цього можна вивести певну закономірність: чим ближча спорідненість народів, тим більшою є спокуса перетворити їхню «іншість» у своє «Я».

Критикуючи діалектичний підхід у розумінні «Я/Інший», І. Нойманн протиставляє йому діалогічний, який він назвав «східний екскурс». Дослідник посилається на Е. Саїда, засновника орієнталізму, і продовжує його тезу, що східним країнам Європи притаманне діалогічне розуміння філософської

діалектики. Діалогічний підхід І. Нойманн розвиває із праць М. Бахтіна та філософа «іншості» Е. Левінаса. Для них обох важливим елементом існування «Іншого» було ведення з ним діалогу.

Проте ставлення до «інших» засновується не тільки на теоретичних постулатах радикального Просвітництва та марксистської діалектики існування раціональної поляризації цінностей, а воно є, можливо, одним із найбільш древніх архетипів людської свідомості, коли «чужий» ідентифікувався з «ворогом», у протистоянні з яким вирішувалося питання життя та смерті. Небезпідставно вже К. Леві-Стросс наголошував на особливій логіці міфічної свідомості, що, зберігаючи конкретно-чуттєвий і метафоричний характер, упорядковує світ як низку фундаментальних опозицій: «чоловіче–жіноче», «життя–смерть», «своє–чуже». Зрозуміло, що «ворожому», «ворогові» відводилося особливе місце. Йому не тільки треба було протистояти, а водночас і освоювати, і перетворювати на щось зрозуміле, невороже, власне «своє».

«Іншість» може мати і гротескні образи. Як пише Я. Чеснов, у всіх давніх і навіть середньовічних авторів на межі відомої ойкумени живуть монстри. Специфіка цих територій – неприступність, особлива риса мешканців – потворність. Це універсалія. В античності такими народами був заселений увесь терен на захід від Еллади. У європейців середньовіччя край кінекефалів і хвостатих людей – Схід. Марко Поло поселив людей із собачими головами на Андаманах, хвостатих – на Суматрі. У росіян кінця XI сторіччя землі на схід за Каменем (Уралом) – це помешкання людоджерів, безголових людей та інших монстрів, які населяють землю [47].

Толерантність ставлення до «іншого» зникає там, де «своє» – це завжди «культурне», «цивілізоване», а «чуже» ще потребує прискіпливої перевірки задля утвердження його в якості близького до «нашого» або такого «іншого», що не суперечить цивілізованому «нашому». Як слушно зауважує І. Лімборський, сьогодишнє загострення протиріч глобалізованого постіндустріального світу поставило проблему «чужого» як «ворога», причому іноді з релігійним або національним відтінком, наприклад у вигляді ісламського тероризму, «російської мафії» або японських якудза на теренах США, що знайшло віддзеркалення у багатьох голівудських кінострічках [48].

У традиції багатьох урядів США розуміння «іншого» вкладається у древній архетип «ворога»: бомбардування американською авіацією сербських міст наприкінці 90-х років XX сторіччя або події останньої іракської війни, «визвольних» ударів авіації НАТО по території Лівії тощо, свідчать, що бомби скидали не на «інших», а на тих, кого вважали «ворогами» цивілізованого суспільства. А для «нецивілізованого», «ненашого», далекого від «іншого» суспільства – бомби є нормальним і звичайним аргументом. Це «найкращий» спосіб «освоїти» чужий світ і перетворити його на «свій», за яким визнається пріоритетність «демократичних», власне кажучи, постпросвітницьких цінностей.

Як пише Ф. Фукуяма, за кілька останніх сторіч накопичився достатній досвід, який засвідчує, що ліберальні демократії не виявляють імперіалістичної поведінки відносно одна одної, хоча вони вповні *здатні вести війну з державами (виділено авт.)*, що не є демократіями та не розділяють фундаментальних цінностей демократії [49]. Історичний парадокс полягає в тому, що на цьому вичерпується потенціал просвітницького гуманізму, яким і було сформульовано феномен «іншого» та його право на існування, і Просвітництво перетворюється на щось зовсім протилежне. Саме на цьому наголошували М. Горькаймер і Т. Адорно у своїй праці «Діалектика Просвітництва», які побачили, що за розмовами про демократичне та раціонально побудоване суспільство приховується небезпека того, що людина перетворюється на бездушний механізм індустріального (сьогодні – постіндустріального) суспільства і за розмовами про демократію готова чинити найтяжчі злочини проти людства.

У сучасній демократичній європейській традиції, поширеній і на Україні, «інший» – це просто «не наш», але такий, що має право на власне «Я» і власний цивілізаційний вибір. Як свідчать соціологічні дослідження [50], незважаючи на складні, а часом і трагічні стосунки зі своїми сусідами, в українців не виробився ксенофобський комплекс проти жодного з них. Навіть латентна конкуренція в Україні двох проектів нації – української політичної та російської політичної (про що вже йшлося) – має, на погляд автора, своїми засадами й асиміляторську політику російської держави, й ідеологічну гомогенність культурного простору федерації, однак не світовідношення українців. Для ефективного функціонування сво-

го цивілізаційного «Я» російська влада має поширювати свою культурну окремішність не на суб'єктів федерації, а на сусідів. Складником цієї політики є російський варіант політичної нації в Україні. «Інакшість» України потрібна Росії для того, щоб її культурні рефлексії заповнювали перманентну відсутність таких рефлексивних ідентифікацій стосовно суб'єктів федерації (в більшості своїй не слов'янських), які, як і за часів СРСР, не є до того ж етнонаціональними утвореннями.

Але й Україні, щоб вижити в культурному сенсі, варто постійно робити рефлексію та ідентифікацію відносно російської культури зокрема та варіанта її нації в Україні взагалі. Адже всеросійської культури вже немає. Є російська культура та її інтегруючий федеративний ідеологічний зміст, де просто не відбувається внутрішня ідентифікація складників культур, і питання мультикультурності одразу відкидається. Це і є наймогутніший і найвибуховіший конфлікт усередині Росії (помічений О. Солженициним), і наймогутніший інструмент культурної ідентифікації для України. Тому або Росія почне визнавати мультикультурність своєї культурної позиції, або ж на неї очікує могутній культурний розкол, не останньою чергою тому, що Україна своєю мультикультурну позицію збирається зміцнювати та розвивати.

Але попри це, як пише Ю. Андрухович, остаточна версія нашого з росіянами «навіки разом» – це «скуті одним ланцюгом». Ми начебто рвемося з нього у широкий світ, а вони цьому опираються. Насправді ж нам дуже хочеться, щоб вони тримали нас якомога міцніше, а їм – щоб ми рвалися геть з усіх сил. Інакше як нам і їм знайти сенс для подальшого існування? От лише в ньому, в ланцюгові, і є їхній сенс [51].

Проте український мультикультуралізм є поки невизначеним і дуже конкурентним. В Україні жодна з наявних у суспільстві культурних систем не має достатнього потенціалу, аби стати домінуючою, тим паче асимілювати в себе інші культури. Культура титульного етносу не спроможна на це, по-перше, через свою недостатню модерність, зумовлену пізнішим входженням етнічних українців у процеси урбанізації, а по-друге, через те, що вона вже давно не є рідною для значної частини громадян. Спроби повернути русифікований сегмент українського етносу до «коренів» поки не мали вирішального успіху.

Більш модерна російська культура в Україні також не може взяти на себе інтегративну та ідентифікаційну функцію. По-

перше, вона асоціюється із попередньою політикою примусової деетнізації українців, а по-друге, і сама поки не стала самодостатнім феноменом й у більшості своїх зразків є регіональною версією культури, що твориться у «материковій» Росії. Це зробило її залежною від тенденцій, які переважають на російському просторі. Там, будучи відданою на ласку «дикого ринку», вона почала вульгаризуватися, що одразу ж відбилося на її «українському» варіанті. Лідери російських громадських організацій в Україні зазначають, що російська мова просто використовується у комерційних цілях, і зразки, що творяться нею, не мають жодного відношення до російської літератури та ідентичності. Про розкладаючий вплив ринку на національні цінності з не меншою тривогою говорять і кримські татари, в середовищі яких під впливом «базарної культури» трапляються речі, несумісні з їх традиційними цінностями й раніше нечужані (наприклад, передача німецьких батьків у будинки для престарілих).

Тому ще однією важливою проблемою формування української національної ідентичності є потреба поєднання в ній сільської та урбаністичної окремішності (гемайншафтних і гезельшафтних відносин за Ф. Тьоннісом), тобто раціоналістичних засад побудови та життєдіяльності нації (місто) з наповненням їх міжособистісними культурними й емоційними смислами (село). Похідною цієї проблеми є і різне трактування національної ідеї, і різні проекти нації – етнічна чи громадянська (політична). У цілому, на відміну від багатьох західних культур, заснованих на більш раціоналістичних засадах побудови та життєдіяльності всіх основних сфер суспільства – політики, соціальних відносин, економіки, – українська культура має більш варіативний, «народний» характер. Очевидно, що сільська культура на сьогодні не може бути єдиною засадою формування модерної української національної ідентичності. Хоча українське село у всі часи лихоліть забезпечувало культурну та життєву тяглість країни.

Взаємозв'язок гемайншафтних і гезельшафтних відносин у сучасному світі трансформується в напрямку дедалі більшої формалізації та об'єктивізації суспільних відносин людей за рахунок звуження поля людської суб'єктивності. Як писав ще Г. Зіммель, соціальний індивід рухається у двополюсному просторі між екзистенційними ситуаціями (дружба, кохання, сім'я) та феноменами сучасної культури, пройнятої госпо-

дарчими та грошовими інтересами, де людина, виробляючи, купуючи та продаючись, наближається до ідеалу абсолютної об'єктивності.

Детальну характеристику взаємозв'язку та складного переплетіння «органічних» і «механістичних» зв'язків у житті сучасного суспільства дав на початку ХХ сторіччя німецький соціолог Ф. Тьонніс. За його розумінням соціальні зв'язки, утворювані внаслідок прагнення взаємності, можуть бути двох типів: або зв'язками реального чи органічного життя (в цьому суть спільноти, гемайншафту), або ідеальними чи механічними утвореннями (в цьому суть суспільства, гезельшафту).

Пряме відношення до цього мали теорії І. Гердера, що швидко полонили Східну Європу. На початку ХІХ сторіччя захоплення німецького філософа селянською культурою співпали із поширенням західноєвропейського романтизму. За багатьма своїми рисами романтизм був духовним повстанням проти Просвітництва ХVІІІ сторіччя. Останнє ще й визначало світогляд творців Російської та Австрійської імперій, особливо підкреслюючи раціональність, одноманітність, універсальність і порядок. Романтизм, що заволодів уявою нової інтелігенції Східної Європи, оспівував емоційність, спонтанність, різноманітність, природність. Привертаючи увагу до неповторності різних народів світу «в їхньому природному стані та середовищі існування», ідеї І. Гердера та романтиків започаткували концепцію національної самобутності й тим самим заклали засади для визначення нації як новітнього суспільного утворення.

Смисл двох основних понять тьоннісівської соціології, як можна бачити з контексту, близький до ідей асоціаністської психології (поєднання вольових прагнень за принципами схожості або протилежності) і водночас співзвучний з консервативно-романтичним уявленням про «органічне та механічне» як категорії культури Нового часу. Будь-яке родинне, домашнє, взаємосолидарне, затишне співіснування, пояснює Тьонніс, ми розуміємо як життя у межах гемайншафту. Суспільство – це публічність, світ. Туди потрапляють як у щось чуже. У гемайншафті ж знаходять себе від народження. Молоде покоління оберігають від поганого товариства, тоді як вислів «поганий гемайншафт» безглуздий. Існують гемайншафти мовні, сімейні, побутові, релігійні; натомість говорять про виробничі, наукові, торгові суспільства або товариства. Там, де куштують плоди міської культури, з'являється і суспільство

як невід'ємний її елемент. У сільському житті зв'язки гемайншафту сильніші за волю окремої людини; тут це поняття символізує тривалість і надійність сумісного життя. Гемайншафт розуміють як життєвий організм, суспільство ж – як механічний агрегат, артефакт.

Ядром відносин гемайншафтного типу є відносини між поколіннями та між подружжям і сім'єю. Грунтуючись на родинних зв'язках, гемайншафт крові поступово розвивається до ширшого і складнішого гемайншафту спільного проживання (територіальної спільноти) і далі – до гемайншафту духу (спільноти релігійної, культурної, національної) [52].

Тому часто націю зображують як одну велику родину, її членів – як братів і сестер, дітей Батьківщини, Вітчизни. Вважається, що національна родина відкидає та заступає індивідуальну родину, але пробуджує не менш міцну вірність і палку любов.

Як пише Е. Сміт, навіть там, де терпимо ставляться до певних почуттів, локальних прихильностей і не втручаються в родинне життя, мова і символізм нації утверджують свій пріоритет і через державу й громадянство чинять юридичний і бюрократичний тиск на родину, використовуючи ті самі спорідненості [53]. Тобто, як вважають і зарубіжні, і вітчизняні дослідники, міжособистісні стосунки творять етнос і націю, визначають їх ідентичність. Б. Попов, наприклад, порівнює етнонаціональні спільноти з батьківським Домом – середовищем, у якому відтворюється людський субстрат, люди народжуються, живуть і вмирають, у якому одна людина є продовженням іншої, де почуття одного збагачують розум іншого, «моя» пам'ять і вміння є «нашою» пам'яттю та вмінням [54].

Через поняття «спільнота» визначали націю, наприклад Д. Донцов і В. Липинський. Через спільноту (чи *Gemeinschaft*) розглядає особливості українського народу І. Мірчук. Сенси діяльності, ціннісні орієнтації та моральні вимоги тут ще безпосередньо вплетені в *Dasein*, «життєвий світ» повсякденності, який, за твердженням А. Шютца та Т. Лукмана, є дійсністю, де можливе обопільне взаєморозуміння щодо ситуації «віч-навіч» [55].

Існує також спроба ідентифікувати народи через реальність, визначену психоінформаційними процесами (сьогоднішній різновид ідеї «душі народу»). Цю ідею знаходимо у працях багатьох дослідників, зокрема у Платона, Шрі Ауру-

біндо, М. Бердяєва, М. Лоського, Л. Карсавіна, Й. Гердера, В. Гумбольдта, В. Шмакова та ін.

Суспільство як різновид раціонально-індивідуалістичного типу особистісних взаємозв'язків у історичній перспективі «витісняє» спільноту, розкладає, атомізує її природну органіку. Проблема в тому, чи вважати ці два утворення послідовними фазами історичного процесу, чи насправді має місце конкуруюче співіснування обох типів людського співіснування? Сам Тьонніс вважав, що він не знає жодного стану культури чи суспільства, де не були б явно присутні й елементи спільноти, й елементи суспільства. Дослідники більш пізнього періоду вважали, що в історичній ретроспекції гезельшафтні відносини замінюються геймайншафтними («механічними»).

Суспільство як єдине ціле втрачається, втрачаються й реальні зв'язки і, що найголовніше, – реальний характер цих зв'язків. Суспільство стає відкритим до найавантюристичніших проєктів конструктивізму (на які було багате ХХ сторіччя). У суспільстві відбувається те, що французький культуролог М. Фуко та британський соціолог Е. Гідденс назвали «декомпозицією простору та часу». Єдиний простір розбивається на безліч автономних мікропросторів. Фізична присутність і близькість перестають вважатися базовими елементами простору, підтримка відносин на відстані (інколи дуже великій) стає звичайною справою. Час стандартизується та відділяється від простору.

У результаті втрачається єдність цілей та інтересів, схожість і солідарність – усе, що було атрибутом вихідної «органічної спільноти» – нації. В умовах механістичного суспільства втрачається звична ідентичність зі співтовариством, якому немає заміни. Це загострює найбільш значні суперечності сучасного суспільства: відчуження, надлишкову раціональність, агресивність як результат репресивності раціональних інститутів, роз'єднаність і фрагментованість. Реагуючи на цей загрозливий виклик, раціональне суспільство почало повертатися до ідеї співтовариства, що вимагає відтворення та постійної підтримки колективної ідентичності. Одним із західних варіантів «повернення» суспільства до своїх витоків, конструювання «причетності» людини до загального універсуму, що в цілому «всередині себе» солідарний із загальними ідеями і цілями, є ідея нації-родини, що знову актуалізується в умовах кризи ЄС і соціальної держави, яка для України залишається тільки декларацією її Конституції.

Вельми важливу роль у формуванні ідентичності, віри у спільність буття відіграють і дискурсивні утворення, головними з-поміж яких є міфи про етнічне походження, що часто або постійно відтворюються в життєдіяльності того чи іншого народу, або конструюються заново з виокремленням засад його існування з чужих суспільно-політичних практик. Це означає повернення до ідеалізованого образу того, «хто ми такі», що буде важливим чинником ідентифікації народу.

Про роль ілюзій і міфів у процесі історії писав З. Фрейд. Він порівнював вплив міфів на психіку із впливом наркотиків. Відомий психолог К. Юнг зазначав, що міф необхідний людині, він виводить її за межі щоденності, але водночас створює безліч ілюзій. Міф не створюється свідомо, він «відбувся» і тому впливає на людину та людські маси, він є породженням колективу. У міфі почуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна його функція не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності, цілісності й ідентичності спільноти. Варто підкреслити і двоїсту функцію міфу в ідентифікації спільноти. В умовах невизначеності та нестабільності, деформованої інформованості людей міф, з одного боку, є могутнім захисним механізмом, що перешкоджає повному розпаду і людської особистості, і соціуму. З іншого боку, він становить реальну небезпеку, оскільки спотворює картину подій. Позитивними міфами, притаманними українцям є поняття «кодекс честі», «лицарство» (це для них справжня цінність). До цього ж – дотримання правил, ретельність виконання своїх обов'язків, високий професіоналізм, компетентність. Українці є прихильниками чесної праці, не терплять хитрощів і підступу, ненавидять злодіїв і шахраїв.

Міфічний спосіб пізнання є провідним у процесі ідентифікації та формування особистості в дитячому віці, залишаючись актуальним протягом усього життя. Повернувшись до етнічної минувшини, спільнота відкриває для себе і пізнавальну парадигму, і свою «справжню природу», внутрішню духовність, автентичний досвід буття та свою долю. Певні традиційні образи, культи, звичаї, обряди, предмети матеріальної культури, як і певні події, герої, вартості, починають формувати особливу скарбницю етнічної культури, якою вибірково користуються наступні покоління. У такий спосіб «наша минувшина» прищеплюватиме не тільки добродійність предків, а й безпосеред-

ні обов'язки та права, що мають унікальний характер. Проте головним прагненням є відкриття своїх спільнот (навіть коли це означає «вигадування» більшої частини свого «Я»).

Прив'язаність до певних територій або місцевостей теж має міфічний і суб'єктивний характер. Це місце, до якого ми належимо. Воно часто є священною землею, землею наших предків, законодавців, правителів і мудреців, поетів і священників – усім, що перетворює край на нашу батьківщину. Ми належимо їй, так само, як і вона нам. Крім того, священні місця батьківщини притягують до себе членів етнічної групи або ж надихають їх іздалеку, навіть коли ті тривалий час перебувають у вигнанні.

Те саме можна сказати і про «об'єктивніші» етнічні атрибути – мову, релігію, пігментацію шкіри тощо. Проте, як засвідчує практика трьох останніх сторіч, для етнічної ідентифікації більше важить те значення, якого надає кольору шкіри або релігії велика кількість індивідів (та організацій), ніж наявність цих прикмет. Тому, як вважає Е. Сміт, не досить просто мобілізувати «маси» на «нації», спершу потрібно прищепити їм усвідомлення своєї особливої духовності, надавши таким чином їм унікальної ідентичності та долі [56].

Етнічна міфологема базується зазвичай на головних атрибутах, за якими можна визначити етнічну спільноту:

- групова власна назва;
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам'ять;
- один або більше визначальних елементів спільної культури;
- зв'язок з рідним краєм;
- почуття солідарності у значної частини населення.

Характерним для цих атрибутів є їх глибокий суб'єктивний зміст (за винятком п. 4). Ще важливіше, що вирішальним є міф про спільних предків, а не будь-який факт, що свідчив про них (здебільшого підтвердити цей факт надто складно).

Адже не випадково американський дослідник Д. Горовіц уподібнив етнічні групи до «надродин» із вигаданим походженням, оскільки члени вважають, ніби їх *ethnie* складається із взаемоспоріднених родин, становлячи одну велику «рідину», пов'язану міфічними зв'язками родичання та предківства. Започаткування Володимиром Великим християнства на Русі (988 р.) або заснування Риму (753 р. до н. е.) можна трактувати як історичні події, однак їх справжнє значення полягає в міфах про ці події.

Отже, національна міфологема – це не казка, вигадка, а найпростіше взаємовідносини людини з речами; воно складається до того, як виникає перше «як?» або «чому?» як безпосереднє сприйняття світу, як спосіб його бачення, що не підлягає сумніву з боку тієї свідомості, що в ньому існує. Так, для свідомості древнього грека його Юпітер був такою самою реальністю, як для багатьох наших сучасників – планета Юпітер.

Будучи ідеальним утворенням, міфологема має матеріальну силу, бо реально впливає на життя людей, визначає їхні цінності та вчинки. Виступаючи для етносу вічним феноменом, національна міфологема є не лише бажаним, але й дійсним, тим, що супроводжує людину протягом її життя, входить у світ етнічного підсвідомого. Звідси впливає її можливість пов'язання з константами національної культури чи архетипами, які можна розуміти як певну світоглядну основу, на якій базується культуротворчість представника етносу. Тому міфологія і є етносінтезуючим чинником культури в часі та просторі буття і становлення конкретного народу.

Згідно із зазначеним, для культуролога завжди є проблема історичного пізнання, яке, на думку О. Прицака, постає як діалектичне змагання міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Отже, одним з основних завдань є визначення міри (в кожному випадку своєї) співвідношення в розумінні становлення та буття етнонаціональних спільнот – утворень, що «не потребують доказу» та логіко-дискурсивних конструктів.

Супільна гострота цієї проблеми визначається ступенем її політизації. Традиції, історичну пам'ять, міфи та легенди можна представити як самодостатні, автентичні утворення. Проте завдяки політикам міф може зажити власним життям, тобто стати інструментом вибудови штучних спільнот і спільних інтересів. Сама по собі ця штучність не є чимось хорошим чи поганим, але варто завжди усвідомлювати відмінність між історією та міфами як матеріалом і продуктами, що виникають після їхнього перероблення. Проблема полягає у тому, що пробуджений одного разу міф може бути використаним для різних цілей: і для освячення влади, і для обстоювання своїх втрачених привілеїв, і для цькування одна на одну різних етнічних груп, і для виправдання власної участі в міжетнічних конфліктах.

Із цього погляду багато міфів про Україну, історичні особливості її розвитку мають негативну модальність. Найпошире-

ніший з-поміж них – про відмінність, що розділяє Центрально-Західну та Південно-Східну частину України (про що вже йшлося). Під час професійного аналізу нескладно помітити, що цей міф має виключно політичний і соціально-економічний, а не глибший, етнічний чи історичний характер. Східна, з одного боку, і Центральна та Західна Україна, з іншого, в історичному сенсі відрізняються лише тим, що останні становили ядро Київської Русі, а Східна була колонізована відносно нещодавно. Однак і Східна Україна колонізована переважно вихідцями насамперед із Центральної, а також і Західної України.

Тому абсолютно не зайве згадати, що приєднання Донбасу до України започаткувалося ще за часів Київської Русі. Крім того, задовго до Дж. Юза та Російської імперії на початку XVI сторіччя на Донбасі виникли численні поселення українських козаків, об'єднані згодом у Кальміуській паланці Війська Запорізького. Землі Запорізької Січі у XVI-XVII сторіччях сягали на сході до самого Дону. Відомо, що один із січових куренів називався Донським. Сюди записувалися козаки, вихідці з-над Дону та Сіверського Дінця. У грамоті польського короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. східні межі запорізьких земель визнаються з верхів'їв річки Орелі на верхів'я Кальміусу, а звідти на гирло ріки Дону. Це підтвердив і гетьман України Б. Хмельницький універсалом від 15 січня 1656 року, де ці межі окреслено так: від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще до гетьмана козацького Предслава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали.

Проте як чинник формування національної самосвідомості та етнонаціональної ідентифікації історичний міф має, скоріше, дискурсивний характер у націології, ніж емпірично вимірюваний у соціології. Як вважають деякі дослідники, рівень поширення історичних міфів настільки незначний, що за допомогою подібної методології можна ідентифікувати не більше 3–5 % опитаних [57]. Тому проблеми міфології, її ролі та місця в соціокультурному розвитку людства – це, радше, об'єкт наукового дискурсу фахівців (істориків, культурологів, філософів, етнологів та ін.), ніж реальна детермінанта світовідношення громадян.

Важливу функцію формування і людини етнічної, і спільноти виконують однорідні уявлення, що передаються з покоління в покоління підсвідомими механізмами та поділяються всіма членами певного суспільства так само, як поділяється ними й

мова (Є. Дюркгейм). Такі колективні уявлення К. Юнг називав архетипами (*архе* – букв. першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому становлення та розвитку культурних і соціальних моделей, що оформлюють людське буття) колективного несвідомого, які час від часу зникають і з'являються, чим, на його думку, можна пояснити розквіт і падіння культур і вірувань. Тому можна припустити, що саме універсальні синхроністичні архетипи структурують історичні події, час і простір за законами, досі не відомими науці.

Формування архетипів відбулося у стародавньому «дитинстві» соціуму, що, на відміну від дитинства індивіда, має дуже довгу історію, насичену значною кількістю дрібних фактів із життя певного соціуму. Стратегія і тактика суспільної поведінки, особливості шлюбних відносин, харчування, особливості захисту від тих чи інших ворогів, пристосування до умов життєдіяльності тощо колись обумовили утворення комплексів специфічного реагування певної історичної спільноти на внутрішні та зовнішні подразники. Причому природний відбір «закріплював» за тим чи іншим етносом найбільш діючі, ефективні способи, форми й установки поведінки та дій. Це означає, що індивідуальність людини з'явилася в історії людства пізніше за індивідуальність етносу. Тому можна говорити, що сформовані у процесі історичного відбору установки етносу на ті чи інші форми поведінки, норми реакцій чи способи мислення і сьогодні є природним тлом розбудови їхнього власного життя та чинником їхньої активності.

К. Юнг стверджував, що людство взагалі й усі культури зокрема підпорядковані надперсональним неусвідомленим змістам, що не випливають із досвіду окремих людей чи груп, а передують і особистісному, і колективному досвіду. Ці колективні психічні сили не можуть сприйматися безпосередньо, але вони переживаються на рівні колективної та індивідуальної поведінки як її регулятори. Для функціонування певного етносу дуже важливим є те, який еталонний, канонізований набір архетипів увійшов у середовище. Він залежить від природно-географічних і соціально-культурних умов існування даної спільноти. Саме ці умови несвідомо визначають соціетальну психіку етносу, що й регулює соціальну динаміку певного суспільства: міру традиційності, толерантності, звички до змін певного масштабу, форму правління, що сприймає більшість тощо.

Архетип як безпрецедентна, успадкована несвідома форма чи образ, складник психічної структури може спонтанно проявляти себе у будь-який час, але як форма набуває змісту тільки за умови наповнення її матеріалом життєвого досвіду. Точніше, сам по собі архетип – це формотворча здатність, можливість форми. Разом з тим цей феномен психоїдного походження можна вважати й «соціальним кумулятивним феноменом», свого роду «мотиваційним геном», що передає з покоління в покоління життєвий досвід, накопичений людством. Аналіз архетипів, стверджує С. Б. Кримський, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень [58].

І на погляд автора, цей метод має необмежені теоретико-пізнавальні можливості залежно від поставленої мети: від дослідження ідентичності великих соціальних спільнот, їх соціального руху до коригування психофізичного стану індивіда. Найцікавіші – універсальні «архетипи синхроністичних подій», структура яких породжує періодичність, повторюваність історичних патернів на іншому соціальному матеріалі й інших рівнях розвитку [59]. На погляд автора, таким «архетипом синхроністичних подій» є в Україні установка «моя хата скраю», над якою часто іронізують. Однак це просто означає, що українці не є імперським народом, що у них є свої, бутеві турботи, проблеми й інтереси, які полягають у тому, щоб підвищити життєвий рівень, мінімізувати соціокультурні розбіжності, змінити структуру економіки, ментальність.

Проте найбільш характерним архетипом української колективної підсвідомості О. Кульчицький вважає теплі взаємовідносини між ласкавою, плодючою Ненькою-землею та вдячним, люблячим Сином-хліборобом. Українська етнічна психіка ґрунтується на емоційно-чуттєвому характері або «кордоцентричності» (П. Юркевич). Проте цей самий архетип, базований на любові та повазі, на обожнюванні та святості поняття «земля», позбавляє народ потрібної самооборони, активної позиції у боротьбі за виживання. Він формує м'яке, доброзичливе ставлення до навколишнього світу, довірливість, що обертається незахищеністю, – тобто всі ті риси, що так узгоджуються з кордоцентричністю вдачі українця. Характеризуючи військові поразки УНР, особливо трагізм Другого зимового походу армії УНР на Україну у листопаді 1921 року під проводом Ю. Тютюнника, Л. Троцький писав: «Тільки без-

межна довірливість і поступливість, а також відсутність усвідомлення потреби постійної міцної згуртованості всіх членів держави не тільки в часи війни щоразу губили всі завоювання українців» [60].

Варто також поставити емоційність, «кордоцентричність» психіки українця у певне відношення до логіко-раціоналістичних рис інших етносів. Переважання «народних» ознак у культурі українського етносу детермінувалося дією так званих маргінальних чи межових чинників, що їх витворила геополітична ситуація України (такі, як «загроза знищення», «грань смерті», «випадковість», «історичний шанс», «незахищеність» тощо). Унаслідок впливу багатьох таких ситуацій сформувався два основні типи українського світовідчуття (за О. Кульчицьким):

- «козацький» тип ентузіаста-авантюриста;
- потайний стиль існування, «анабіотична» поведінка за принципом «моя хата скраю...»

Ще в 1927 році О. Вишня виокремив 5 прикметних рис (як він назвав) «чухраїнця»: якби ж знаття! забув; спізнився; якось-то воно буде? я так і знав!» Усі вони, особливо риса-мати «Якби ж знаття!» та «Якось-то воно буде?», що розвиває першу, об'єднує стійка звичка «чухраїнця» не дуже замислюватися над можливими наслідками, не пророкувати наперед усі «за» і «проти» або просто не зазирати в майбутнє, покладатися на плін подій, сподіватися невідомо на що і багатіти думкою. У результаті, як уже знаємо з найновітнішої епохи, «маємо те, що маємо», або знову ж таки «якби ж знаття!»

Навіть уживання слів «якось», «щось», «десь», «чомусь», що виражають непевність або невизначеність способу дії, стало стійкою ознакою мислення не лише пересічного українця, але й тих, хто взяв на себе відповідальність вести наш корабель у бурхливому океані глобалізації. Хоч як це дивно, вже в новому тисячолітті (після всіх можливих і неможливих подій української історії) ці риси збереглися, чим засвідчується непохитність нашого генетичного коду.

У цілому, на відміну від багатьох західних культур, що органічно поєднують раціоналістичні засади побудови та життєдіяльності всіх основних сфер суспільства – політики, соціальних відносин, економіки – з наповненням їх суспільно значущими емоційними смислами, українська культура має більш варіативний, «народний» характер. Загальноукраїн-

ські цінності як світ суб'єктивного самовизначення людини є складною комбінацією етнічно традиційних настанов, вірувань, звичаїв, традицій, обрядів тощо; привнесених останнім часом із країн Заходу й тих, що є спадком радянської доби існування українського народу. Вони мають і загальноментальний модус, і стратифікаційну визначеність: вони у жителів села одні, а міста – інші, так само й у багатих і бідних, молоді та дорослих, безробітних і тих, хто працює.

Крім того, для українців характерною є побудова життя на стратегії уникання негараздів, а не на стратегії досягнення успіхів, адже вони полюбляють завершувати свою аргументацію «аби не гірше». Для багатьох громадян, особливо жінок літнього віку на селі, страждання виводяться в ранг основних цінностей, що не раз висміювали гумористи. Та й для активно працюючих успіх часто позиціонується не за досягненими результатами, а за кількістю витраченої роботи і страждань. Звідси випливає забобонний страх добробуту та звичайних побутових зручностей. Сумна віра в перемогу зла.

Проте загальновідомою є українська ліричність і мрійливість, поетичність і релігійність, прагнення до ідеалу, повага до внутрішнього світу людини, її талантів і здібностей. Українці завжди були здатні на добровільне об'єднання в самоорганізовані та самокеровані структури і братства, артілі, гуртки, кооперативи, товариства, корпорації. Взагалі українська душа (всупереч трагічному історичному досвіду) демонструє величезну життєлюбність і життєздатність з орієнтацією на сьогодення.

Формування національної ідентичності похідне від подолання негативних стереотипів етносів, що існують на теренах держави, стосовно один одного. Етнічні стереотипи, тобто уявлення про найбільш притаманні тому чи іншому етносові риси характеру, якими б примарними не були, значною мірою визначають подальші контакти між представниками різних етносів. Так, у значній частині росіян-«східняків» існує негативний стереотип українця-«західняка» і навпаки. «Мазепинець», «петлюрівець», «махновець», «бандерівець» постають у сприйнятті пересічного росіянина на підсвідомому рівні як свого роду «антиідеал» України, як живе втілення «поганої України» на відміну від ідеалу хорошої України – Малоросії, що перебуває під повним політичним і духовним контролем Москви.

Характеристичні уявлення про етноси беруть свої початки від спеціальної дисципліни фізіогномії, якою звичайно послу-

говувалися у работоргівлі, оскільки вважалося, ніби кожен народ має тільки йому характерні трудові навички. Ця дисципліна була дуже поширеною на Близькому Сході доби Середньовіччя, однак її сліди можна відстежити у різних цивілізацій. Проте лише в модерному мисленні уявлення про етноси склали чи не основну парадигму для сприйняття соціальних реалій, часто іронічну. Наприклад, чи справді шотландським чоловікам так зручно у спідницях? Чи справді найпоширенішим народним танцем серед греків є сіртакі? Чи насправді українці вживають так багато сала? Чи справді польський націоналізм є найпотужнішим у Східній Європі чи, може, він є найпублічнішим і добре рекламованим?

Ідентифікація елементів історичного досвіду добре прослідковується на прикладі ставлення до уявних національних предків. Так, нині навіть інтелігентний українець, зустрівши згадку про козаків, яких, скажімо, визволяє з неволі Маруся Богуславка, автоматично ідентифікує цих персонажів як українців. При цьому нехтується та обставина, що слово козак неслов'янського походження, і що перші відомості нічого романтичного, а тим паче привабливого про козаків не повідомляли. Так само росіяни, наштовхнувшись на слово хоч трохи схоже на «рус» (хоч би й у літописі XI сторіччя чи в Старому Заповіті), запишуть його на рахунок етнічних росіян. Та й сучасні кримські татари будуть вважати якийсь ханський ярлик пам'яткою саме їхньої національної культури. При цьому останній може бути написаний не кримськотатарською мовою, а імперською *lingua franca*, тобто османсько-турецькою мовою. А підпис під документом належатиме хану, який етнічно був, скоріше, черкесом, ніж татариним, і правив степовою імперією, схожою на національну державу кримських татар не більше, ніж Російська імперія на національну державу росіян.

Формування в громадянах України, незалежно від їхнього етнічного походження, чуття єдиної української національної ідентичності мало б усунути негативні стереотипи відносно один одного. Зазвичай це до недавніх часів вважалося суттєвим, навіть неодмінним елементом національної консолідації для нації-держави. Європейські нації у своїй більшості виконали цю програму ще у XIX сторіччі.

Найбільш значний ідентифікаційний потенціал, формування віри у спільність національного буття виконує історичний нарратив як колективне «конструювання історії» або збирання

спадщини, причому «чим менше спільнота укорінена в наявних і добре функціонуючих соціальних практиках <...>, тим більше конструктивним для нього є спогади про минуле» [61]. Кореляція історичної пам'яті та національної ідентичності цілком вкладається у формулу, виведену Т. Кузьо: «немає пам'яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації» [62]. За словами Х. Ортеги-і-Гассета, спільна проєкція майбутнього виростає зі спільного розуміння минулого та свого місця поміж цим минулим і майбутнім. Людина ж зберігає минуле в собі, нагромаджує його, примушує те, що вже минуло, продовжувати існувати «у вигляді того, що вже було» [63].

Історична пам'ять суттєво відрізняється від історичної свідомості, що ніби розлита, охоплює і важливі, і випадкові події, усмоктує в себе і систематизовану інформацію, насамперед через систему освіти, і неупорядковану (через засоби масової інформації, художню літературу), орієнтація на яку визначається особливими інтересами особистості. На відміну від цього, історична пам'ять, по суті, є вираженням процесу організації, збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави (уроків історії) для можливого його використання в діяльності людей на сьогодні чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості.

Тому історична пам'ять не тільки актуалізована, але й вибіркова – вона нерідко акцентує на окремих історичних подіях, ігноруючи інші. Можна стверджувати, що актуалізація та вибірковість пов'язані насамперед зі значимістю історичного знання й історичного досвіду для сучасності, подій і процесів, що відбуваються на сьогодні, і можливого їхнього впливу на майбутнє. У цій ситуації історична пам'ять нерідко персоніфікується, і через оцінку діяльності конкретних історичних особистостей формуються враження, судження, думки про те, що ж є особливо ціннією для свідомості й поведінки людини та спільноти в даний період часу. Історична пам'ять, незважаючи на певну неповноту, володіє дивною особливістю утримувати у свідомості людей основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання в різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в легендах, казках, переказах. Разом з тим гіперболізація, перебільшення окремих моментів історичного минулого визначає те, що історична пам'ять, на відміну від історичної свідомості, не може претендувати на пряме системне відображення минулого, –

вона, скоріше, виражає непряме сприйняття і таку саму оцінку минулих подій.

«Конструювання історії» є визначальним чинником для формування національної ідентичності тому, що сакралізація історичних подій, видатних особистостей, символізм цього процесу, поєднання в ньому раціонального та ірраціонального дозволяє поставити цю проблему на рівень архетипів юнгівського зразка. Саме цим можна пояснити гостру для України проблему спільного осмислення та переживання історії країни, де одні й ті самі історичні події та особистості мають різні, а часом і протилежні оцінки. Історична пам'ять українців травмована сторіччями бездержавності, колонізації та культурної асиміляції. Сучасний її стан можна охарактеризувати як кризовий. Виявами цієї кризи є співіснування у колективній свідомості різних проєкцій українського минулого. Їх як мінімум дві – власне українська та малоросійська, що містить проросійську та радянську компоненти. При цьому можна стверджувати, що ці проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, а в окремих проявах – і відверто антагоністичними. Відомий німецький історик, дослідник посткомуністичних суспільств С. Требст справедливо вказує на політичне підґрунтя цих двох мегапроєктів. Він зауважує, що Україна – «єдина республіка СНД, де культура пам'яті стала найважливішим полем битви між двома великими політичними таборами – посткомуністами та націонал-лібералами» [64].

Перспектива вирішення проблеми конструювання власної історії лежить в Україні у площині, перш за все професійного виокремлення власної історії з чужих інтерпретацій. За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, у 2006 році майже 44 % українських громадян вважали, що історія України є «невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії та Білорусі. Майже удвічі менше (24,5 %) дотримувалися думки, що лише Україна є спадкоємицею історії та культури Київської Русі» [65].

Амбівалентність поглядів українців виявляється не тільки у ставленні до спільного «міфу про начала». Так, під час опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 року, на запитання про необхідність визнання Голодомору актом геноциду в Західному регіоні «за» висловилися 77,1 % респондентів, «проти» – 10 %, у Східному – 39,4 % та 38,6 % відповідно. За визнання

УПА стороною, що воювала під час Другої світової війни за свободу України на Заході висловилися 68 %, на Сході проти такого визнання – 65,8 % опитаних.

Очевидно, що формування спільного погляду на історію лежить і в площині зміни поколінь. Наприклад, після висадки в Америці англійці, валлійці та шотландці тільки через кілька поколінь перестали вважати себе британцями. І, проживши лише 45 років у різних німецьких державах, східні та західні німці й досі не ідентифікують себе однією спільнотою.

Українці долають непростий шлях зламу стереотипів, деміфологізації поглядів на своє історичне буття, вчать оцінювати національну історію у своїх, а не чужих категоріях. Така трансформація колективної свідомості, зрештою, має дати цінний результат – остаточно «націоналізувати» історичний наратив, утвердити у суспільстві спільний погляд на українське минуле, а отже, допомогти нації об'єднатися довкола перспектив свого майбутнього. Як образно висловився Олександр Довженко, сучасне – завжди надорозі з минулого у майбутнє.

Дуже важливим є питання про роль у формуванні сприйняття історичних подій їх живих свідків та активних учасників. Як свідчать гарячі дискусії щодо місця та ролі діяльності УПА в роки Другої світової війни, та або інша точка зору, часом протилежна, визначається власним емпіричним досвідом сприйняття одних і тих самих подій їх учасниками. Варто погодитися з Ю. Зерній, яка стверджує, що «здолання дуалізму історичної свідомості громадян України неможливе без подолання старих міфологем, що насаджувалися за часів Російської імперії та Радянського Союзу задля розмивання української ідентичності» [66].

Значний пласт історичного досвіду відноситься до відтворення того, що пов'язане із життям особистості, її найближчого оточення. Уявлення про національних героїв, геніїв, талантів і їхню діяльність зберігається у сукупній історичній пам'яті, як у своєрідному музеї – їх знають за підручниками, науковою та художньою літературою. А пам'ять про мільйони інших – зберігається в запасниках цього музею, у пам'яті тільки близьких, рідних, друзів. Але це мільйони цеглинок у фундаменті колективної історичної пам'яті. Очевидно, що людина не може повною мірою відчувати себе громадянином країни, якщо вона не знає не тільки найважливіших подій, віх її історії, а й родо-воду своєї родини, історії свого міста, села, краю, де вона на-

родилася або живе. На жаль, більшість громадян України має лише приблизне знання про своє генеалогічне дерево, часто не далі третього коліна, тобто свого діда. Цікавою з цього погляду є практика Казахстану: там важливим складником національної освіти є усвідомлення кожним учнем свого родоводу аж до сьомого коліна.

Ця відчуженість від особистого долучення до історії, зневажа до своїх коренів виявляються й у тім, що лише 14 % росіян (у нас такі дослідження не проводилися, однак практика «Діти не відповідають за батьків», була такою самою) заявили, що знають історію походження свого прізвища; 20 % стверджували, що знають частково. Невисокою є й культура відносин до родинних реліквій. Поки вона обмежується збереженням тих матеріальних носіїв, що мають короткострокову історію: 73 % опитаних стверджували, що в них є фотографії бабусь і дідусів (27 % навіть не стали й цього говорити), 38 % – що є такі пам'ятні речі, як ордени, медалі, почесні грамоти, нагородні знаки. Про листи із фронту, інші сімейні реліквії сказали 15 %, а про щоденники, рукописи, переписування – тільки 4 % опитаних [67].

Водночас із вивченням питання про історію родини досліджується й інформація щодо історії певного міста (села), що не набагато перевищує показники знання про свій родовід: про те, що цю історію знають, говорили 17 % людей. Правда, ще 58 % претендували на те, що вони щось знають про історію міста (села), але це, по-перше, стосувалося більше городян, а по-друге, тут спрацьовував ефект присутності (щось знати ще не означає задовільності цього знання). Показовим є той факт, що реєструє не просто споглядальне ставлення до історії, але й бажання зробити свій внесок у збереження її цінностей, об'єктів і символів. Відповідно до наявної інформації тільки 4 % людей беруть безпосередню участь у відновленні пам'ятників історії та культури. 33 % говорили про те, що вони сприяють цьому процесу, вносячи, зокрема, певні кошти в їх відновлення [67].

Пам'ять, як вважає Ю. Зерній, формує ідентичність завдяки своїм механізмам: запам'ятовуванню, забуванню, збереженню, відтворенню, ретрансляції тощо. «Без забуття немає пам'яті», – пише П. Рейс [68]. Дія цього механізму є основою практик конструювання/деконструкції історичної пам'яті, спрямованих на «подолання минулого», «примирення з ним» або «його при-

власнення». При цьому треба зазначити, що відторгнуте (забуте) минуле в низці випадків також утримується в пам'яті. Так, Ф. Анкерсміт, осмислюючи досвід денацифікації у Німеччині, звертає увагу на парадоксальну ситуацію: забуття є основою нової ідентичності, оскільки подолання минулого народжується колективним зусиллям, є актом спільного волевиявлення, проте насправді ми не забуваємо те, що ми забуваємо [69].

Збереження – акт тривалої фіксації спільнотою певного обсягу уявлень про минуле. Причому йдеться не про пасивне зберігання колективних спогадів, а про динамічний процес напруженої культуротворчості, що передбачає активне перероблення історичного матеріалу за допомогою операцій узагальнення, систематизації, деталізації, конкретизації тощо. У процесі збереження спільноти «привласнюють» своє минуле, ревізуючи його аксіологічний зміст. За лаконічним афоризмом французького поета та прозаїка Р. Шара: «Наша спадщина дісталася нам не за заповітом» [70].

При повторенні історичні образи стереотипізуються, а індивідуальні уявлення перманентно приводяться у відповідність із ціннісними та світоглядними установками суспільства. Відтворення минулого може відбуватися в процесі колективного впізнавання та пригадування історичного образу або завдяки акту ремінісценції (розширення обсягу історичної пам'яті при її відтермінованому відтворенні).

Механізм відтворення історичної пам'яті покладений в основу цілого арсеналу мнемотехнік і перформативних дійств і широко використовується під час офіційних репрезентацій історії. За допомогою механізмів ретрансляції історична пам'ять поширюється в середині етнічної спільноти, передається від покоління до покоління, забезпечуючи спадкоємність та ідентичність колективних уявлень про минуле. Історична пам'ять може втілюватися у візуальні образи та символи або ж накопичуватися, за оригінальною теорією П. Коннертона, у звичках тіла (*habitus*), тілесних практиках, про що вже йшлося. «Звичка тіла, можливо, і є найстійкішою колективною пам'яттю», – вважає російський дослідник М. Лоскутова [71]. Підтвердженням цього можуть бути і стародавні ритуали, і обрядові дійства й танці, в яких відтворюються характеристичні ситуації буття спільноти та новітні – фестивалі, карнавали тощо.

Кризовий стан історичної пам'яті тягне негативні наслідки для нормального існування та подальшого розвитку на-

ції. Минуле може завдавати соціально-психологічної травми, а рахунки із власною історією перетворюватися на складну проблему – формування колективного почуття втрати, провини, сорому, страху тощо. Продуктивний досвід «подолання», «пророблення», «витиснення» травматичного минулого як складник процесу денацифікації та декомунізації, продемонстрований у II половині XX сторіччя в Німеччині, а згодом у низці інших європейських країн та Японії. «Подолання минулого може відбутися лише за умови нашої здатності розповісти остаточно історію про те, чого ми зречемося саме завдяки нашій здатності розповісти цю історію...» [72].

«Розколота» пам'ять, фрагментація образу минулого, відмінне (несумісне у ціннісному вимірі) його трактування всередині однієї національної спільноти створює загрозу її внутрішній соціокультурній і політичній єдності та ідентичності. У такому випадку подолання кризового стану історичної пам'яті потребує цілеспрямованих зусиль з боку держави, зокрема застосування стратегій примирення історичної пам'яті, відновлення її цілісності та ідентифікуючої спроможності. Вирішення цього завдання є актуальним для країн пострадянського простору, що, апелюючи до історичної пам'яті, намагаються сформувати власну національну ідентичність.

Варто звернути увагу на дві нині помітні групи творців колективної української історичної пам'яті – так званих негативістів і міфотворців. Представники першої групи – негативісти – вважають, що зараз погано через те, що в українській історії ніколи нічого хорошого не було і вже не буде. Усі вітчизняні державні діячі, звісно, злісні мерзотники, а Русь (Україна) всі сторіччя йшла від жаху до кошмару, від поразки до поразки. Міфотворці ж доводять, що терена України – це майже колыска світової цивілізації. Очевидно, що представники і першого, і другого напрямку створюють історичну пам'ять із цілком визначеними політичними й особистими цілями. Іншими словами, вони хочуть ввести винайдене ними минуле в сьогодення, і, як наслідок, перекинути місток у майбутнє. Слід визнати, що формування історичної пам'яті – це пріоритетне завдання фахівців, які можуть неупереджено оцінити ті чи інші події, спираючись на систему певних доказів. Їх джерелами можуть бути документи, музеї, артефакти культури.

Важливу ідентифікаційну роль у житті спільноти відіграють географічні, кліматичні, біологічні й екологічні чинники. Так,

різні географічні та кліматичні умови сприяли формуванню у народів різного світогляду, світосприйняття. Це простежується в етнічній міфології та історії. У народів, які мешкають у тропічних екваторіальних широтах, де багато сонця, найголовнішим божеством є бог Сонця; для народів, які проживають на родючих землях – бог Землі та родючості; для остров'ян і народів прибережної зони – бог Моря. Отже, народ як природне та соціальне явище є такою спільністю людей, що виникла та розвивається, в тому числі, внаслідок певних літосферних, гідросферних, атмосферних, біосферних та інших умов.

Територія, що належить тому чи іншому народу, має якісні та кількісні характеристики. У якісному відношенні земля, повітряний і водний басейни, флора та фауна, надра землі є унікальними та неповторними. Наприклад, якісно територія України складається з її плодючих земель, басейнів рік, переважно Дніпра, північних вод Чорного моря. Територія України – це Карпати, Крим, Донбас, Полісся тощо.

На сьогодні чимало вітчизняних і зарубіжних учених за для об'єктивного наукового трактування історичних етнонаціональних процесів на нашій планеті користуються теорією російського вченого Л. Гумільова. Головним у його концепції є поняття пасіонарності народу як рівня його генетичної окремішності й активності, зумовленої взаємовідносинами людини та природи. Оскільки етногенез, за Л. М. Гумільовим, є «інерційним процесом, коли початковий заряд енергії розтрачається внаслідок супротиву середовища, що веде або до етнічної рівноваги з ландшафтом і людським оточенням, тобто до перетворення на релікт, або до розпаду етнічної цілісності...» [73].

Пасіонарність, як і будь-яке явище, має початок, тобто пасіонарний поштовх, акматичну й інерційну фази, надлом і фазу занепаду. Пасіонарний поштовх, тобто мікромутація, що викликає появу пасіонарної ознаки в популяції і призводить до появи нових етнічних систем у тих чи інших регіонах, виникає, як завжди, внаслідок внутрішніх процесів розвитку етносів. Інколи пасіонарність імпортується через контакти із сусідами [74]. Пасіонарний поштовх, як вважає Л. Гумільов – таке саме явище природи, як посуха чи повінь. До пасіонарних поштовхів належать мутації, що відбуваються час від часу на всій поверхні Землі. Це відбувається залежно від різноманітних історико-географічних ситуацій у регіонах, охоплених поштов-

хом [75]. Підвищена пасіонарність етнічної, а тим паче субетнічної системи, дає позитивний наслідок тільки за наявності етнокультурної домінації.

Складно сказати, чи знаходиться у пасіонарній фазі Україна, і скільки вона має пасіонарної енергії. Проте є певні докази життєвої активності її громадян. За соціологічними дослідженнями, 21 % громадян України пишаються своїм працелюбством і вмінням вести господарство. З-поміж громадян Росії таких лише 6 % опитаних [76]. Іншим прикладом є висловлювання інтелектуалів Бразилії під час візиту до їхньої країни Президента України про те, що якби у них була така якість народу, як в Україні, то їхня економіка зростала б не на 7-8 % щорічно, а як мінімум удвічі швидше [77].

Однак у концепції Гумільова не йдеться ані про те, як відроджувати занедбану культуру, ані про те, як створювати нову: вона звернена в минуле, в ній відсутня проєкція майбутнього. Адже її основою є вплив на людей і їхні спільноти дійсно наявного і цілком матеріального космічного випромінювання. Навіть не відкидаючи його значення, майже неможливо пояснити на його основі значну кількість історичних процесів, що відбувалися в минулому і тривають до сьогодні. Ніяк не підлягають поясненню на ґрунті цієї теорії і феноменальні явища історії України.

Так, відомо, що на одній географічній широті кількість сонячної радіації приблизно однакова. Однак цивілізації виникали не за географічними зонами чи радіаційними поясами, а в певних регіонах планети і навіть у її точках. При цьому космічне випромінювання в районі екваторіальної цивілізації інків і лісостепової Трипільської відрізнялося дуже сильно. І це навіть за об'єктивного врахування того, що на кількість сонячної радіації, отримуваної етносом також впливають висота місцевості над рівнем моря, хмарність, запиленість атмосфери, вологість повітря, характер рослинного покриву тощо. Однак це вже переважно другорядні чинники. Основою ж завжди була географічна широта. Але коли на одній і тій самій географічній широті в різних її точках планети етногенез здійснюється з різною силою і в різних напрямках, це однозначно вказує на те, що космічне випромінювання тут ні до чого.

Тому, як вважає вітчизняний науковець професор П. Масляк [78], причиною цивілізаційних поштовхів, що періодично струшують Землю, є не цілком реальне космічне випроміню-

вання, а не менш реальне та фізично визначене випромінювання земних надр. На конкретній території воно гармонійно доповнюється характерними особливостями природних умов. Останні ж визначають уже не мутації людей, а їх постійні генетичні відмінності від людей інших територій. Адже і хімічний склад води, і поєднання рослин, які люди вживають у їжу чи просто живуть серед них, сонячна радіація, ґрунти, вологість повітря тощо постійно протягом тисячоліть вибудовують певну генетичну близькість одних людей і відмінність інших. Нині з розвитком науки за складом крові можна цілком реально визначити з якої країни чи місцевості походять ваші предки.

Таким чином, як вважає П. Масляк, випромінювання земних надр і природні умови є тим об'єктивним чинником етногенезу, що відрізняє одну націю від іншої, визначає природні схильності до певного виду творчості, певні уподобання в духовній і матеріальній сфері буття людини. В географічному відношенні поширення цивілізацій України, особливо їхніх ядер майже завжди збігається в тектонічному відношенні з Українським кристалічним щитом, а в орографічному відношенні з Придніпровською та Подільською височинами. Якщо ж сюди накласти ще карту природного радіаційного фону, зумовленого випромінюванням гірських порід, що залягають близько до поверхні землі, можна зробити науково обґрунтований висновок про те, що першопричиною невмирущості української нації є Український кристалічний щит. Він витворив індоєвропейців, які упродовж тисячоліть заселили значну частину Євразії. У результаті змішування з африканськими племенами семіто-хамітів індоєвропейці витворили арабів та євреїв, змішані шлюби з угро-фінами утворили росіян, а з тюркськими народами – турків, азербайджанців та узбеків. Так само утворилися грузини, абхазці, чеченці й інші корінні народи Кавказу. Індоевропейську «чистоту» вдалося зберегти лише осетинам, які є прямими нащадками чергової хвилі переселенців із прадавньої України, які не пішли через Центральну Азію до Індії, а звернули на Кавказ.

Отже, Український кристалічний щит, на думку П. Масляка, фактично є величезним територіальним генератором творчого людського начала, що протягом тисячоліть розносилося всією Євразією та Північною Африкою. З переселенням індоєвропейських народів до Америки, Австралії та інших частин планети творче начало насаджувалося не завжди у мирний і

цивілізований спосіб. При цьому несприйнятливі до європейського способу життя місцеві аборигени просто знищувалися.

Невгамовна жадоба творчості у XX сторіччі привела до того, що українська нація дала людству «крила». Генетичні українці Засядько, Кибальчич, Цюлковський, Кондратюк, Корольов, Глушко, Челомей, Гнатюк, Дудчак, Лозино-Лозинський, Духов, Яремович, Янгель, Сікорський та ін. розробили теорію космічних польотів, вивели в космос перший супутник і першу ракету з людиною на борту. Політ на Місяць здійснено американцями на основі ідей і розрахунків геніального українського інженера-самоука Юрія Кондратюка (йому встановлено пам'ятник на американському космодромі). Національним героєм Америки став і наш земляк Ігор Сікорський, винахідник і будівничий вертольотів. Не може бути випадковим, що серед усіх головних теоретиків і практиків освоєння космічного простору немає жодного неукраїнця. Таким чином, підсумовує П. Масляк, у XX сторіччі українська нація реально продемонструвала світові, незважаючи на найбільш несприятливі у світі умови постійного геноциду, голодоморів, репресій і депортацій, свою найвищу у світі здатність до творчості [79].

Важливим чинником формування національної ідентичності країни є соціальний статус нації та країни у світі та його усвідомлення і сприйняття громадянами держави. Високий соціальний статус у минулому або сьогодні може породжувати почуття національної переваги (виключності), що може знайти вираження в бажанні пригноблювати інші нації та етноси, владарювати або домінувати над ними. Низький соціальний статус може породжувати почуття національної неповноцінності, уявлення про неprestижність належності до своєї нації, що породжує готовність відмови від своєї національної належності. Соціальний статус нації може визначатися низкою різнопорядкових чинників. З-поміж них і політична стабільність у країні, і забезпечення та гарантування політичних, громадянських, етнічних, соціально-економічних прав і свобод громадян; міжнародний імідж країни; славетна історія тощо.

Західні дослідники національну ідентичність часто ототожнюють із брендом держави, адже для створення останнього активно використовується її історія, географія, етнічні мотиви. Це все має на меті відмежування від інших країн і є благодатним глом для розвитку національної самобутності й унікальності, особливо там, де бракує справжньої вкоріненості, певної

«антагоністичності цих суспільних вимірів» [80]. «Обізнаність і розуміння ключових рис національної ідентичності є передумовою розвитку державного брендінгу, адже сутність відповідного бренда складають не тільки загальновідомі компанії та продукти, а й культура в її найбільш широкому сенсі: мова, література, музика, спорт, архітектура – усе, що втілює душу нації» [81]. Таким чином можна констатувати, що бренд країни та національна ідентичність є пов'язаними феноменами: національна ідентичність є програмною основою бренду, який є комунікативним виміром національної окремішності.

Як вважає А. Баровська, результати моніторингу свідчать: право на проведення Євро-2012 саме по собі не сприяло активізації уваги міжнародних ЗМІ до України. Зміна її міжнародного іміджу є неможливою за відсутності постійної роботи з продукування інформаційних приводів, цікавих широким верствам світової спільноти [82].

Саме тут випливає дуже актуальна для майбутнього вступу України до ЄС проблема самореклами. Як засвідчує досвід, ірландці чи італійці охоче йдуть послухати після трудового дня концерт словацького симфонічного оркестру, що гастролює у них, однак ніколи не будуть спеціально запрошувати словацьку філармонію задля проведення низки концертів. І навіть чеський оркестр не покличуть. А тому словаки повинні з власної ініціативи їхати до Мілана та Дубліна, аби популяризувати свою національну культуру в межах багатоманітного Євросоюзу (не можна ж допустити, щоб ЄС перетворився на суто франко-германське явище) та сприяти утвердженню загальноєвропейської культури як цілісного феномену, а не дискретного простору. І це може бути позитивним прикладом для України.

У глобалізованому суспільстві національні ідентичності не є сталими, фіксованими та назавжди даними реальностями. Індивіди можуть обирати та конструювати свою тотожність із різними спільнотами, способом життя, цінностями. Протягом життя вони роблять не один, а низку виборів залежно від кола доступних колективних ідентичностей. Проте кожна нація-держава завжди реалізує ідентичність, що домінує, уособлює та презентує її історичну та соціокультурну окремішність і в очах своїх громадян, і на міжнародній арені.

У колишньому Радянському Союзі фактично реалізовувалася панросійська національна ідентичність; це відбувалося під

прикриттям рівноправності розвитку націй і дружби народів на основі зробленого у 60-ті роки ХХ сторіччя висновку щодо нібито повністю розв'язаного у СРСР національного питання. Формування панросійської національної ідентичності бере свій початок у ХІХ сторіччя, чому передувала модерністська зміна внутрішньої етнополітики у сторону більшої асиміляції неросійських народів. У цій стратегії поєднувалися два підходи: по-перше, етнічний – примусова русифікація Росії через використання механізмів інституціонально-адміністративної інтеграції та етнокультурної асиміляції; по-друге, громадянський – соціально-політична модернізація російського суспільства за ліберально-демократичними зразками, побудова громадянського суспільства. Навіть не дивлячись на поразку такої політики, сучасна Росія продовжує спроби створити на території колишньої Російської імперії єдину панросійську ідентичність через проведення єдиної панросійської політики ідентичності в межах ЄЕП. Саме на це спрямована сучасна експансіоністська російська гуманітарна політика.

Непоследовність і несвоечасність розв'язання суперечностей, породжених розбіжністю інтересів у різних націй та етносів, призвела до краху Радянського Союзу як федеративної держави. Союзні республіки не були націями ані в етнічному, ані в громадянському вимірі, а радше, адміністративно-територіальними господарськими комплексами із власною складною структурою ідентичностей, що і стали підґрунтям для виникнення нових незалежних держав, і причиною багатьох кривавих етнічних і міжнаціональних конфліктів. З-поміж останніх – загострення взаємовідносин між Азербайджаном і Вірменією, Узбекистаном і Киргизстаном, Росією та Україною (періодично). Напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну.

З-поміж етнічних конфліктів варто виділити етнічну ситуацію в Азербайджані (Нагірний Карабах), Таджикистані (громадянська війна), Грузії (Південна Осетія, Абхазія), Молдові (Придністров'я), Росії (Чечня). Україну, на щастя, оминув такий сценарій розвитку подій. Не існує в Україні і проблеми розділених народів як, наприклад, азербайджанців (Азербайджан–Іран), таджиків (Таджикистан–Афганістан), курдів (Туреччина – Ірак – Іран), корейців (північні–південні) та ін.

У цьому сенсі вирішення вказаних проблем може мати кваліфікацію етнонаціональної політики, визначення якої є

породженням певної суспільно-історичної практики. Проте є всі підстави стверджувати, що в Україні відсутні проблеми етнічної політики в тому радянському (і досі загальноприйнятому) розумінні й у вітчизняному суспільствознавчому дискурсі про те, що її об'єктами є нації, етноси, етнічно-національні групи, міжнаціональні та міжетнічні відносини; суб'єктами – держава (її органи), політичні партії, громадські організації тощо; головною метою – узгодження етнічно-національних стосунків, демократичне розв'язання міжнаціональних суперечностей і конфліктів. Адже Україна хоча і не є моноетнічною державою, однак існує як єдина нація, яка має проблему української національної ідентичності та стосунків з іншими державами-націями (зовнішня політика). Тому в умовах глобалізації, що детермінує уніфікацію соціокультурних смислів, експансії панросійській ідентичності на терени країни, Українська Держава має сформувати власну політику української національної ідентичності, що має і етнічний, і національний контекст.

Політику ідентичності Н. Пеллагеша визначає, наприклад, як систему цілей і заходів, здійснюваних суб'єктом реалізації політики задля створення таких умов, за яких особа ідентифікувала б себе з національною державою та/або з відповідним наддержавним утворенням. Оскільки ідентичність є ситуативною та контекстуальною (такою, що залежить від контексту), то логічно зробити висновок, що у випадку зміни умов, у яких вона конструюється та репродукується, ідентичність також змінюватиметься, переформатовуватиметься та змагатиметься. У такому контексті є сенс говорити про менеджмент ідентичності, під яким розумітимемо управління впливами та процесами, спрямованими на формування або руйнування підстав ідентифікації громадянами себе з національною державою та/або наднаціональним утворенням [82].

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що Українська Держава є суб'єктом формування національної ідентичності, здатної засвідчити нашу національну безперервність і відмінність, а отже, остаточно та незворотно легітимізувати факт існування Української Держави-нації. Одним із фундаментальних внесків постмодернізму в гуманітарні науки стало відкриття того, що національна ідентичність ґрунтується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах, про що вже йшлося. Суспільствознавству це відкриття повернуло усвідомлення того,

що держави є справжніми творцями націй, а не навпаки, і що національна ідентичність є продуктом державної політики, а не міфічного національного духу, закладеного в кожному народі. Ще якихось два сторіччя тому у світі не існувало таких націй, як бельгійці, італійці, австрійці, що виникли в результаті утворення держав, які в модерну епоху могли бути лише національними. Реалізація політики ідентичності має забезпечити появу в нашій державі загальноукраїнських смислів, значень, світогляду, цілісності культурного простору, того, що, як зазначалося вище, об'єднується концептом «ідентичність».

Очевидно, що для держав, які формуються тільки тепер, у тому числі України, це ускладнює (або й узагалі робить неможливим) використання і творення міфології для націєтворення. Сучасній людині треба не так вірити, як знати. Чи означає це, що епоха запізненого націєтворення, як її визначає Микола Рябчук, залишає мало шансів для формування ідентичності української нації-держави? Ні, не означає. Справа в тому, що концепція ідентичності зазнала істотних змін. По-перше, вибір індивідом своєї ідентичності став вважатися свідомою і вільною реакцією індивіда на зовнішні соціальні обставини. Примусовою ідентичність бути не може.

Таким чином, сьогоднішня ідентичність не визначається наперед ідентичністю предків, і не досягається тиском з боку оточення чи держави. По-друге, процес формування ідентичності кожної окремої людини насправді ніколи не припиняється, оскільки змінюються умови. Отже, ідентичність має розвиватися і навіть цілковито мінятися з часом, якщо виникають нові умови. По-третє, ідентичність є багатшаровою. Іншими словами, кожна людина може мати і має кілька ідентичностей, навіть контroversійних. Вони незалежні та можуть замінюватися окремо одна від одної. Це не стосується етнічної або національної ідентичності, про що вже йшлося (на прикладі долі М. Гоголя).

Таким чином, ідентичність у нації-державі не мусить обмежуватися раз і назавжди визначеними етнічними межами. Фактично вона мусить співпасти з громадянською ідентичністю, тобто усвідомленням приналежності тій чи іншій політичній спільноті. Громадянин України, який свідомо відносить себе до української нації, може водночас бути етнічним росіянином, німцем, вірменином, кримським татариним, представником іншої спільноти.

Водночас неможливість примусової ідентичності ставить перед державою завдання зробити громадянську ідентичність прийнятною, привабливою для всіх громадян. Нова українська ідентичність мусить проявитися у нових культурних смислах, що були б однаково привабливими для усіх громадян країни, незалежно від етнічної приналежності. Тільки тоді можна було б розраховувати на взаємну корекцію етнічних ідентичностей представників народів, що мешкають в Україні, і досягнення гармонії етнічної та національної ідентичності.

Найбільш сприятливі умови формування національної ідентичності забезпечує правова, демократична, соціальна держава, що створює гідні людини умови праці й життя, захищає основні права людини та громадянина. Її побудова в Україні, на жаль, так і залишилася декларацією ст. 1 Конституції України. Ліберально-демократична модель суспільного устрою, що реалізовувалася останніми роками й в Україні, де держава виконує функцію гаранта вільної економічної діяльності громадян, виявилася вельми сприятливою для ініціативи та соціального успіху найбільш активних і підприємливих громадян. Цьому сприяли незалежність виробника від держави, можливість вільної реалізації товару на ринку. Однак майже водночас ліберальне суспільство, якщо оцінювати процеси, що відбуваються в ньому, у їх дійсному історичному та політико-економічному змісті, виявило свої досить суттєві суперечності, що є основою його перманентних потрясінь. Як негативний приклад можна навести події 2011-2012 рр. у країнах ЄС.

Виявилось, що усунення держави зі сфери виробничих відносин веде до економічних криз і, головне, до беззахисності перед ринковою конкуренцією економічно слабких прошарків населення. Стабільність без організуючої функції держави – це ілюзорна стабільність, що рано чи пізно мусить призвести до крайньої нестабільності. Періодичність криз, яка виявила себе ще в I половині XX сторіччя і повторюється досі, примусила правлячі кола багатьох країн Заходу відмовитися від ліберально-ринкової суспільної моделі на користь соціально-ринкової, де держава здійснює функцію регулятора економічних і соціальних процесів. І сьогодні на Заході все більше прихильників жорсткого планування прибутків та видатків держави.

Тому сьогодні може йтися і про світоглядну, суспільство-знавчу кризу, оскільки жоден із концептів ліберального суспіль-

ства – постіндустріальний, інформаційний, суспільство знань, суспільство стійкого розвитку тощо – не має евристичного потенціалу аналізу кризовості сучасного ринкового суспільства. Історичної корекції вимагає і концепція соціальної держави, де головною функцією держави є політика, спрямована на забезпечення гідного людини рівня життя, задоволення основних потреб усіх соціальних груп, вирівнювання доходів, створення приблизно однакових умов для реалізації життєвих цілей кожної особистості. Очевидно, що ця благородна ідея (така бажана і для України) має своєю межею економічні можливості держави. Проте прогресуюча динаміка потреб (іноді примх) людини, політичний популізм, міграція бідного Півдня до багатой Півночі, ресурсна виснаженість планети тощо гостро ставить проблему взаємозв'язання та консенсусу громадян і держави й у соціальних державах, якими є більшість країн Заходу.

Слід підкреслити, що формування національної ідентичності є синергетичним процесом, у якому випадковість, індетермінізм, невизначеність, нестійкість, складність і, як наслідок, неупорядкованість цього процесу дедалі більше віддаляють нас від чудових ідеалів абсолютного прогресу, детермінізму, стійкості, лінійності та простоти цього процесу, що панували (і досі панують) у розумінні нації та чинників її формування, безвідносно примордіалістського чи конструктивістського. Приклад простоти мислення – аналізуючи убивство прем'єр-міністра П. Столипіна 1 вересня 1911 року газета «Сегодня» пише, наприклад, «... якби не постріли, що прозвучали в київській опері 100 років тому, могло б не бути ані Жовтневої революції, ані Української народної республіки, ані радянської України та її наступниці – незалежної України» [83]. Ані більше, ані менше.

Розвиток у традиційній теорії (діалектична концепція Г. Гегеля, К. Маркса) – це процес переходу від одного порядку до іншого. Цей перехід до порядку іншого, зазвичай складнішого типу, розглядався як закономірний, а хаос при цьому зовсім не враховувався, вважався побічним і несуттєвим елементом переходу.

Враховуючи основні положення синергетики, під час аналізу функціонування та розвитку будь-якої соціальної системи, в тому числі національної, треба приділити увагу питанню про так звані точки біфуркацій (від лат. *bifurcus* – роздвоїти, розділити), що є реальним феноменом у розвитку будь-якої

системи, і в яких можна наочно спостерігати наявну нелінійність. У таких точках системи дуже чутливо реагують на зовнішні впливи (у випадку України – це світові центри впливу: Росія, США, ЕС). Точки біфуркації відображають так званий збуджений стан систем, що знаходяться немовби на перехресті, і навіть незначна зовнішня флуктуація (від лат. *fluctuatio* – коливання) може призвести до зміни подальших еволюційних шляхів, переходів до інших атракторів.

На даному етапі українське суспільство знаходиться в точці біфуркації, а майбутній атрактор розвитку суспільної системи визначається і економічним, демографічним, соціальним та політичним потенціалами, і позитивним сприйняттям її громадянами нації-держави. Сучасна синергетика знову привела нас до етики безсмертного категоричного імперативу Іммануїла Канта («Дій згідно з такою максимом, яка водночас може стати загальним законом»), що набув особливого значення в нашому суспільстві в період хаосу та стахостичності. Чітка визначеність, як виявляється, є неістотною та непотрібною. Отже, перед українською нацією відкривається новий світ, у якому людина спроможна взяти власну долю у свої руки, і це стає можливим завдяки всьому життєвому досвіду – й колективному, й індивідуальному, набутому в умовах кардинальної відсутності усталених істин.

1. *Сміт, Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 49.

2. Там само. – С. 169.

3. *Стегній, О.* Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення / О. Стегній // Український соціум. – 2004. – № 2(4). – С. 67.

4. *Кононенко, Т.* Народнo-звичаяєві обрїї філософїї Г. Сковороди // Філософія УКРАЇНИ. Вступ до методології українознавства / Т. Кононенко. – К. : Науково-дослідний інститут українознавства, 2008. – С. 24.

5. *Крисаченко, В.* Природні підвалини символів та культів українського народу / В. Крисаченко // Природа і етнос. – К. : «Наукова думка». – 1994. – С. 44.

6. *Бубер, М.* Я и Ты / М. Бубер. – М. : «Высшая школа», 1993. – С. 17.

7. *Бромлей, В. Ю.* Человечество – это народы / В. Ю. Бромлей, Р. Г. Подольный. – М. : Мысль, 1990. – С. 34.

8. *Стегній, О.* Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення / О. Стегній // Український соціум. – 2004. – № 2(4). – С. 57
9. *Кресіна, І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / І. Кресіна. – К. : «Вища Школа», 1998. – С. 106.
10. *Фромм, Е.* Здоровое общество / Е. Фромм. – М. : «Хранитель», 2006. – С. 183.
11. *Сервье, Жан.* Этнология / Жан Сервье. – М. : АСТ «Астрель», 2004. – С. 108.
12. *Киселева, О.* Феномен человеческой жизни / О. Киселева. – К. : «Наукова думка». – 1994. – С. 71.
13. *Ортега-и-Гассет, Х.* История как система / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 82.
14. *Хесле, В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности В. Хесле // Вопросы философии. – № 10. – 1994. – С. 112.
15. *Сервье, Жан.* Этнология / Жан Сервье. – М. : АСТ «Астрель», 2004. – С. 17.
16. *Ятченко, В.* Боги і люди в українській казці / В. Ятченко. – К. : «Міленіум». – С. 4.
17. *Быстрицкий, Е.* Понимание и практическое сознание / Е. Быстрицкий // Загадки человеческого понимания / под ред. А. Яковлева. – М. : «Политиздат». – 1991. – С. 29.
18. *Полани, М.* Личностное знание: на пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : «Прогресс». – 1985. – С. 275.
19. *Варзар, І.* Політична етнологія як наука / І. Варзар. – К. : «Школяр». – 1994. – С. 76.
20. *Шинкарук, В.* Проблемы смысла человеческого бытия / В. Шинкарук // Жизнь как творчество. – К. : «Наукова думка», 1985. – С. 12.
21. *Соколов, Э.* Культура и личность / Э. Соколов. – Л. : Наука, 1972. – С. 89.
22. *Лосев, А.* Знак. Символ. Миф / А. Лосев // Труды по языковедению. – М. : Изд-во МГУ. – 1981. – С. 63.
23. *Забужко, О.* «Психологічна Америка» й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген / О. Забужко // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 145.
24. *Лях, В.* Екзистенційна свобода: вибір і відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра) / В. Лях // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5-6. – С. 111.
25. *Достоевский, Ф.* Бесы. Соч. : в 12 т. / Ф. Достоевский. – М., 1982. – Т. 9. – С. 169.
26. Там само. – С. 151-152.
27. *Дильтей, В.* Типы мировоззрения и обнаружения их в метафизических системах / В. Дильтей // Новые идеи в философии: философия и ее проблемы. – СПб., 1912. – Сб. 1. – С. 126.

28. *Манн, Т.* Иосиф и его братья. Соч. : в 2-х томах / Т. Манн. – М., 1968. – Т. 2 – С. 127.
29. *Лосев, А.* Из ранних произведений / А. Лосев. – М., 1990. – С. 566.
30. *Кронер, Р.* К критике философского монизма / Р. Кронер // *Логос*. – 1913. – Кн. 3-4. – С. 48.
31. *Шпенглер, О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М. : «Мысль». – 1993. – Т. 1. – С. 200.
32. *Забужко, О.* «Психологічна Америка» й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген / О. Забужко // *Сучасність*. – 1994. – № 9. – С. 127.
33. *Попович, М.* Раціональність і виміри людського буття / М. Попович. – К. : «Сфера», 1997. – С. 68, 77.
34. *Фромм, Э.* Душа человека / Э. Фромм. – М. : «Республика», 1992. – С. 140.
35. *Морен, Е.* Втрачена парадигма: природа людини / Е. Морен // *Філософська і соціологічна думка*. – 1995. – № 5-6. – С. 104.
36. *Бахтин, М.* Этика словесного творчества / М. Бахтин. – М., 1974. – С. 102.
37. *Риттер, Э.* Нгуно становится воином / Э. Риттер // *Вокруг света*. – 1968. – № 4. – С. 23.
38. *Шкляж, И.* Зулусский вождь свидетельствует / И. Шкляж, А. Поздняков // *Советская этнография*. – 1991. – № 3. – С. 131.
39. *Ortega y Gasset* Man and Crisis / Ortega y Gasset. – N.Y., 1958. – P. 86.
40. *Узнадзе, Д.* Психологические исследования. Теория установки / Д. Узнадзе. – М. : Воронеж, 1997. – С. 152.
41. *Dilthey, W.* Weltanschauung, Philosophie und Religion / W. Dilthey und andere. – В., 1911. – S. 6–8.
42. *Узнадзе, Д.* Психологические исследования. Теория установки / Д. Узнадзе. – М. : Воронеж, 1997. – С. 251.
43. *Колісник, В.* Завдання довгочасної стратегії відродження України. Моральний аспект / В. Колісник // *Сучасність*. – 1993. – № 9. – С. 124.
44. *Monod, J.* On values in the age of science essay presented at the Fourteenth Nobel Symposium / J. Monod. – 1969. – P. 45.
45. *Нойманн, И.* Использование «Другого». Образы Востока и формирование европейских ценностей / И. Нойманн. – М. : Новое Издательство, 2004. – С. 37.
46. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.liveinternet.ru/users/snaika/gubric/826510/>
47. *Чесноков, Я.* Этнический образ / Я. Чесноков // *Этнознаковые функции культуры*. – М., 1991. – С. 77.
48. *Лімборський, І.* Ситуація пост-просвітництва: глобалізація versus націоналізм / І. Лімборський // *Всесвіт*. – 2007. – № 5-6. – С. 189-190.

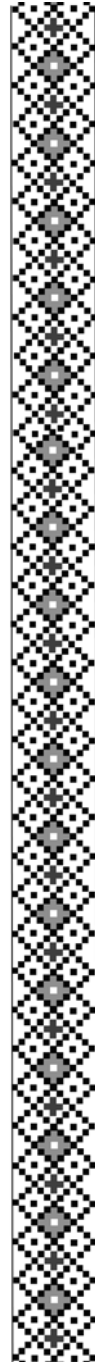
49. *Фукуяма, Ф.* Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 21.
50. *Українське суспільство 1992–2010 : соц. моніторинг.* – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 519–532.
51. *Андрухович, Ю.* Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики / Юрій Андрухович. – К. : Meredian Czernowitz, Майстер книг, 2011. – С. 308-309.
52. *Захарченко, М.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст. / М. Захарченко, О. Погорілий. – К. : Либідь. – 1993. – С. 336.
53. *Сміт, Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : «Основи», 1994. – 216 с.
54. *Попов, Б.* Дві підсистеми соціального організму – спільність і суспільство / за ред. Б. Попова // Етнос і соціум. – К. : «Наукова думка», 1993. – С. 6–21.
55. *Єрмоленко, А.* Деякі риси українського етосу в світлі сучасних соціально-філософських досліджень / А. Єрмоленко; за ред. В. Шинкарука, Є. Бистрицького // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К. : «Фенікс», 1996. – С. 279–292.
56. *Сміт, Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : «Основи», 1994. – С. 147.
57. *Іваць, О. М.* Методологічні проблеми етнонаціональної ідентифікації / О. М. Іваць // Віче. – 2007. – № 14. – С. 22.
58. *Кримський, С.* Архетипи української культури / С. Кримський // Феномен української культури. – К., 1996. – С. 97-98.
59. *Букалов, А.* Архетипы, принцип синхронистичности К. Г. Юнга и феномен периодичности человеческой истории / А. Букалов // Соционика, ментология и психология личности. – 1997. – № 5; *Букалов, А. В.* О связи психоинформационного пространства со структурой событий в физическом пространстве-времени. Синхроника / А. В. Букалов // Соционика, ментология и психология личности. – 1999. – № 4.
60. *Країна.* – 2011. – № 44(97). – С. 55.
61. *Ретина, Л.* Память и знание о прошлом в структуре идентичности / Л. Ретина // Диалог со временем : Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 21. – М. : ЛКИ, 2007. – С. 7.
62. *Kuzio, T.* Ukraine. State and Nation Building / T. Kuzio. – London : Routledge, 1998. – P. 134.
63. *Ортега-и-Гассет* Возникновение философии. Что такое философия? / Ортега-и-Гассет. – М. , 1991. – С. 222.
64. *Требст, С.* Культура пам'яті у посткомуністичних суспільствах Східної Європи, спроба загального опису та категоризації / С. Требст // Ab Imperio, 2004. – № 4. – С. 51.
65. *Литвиненко, О.* Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2006 /

- О. Литвиненко, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 5.
66. *Зерній, Ю.* Исторична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 75.
67. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vivovoco.rls.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/#12/>
68. *Рейс, П.* Благо памятования Мнемозины / П. Рейс // «Spring». – 2004. – № 70. – С. 45.
69. *Анкерсмит, Ф.* Возвышенный исторический опыт / Ф. Анкерсмит; пер. з англ. А. Олейниковой, И. Борисовой, Е. Ляминой [и др.]. – М. : Европа, 2007. – С. 455.
70. *Арендт, Х.* Розлам між минулим та майбутнім / Х. Арндт // «Дух і літера». – 2001. – № 7-8. – С. 34.
71. *Лоскутова, М.* О памяти, зрительных образах, устной истории и не только о них / М. Лоскутова // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 77.
72. *Анкерсмит, Ф.* Возвышенный исторический опыт / Ф. Анкерсмит; пер. з англ. А. Олейниковой, И. Борисовой, Е. Ляминой [и др.]. – М. : Европа, 2007. – С. 468.
73. *Гумилев, Л. Н.* Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб. : ООО «Издательский дом «Кристалл», 2002. – С. 258.
74. *Гумилев, Л. Н.* Тысячелетие вокруг Каспия / Л. Н. Гумилев. – М. : ТОО «Мишель и К°», 1993. – С. 93.
75. Там само. – С. 260.
76. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13938/>
77. *Сегодня.* – 2011. – 31 жовтня.
78. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slv.com.ua/booksz/113.html>
79. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slv.com.ua/booksz/113.html>
80. *P. van Ham.* The Rise of the Brand State: The Postmodern Politics of Image and Reputation / P. van Ham // Foreign Affairs. – 2001. – Vol 80. – № 5. – P. 2–6.
81. *Dinnie, K.* Nation Branding: Concepts, Issues, Practice / K. Dinnie. – Butterworth-Heinemann, 2007. – P. 111.
82. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_nauk_an_rozrobku/evro2012.pdf
83. *Пелагеша, Н.* Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – С. 209.
84. *Сегодня.* – 2011. – 31 серпня.

РОЗДІЛ VI.
КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Важливим виміром ідентичності є її кризи. Попри значну небезпеку нестабільності, що криється за кожною кризою ідентичності, неможливо оцінювати останні виключно негативно. Тільки в період кризи можна зрозуміти і всі аргументи «за», і всі «проти» наявної ідентичності. Успішно подолана криза ідентичності є найважливішим моментом розвинутої ідентичності. Якби не було криз колективної ідентичності, не було б і суспільного поступу нації та її інститутів. Отже, завдання полягає в тому, аби визначити причини, зміст і спрямованість криз колективної ідентичності та запропонувати чітку і зрозумілу більшості політику їх подолання. Тоді нова, досконаліша ідентичність буде наслідком умілого подолання кризи ідентичності, що існувала.

Криза національної та етнічної ідентичності має два головні виміри: індивідуальний і колективний. Сутність кризи індивідуальної ідентичності, на думку відомого дослідника цієї проблеми В. Хесле, це відторгнення самості з боку власного «Я», що визначається специфікою розвитку особистості. Це відторгнення може не бути зовсім відкритим: «Я», яке відчуває презирство до своєї самості, може намагатися обдурити себе за допомогою гарячкової діяльності, подібної безглуздій подорожі, що може мати тільки одну мету – відвернути увагу «Я» від своєї самості [1]. Зробити кризу явною, зізнатися собі в подальшій неможливості ідентифікувати себе зі своєю самістю – важливий крок до подолання кризи ідентичності. Такий автор, як Г. Ібсен, одержимий проблемами пошуку ідентичності та щирості людини відносно самої себе присвятив цьому свою видатну драму ситуації, коли грубе втручання в нестабільну ідентичність слабкої людини з боку його друга призвело до катастрофи, причому не тільки для цієї людини, а і її сім'ї («Дика качка»).

Можливість кризи індивідуальної ідентичності закладена у внутрішній сутності людини, адже остання дуже схожа на текст, що сам себе весь час реінтерпретує, тобто стає вже не самим собою. Тобто, особистість – це насамперед інтерпретуючий сам себе образ, здатний ще й до самозбагачення, до того, аби стати багатомірним. Цей текст здатний до агрегування себе в єдине з іншими текстами. А образ сутнісно пов'язаний зі своїм носієм – тілом, у випадку ж спільноти – з багатьма іншими тілами.

Якщо прийняти точку зору В. Хесле, що особиста ідентичність – це взаємозв'язок свідомого, позасвідомого та чуттєвого в людині, то криза особистої ідентичності є найбільшнім життєвим переживанням. Під час фізичного болю останнє – єдина проблема, що зникає водночас із припиненням болю, тоді як у випадку кризи ідентичності супутні психічні страждання (від яких людину могла б урятувати смерть) є симптомами іншої проблеми – неможливості змиритися із власною самістю. Втрата пам'яті є ще однією з причин проблем, пов'язаних з індивідуальною ідентичністю. Оскільки людська самість сформована переважно своїм минулим, забуття останнього утруднює розуміння власної самості та ідентифікацію з нею: реакції самості стають сюрпризом для «Я». Причинами кризи індивідуальної ідентичності є також неправильні описовий і нормативний образи власної самості.

Важливою причиною кризи індивідуальної ідентичності є дисгармонія між «Я» і «Ми». Небагато людей можуть зберегти свою ідентичність недоторканою, якщо зіштовхуються із безпричинним презирством з боку свого оточення, особливо тих людей, яких вони поважають. Проте й завищені оцінки, надані їм друзями, теж не йдуть на користь, оскільки у цьому випадку людина розуміє, що її образ, сформований в очах інших людей не відповідає реальності. Однак забавно й навіть дивовижно, як зазвичай швидко люди звикають до свого образу в очах інших людей: вони вірять лестощам так само щиро, як і каються в поведінці, засудженій іншими без скільки-небудь переконливих моральних аргументів.

Власне емоційна криза ідентичності пов'язана з любов'ю, оскільки в ній «Я» навчається ідентифікувати себе зі своєю самістю крізь призму її сприйняття іншим «Я» і, долаючи егоцентризм, бере на себе відповідальність за іншу особистість. Оскільки кохання одна з найбільш задовільних відповідей на

пошук ідентичності, катастрофа любові виявляється однією з найбільш важливих форм криз ідентичності.

Найбільш глибокою та болісною кризою індивідуальної ідентичності є криза етнічної самості людини. Характер і причини зміни етнічної приналежності можуть бути різними. Це і зовнішня, суто формальна зміна своєї етнічності (національності), хоча в житті особистості, її психологічному стані нічого не змінюється. Зміна запису в документах може відбуватися з особистої ініціативи (оскільки змінити національну належність особистості з якихось причин вигідно), а можливо й під тиском, силоміць нав'язаною подією. Але може статися і справжня природна асиміляція, коли особистість під впливом умов життя змінює своє етнічне самовизначення, тобто ідентичність.

Як вважає М. Махній, процес зміни етнічної ідентичності особистості умовно можна розділити на два етапи: етап розпаду, розладу колишньої ідентичності й етап зародження, становлення нової [2]. Початком розпаду колишньої ідентичності є поява в особистості певних сумнівів щодо деяких моментів, рис, ознак свого ідентитету. Якщо окремі вияви цих почуттів породжують переживання із цього приводу, то починається наступний період розпаду ідентичності. Цей період можна визначити як період наростання глибокого внутрішнього конфлікту, як етап усвідомлення особистістю потреби в тому, аби розібратися у своїх ідентифікаційних проблемах. Початком виходу із цієї ситуації, а разом з тим і початком нового етапу, є зародження нової ідентичності. Воно починається з моменту усвідомлення особистістю необхідності відмови від свого етносу (який перестав уже бути для неї «своїм») і виникнення позитивної установки щодо нової позиції у системі етнічних відносин.

Наступний період М. Махній називає наслідувальним. У цей період особистість організує свій спосіб життя відповідно до традицій даного етносу, опановує способи повсякденної поведінки, нові навички та манери. Етнічна ідентифікація тут є процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання культурної визначеності цієї спільноти. Вона включає в себе емоційні та раціональні, пізнавальні та вольові, усвідомлені та підсвідомі елементи. На рівні особи етнічна ідентифікація тут виявляється як її диспозиція цієї особи, схильність діяти подібно якомусь взірцю, як самоорієнтація людини у системі

відносин спільноти. Вона виявляється в установках типу: «я – росіянин», «я – поляк», «я – українець» тощо.

За реалізації такої схеми зміни етнічної ідентичності, закріплення нового ідентитету здійснюється і свідомою відмовою від минулого. Іноді така відмова може мати підкреслений або навіть демонстративний характер. У Югославії, наприклад, під час панування турків траплялося, що «потуречені», намагаючись довести, що вони гідні нової релігії та становища, ставали найзапеклішими ворогами тих, хто й надалі зберігав свою стару віру. Тут можна згадати і сумнозвісних яничар. Не без підстави говорили, що «потуреченець гірший за турка». Останній період процесу зміни ідентичності – трансформаційний, починається тоді, коли особистість уже «вжилася» в нове «Я», засвоїла узагальнену модель етнічної поведінки та почала трансформувати її в індивідуалізовану форму, надаючи їй свого особистого «почерку». Наприкінці цього періоду завершується етап зміни етнічної ідентичності. Новий етнічний ідентитет стає невід'ємною частиною особистості, частиною її «Я». Тоді цей аспект поведінки втрачає статус особливого суб'єкта особистісної уваги, переходить у сферу несвідомого, автоматичного, спонтанного.

В історичній ретроспекції для українського етносу й окремих його представників проблема асиміляції, переходу в інший етнос була постійною та стійкою. В минулому багато українців було ополячено, русифіковано та навіть отуречено. Ополячення відбувалося переходом із православ'я в католицизм і зміною української мови на польську. Для західних українців після укладення Брестської унії та утворення греко-католицької церкви полонізація спрощувалася, оскільки обидві конфесії – і католики, і греко-католики підпорядковувалися одному першоєрарху – Папі Римському. Русифікація (І. Карпенко-Карий: «...кофій до борщу чи після борщу?») на рівні окремих особистостей відбувалася завжди достатньо легко, оскільки для цього треба було лише перейти на російську мову, а віру українці та росіяни завжди сповідували спільну – православ'я.

Показником кризи етнічної ідентичності є існування в Україні людей, які не ідентифікують себе з жодною етнічною спільнотою. Це так звані маргінальні прошарки населення, тобто люди, які одну культурну ідентичність уже втратили, а іншу їй досі не здобули. Перебуваючи у стані постійного соціального дрейфу, переходячи з однієї соціальної ніші в іншу й ніде не за-

кріплюючись, така особистість майже втрачає будь-яку соціальну й етнічну визначеність, втрачає свою мову, культуру в широкому розумінні цього слова, але нову ідентичність не засвоює (за винятком окремих елементів, які забезпечують її існування у суспільстві). Вона перетворюється на «людину нізвідки» – явище блискуче описане в багатьох творах Г. Ібсена.

Викладені міркування почасти пояснюють ситуацію непередбачуваності багатьох сьогоденішніх подій, розгул криміналу, зростання самогубств тощо. Часто зовні людина виглядає як усі. І оточуючі оцінюють її за стереотипами життєвих обставин, що сформуvalи більшість людей, тобто стереотипами панівного типу життєвого досвіду. А насправді це може бути людина «можливого світу».

Разом з тим на відміну від усталеного розуміння можна сказати, що маргіналами в соціокультурному відношенні є люди, які не затребувані певною формою життєустрою (макросоціальною або приватною), почувуються чужими на «цьому святі життя» й тому шукають своє щастя на інших дорогах. Людина-маргінал при цьому аж ніяк не винна у власній етнічній чи психосоціальной невизначеностях, вона шукає свою нішу в тих соціально-економічних і культурних умовах, що її в принципі не влаштовують. А такий пошук часто віддячується дійсними ноу-хау. Можна згадати, що всі великі географічні відкриття, залучення багатьох народів до найбільш видатних здобутків людства, освоєння Америки та її потужний соціально-економічний поступ не останньою чергою сталися завдяки людям, більшість яких не дуже шанувала десять біблійних заповідей.

І європейська історія чудово ілюструє той факт, коли ані під час зміни античного суспільства феодальним, ані під час переходу від феодального до буржуазного, ані під час сучасних глобальних трансформацій жоден з основних, полярних прошарків старого соціуму не залишився домінуючим у подальшому. Будь-яка макросоціальна революція створює психологічний комфорт лише певній групі людей. Інші ж приречені на створення маргінальних культур і девіантних форм життєвиявлення. У будь-якому суспільстві, за Е. Дюркгеймом, виникають додаткові людські ресурси та ноу-хау, що залишаються маргінальними. Вони можуть довго не помічатися й не використовуватися, як землероби та землеробство до неоліту. Однак ці люди аби вижити роблять своє, створюючи в соціумі структури

та ситуації, в яких ноу-хау сприймаються, і з часом зростає так звана моральна щільність колишніх маргіналів. Згідно з теорією синергетики, як уже зазначалося в попередньому розділі, те, що було незначущим, стає колись основним. Між тим цей природній процес історично супроводжується великими потрясіннями, міжгруповими та міжструктурними конфліктами, що знову ж таки можна пояснити суперечливістю інтересів і потреб суб'єктів історії.

Маргінали є явні та імпліцитні, тобто затаєні. Перші, відвертіші перед собою, платять за свою маргінальність відсутністю соціального комфорту (соціального статусу, визнання, влаштованості тощо), інші ж – відсутністю щастя як такого на тлі об'єктивного добробуту. Адаптивні риси в останніх перемагають більш сміливе бажання жити своїм життям. Насамкінець, саме відверті явні маргінали стають сигналом необхідності коригування тих чи інших процесів соціального життя. Проте не можна вчиняти добро, поки не почуваш себе добре: маргінали не чинять добра в загальноприйнятому сенсі, але вони шокують «порядне суспільство» й іноді спрацьовує кумулятивний ефект реальної (коли маргіналів дійсно стає більше критичної маси) або бажаної (коли маргінальні біди використовують на шляху до влади) революційної ситуації. Це один із механізмів соціальної еволюції людства. Його можна назвати «маргінальним механізмом зміни ролей».

Своєрідним різновидом маргінальності є космополітизм, світовідношення, у якому потреба саме в етнічній ідентичності немовби зникає взагалі, а натомість маніфестується інша, поза-етнічна спільнота як опозиція першій. Такі люди орієнтуються на так звані загальнолюдські цінності, вважаючи етнічність ознакою світоглядної провінційності. Значна частина таких людей, як це було в Радянському Союзі, усвідомлювала себе не стільки представниками даного народу, скільки надетнічною спільністю: «радянською людиною» або «людиною всесвіту», «загальнолюдської цивілізації» та ін. Основною причиною цього явища сьогодні є урбанізація середовища людського існування, здійснена поза культурними смислами певного народу; вона нівелює специфіку буття певного етносу (що або не усвідомлюється, або, навпаки, свідомо стимулюється, як це було у СРСР, інших соціалістичних країнах – заради реалізації ідеї злиття націй чи заради реалізації ідеї «плавильного казна» – у США).

Як світоглядно-філософська позиція космополітизм сформувався ще в елліністичну добу античної культури в межах філософії стоїцизму. Він ґрунтується на досить солідній філософсько-історичній базі, щоб мати прихильників серед інтелектуалів маргінального типу, в яких є різні непорозуміння з етнічністю.

Водночас не треба, мабуть, забувати й про те, що кожна філософсько-світоглядна теза, здобуваючи право на існування, все ж таки має враховувати певні реалії життя конкретного етносу. Натомість космополітизм, як слушно вважає Л. Шкляр, будучи доволі елітарною формою самосвідомості, намагається вирішувати етнічну колізію лише в межах свідомості, а не буття [3].

Саме ця обставина зумовлює те, що космополітична ідеологія не в змозі успішно конкурувати з тими ідеологічними напрямками, які тяжіють до масової, а не індивідуальної свідомості і є відбитком певних життєвих обставин буття людей. Свідченням останнього є й те, що навіть у нашу добу досить відчутних міграційних процесів, особливо там, де міграція має масовий характер, можна спостерігати орієнтацію мігрантів на свої етнонаціональні цінності. Тому, мабуть, був правий М. Бердяєв, коли писав, що космополітизм і філософськи й життєво є неогрунтованим, він лишається лише абстракцією чи утопією, застосуванням абстрактних категорій у сфері, де все конкретне.

Подекуди і в наш час ще трапляються спроби довести, що «космополітизм є просто здоровий глузд у національному питанні». Звичайно, важко відмовити в наявності «здорового глузду» космополітичній орієнтації і взагалі тим, хто її дотримується. Але дискусія про доцільність саме такої форми орієнтації у філософському плані, здається, вирішена полемікою М. Бердяєва з представниками космополітизму ще на початку ХХ сторіччя. Піддаючи критиці ідею «всесвітнього громадянства» як наріжну для космополітичної ідеології, М. Бердяєв писав, що почувати себе громадянином зовсім не означає втрату національного почуття і національного громадянства. До космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному. Космополітизм є спотворене та нездійсненне вираження мрії про єдине, братське й досконале людство, підміна конкретно-живого людства абстрактною утопією.

Серед сучасних українців поширений острах втрати етнічної ідентичності, який, на думку українського психолога

В. Васютинського, є цілком природним для кожної нормальної людини і полягає переважно в неусвідомлюваному остраху перестати бути собою, він діє завжди й усюди, має дуже різноманітні форми; саме він стає одним із головних психологічних чинників, що рятують етнос від втрати етнічної ідентичності. Тож саме цьому страхові, як вважає дослідник, мають бути вдячні українці за збереження ідентичності попри кількасотрічні асиміляційні тиски [4].

Погоджуючись із такими твердженнями, слід проаналізувати, що ж стоїть за цим страхом як показником кризи ідентичності українців. В етнонаціональній структурі будь-якого суспільства, у тому числі українського, кожен етносуб'єкт виконує певні функції, зокрема український етнос є етнічною та демографічною основою українського суспільства: основним носієм державної мови, основним чинником державотворення. На противагу цьому, одна з функцій інших етнічних спільнот – стимулювання та розвиток міжнародних, міждержавних відносин Української Держави. Кожна з цих спільнот має етнічну батьківщину, у конструктивних зв'язках з якою зацікавлені всі громадяни країни проживання.

На думку автора, змістом і суттю страху втрати етнічної ідентичності для багатьох громадян України є криза етнічного меншовартісного статусу українців як державотворчого, титульного етносу сучасної України та страх взяти на себе відповідальність за долю країни. Страх відірватися від старшого брата, втратити «спільну» історію, певні економічні дивіденди (чого немає у цивілізованих відносинах держав), страх слабкого перед сильним.

Проте це не останньою чергою обумовлено й тим, що для більшості населення (за винятком тих, хто свідомо багато років боровся за її незалежність) Україна отримала незалежність не в результаті перемоги національно-визвольної боротьби, а несподівано, як побічний результат війни Б. Єльцина з М. Горбачовим. Як справедливо пише М. Рябчук, проблемою націєтворення для українців є подолання ментальності ясиру, а загалом і ментальності яничара, для росіян, які мешкають на її теренах – «ментальності орди» [5]. І відповідь на запитання, сформульоване ним раніше, «Чи були десятиріччя тоталітарного пригнічення «частини нашої історії», якої не слід зрікатися?» повинна бути ствердною, маючи на увазі негативний вплив цієї історії на ментальність українців. Понад

те, ще в перші роки незалежності лікар-психолог Семен Глузман зробив тривожний висновок: інстинкт самозбереження в українців на критичній межі. Таким є наслідок їх тривалої несвободи, геноцидно репресивних умов історичного буття. Етноцентризм українців – це зовсім не те, що етноцентризм японців, французів чи, скажімо, німців. Український етноцентризм – це передусім неминуча концентрація всіх недоліків. Саме тих, завдяки яким українці не мали своєї державності упродовж сторіч. Комплекс національно-культурної неповноцінності в бутті української людини завжди заводив її у глухий кут. Проблема в тому, що Україна протягом тривалого часу не була пов'язана спільністю ідеалів, настроїв, образу колективного майбутнього, як і сьогодні не об'єднана національним інформаційним, культурним простором і позбавлена загального розуміння власної історії.

Криза етнічного статусу українців дуже характерна і багатом представникам національної, а особливо політичної еліти, які державотворчий потенціал країни та власний добробут шукають за її межами. Подолати кризу етнічного статусу українці можуть у спосіб справжнього свого піднесення (не етнічної зверхності) як державотворчого етносу завдяки подоланню соціальної апатії, наполегливого культивування та поширення цінностей українства: культури, мови, звичаїв тощо. Дослідники постколоніалізму стверджують, що колонізований етнос поступово засвоює, інтерналізує негативний образ самого себе, який йому нав'язують колонізатори, культурна відмінність під чужим оціночним поглядом обертається на слабкість, інакшість – на вбогість. Поневолено нація переймає зневагу та зверхність колонізаторів на себе як свою внутрішню якість, чужа негативна оцінка стає самооцінкою, «безвила» ненависть до гнобителів обертається ненавистю до самого себе та своїх одноплемінників.

Першим кроком подолання кризи етнічного статусу українців є поширення ареалу спілкування українською мовою, що є, як уже згадувалося, визначальним чинником консолідації українства. Як вважає І. Дзюба, якби в Києві одного дня на вулиці 20 % населення заговорили українською, то це була б критична маса, після чого українською на завтра заговорили б 80 %, оскільки всі добре вміють, однак це не прийнято [6]. Отже, українцям треба не відмовлятися від тих чи інших складників своєї ідентичності, а навпаки, позитивно утверджуватися саме в

етнічній ідентичності, шукати і знаходити себе в процесі утвердження своєї державності. Проблема кризи етнічного статусу українців має і регіональний вимір: найбільш актуальна вона для Східної та Південної України, де переважають геополітичні орієнтації на Росію, і менш гостра – для Західної. Доречно тут згадати слова Президента України В. Януковича: «... хочу звернутися до кожного українця із закликом: досить жалітися і принижуватися. Україна – сильна й амбітна держава. Настав час проявити український характер, довести і собі, і світові, що Україна – це країна-лідер» [7].

Кризу етнічного статусу, крім українців, дуже гостро переживають етнічні росіяни, які є громадянами України. Проте її специфіка прямо протилежна кризі статусу українців. І проблема не тільки в тому, щоб росіяни визнали себе в Україні національною меншиною, а насамперед у тому, щоб показник власної повноцінності для росіян не визначався їх свідомим піднесенням над представниками інших етносів, зокрема (та особливо) над українцями. Така зверхність, що формувалася нібито сама по собі протягом сторіч, дуже міцно закоренилася в російській ідентичності, адже за часів існування СРСР в Україні формувалася російськомовна українська нація з усіма наслідками, що випливають звідси. Головним з-поміж них є те, що росіяни не розуміють сучасних проблем українського державотворення, оскільки в їхніх очах українці не були «іншими», з власною національною ідентичністю. В російській імперії та й у СРСР українці не дискримінувалися за етнічною ознакою, тому їхня ідентичність в очах метрополії була регіональною. Це пояснює порадоксальне, як пише М. Рябчук, поєднання у ставленні росіян до українців трьох, здавалося б, несумісних позицій: братерської прихильності до лояльних малоросів, які інтегруються в імперську цивілізацію; зневаги до хохлів; і глибокої ненависті до «мазепинців», які не приймають нав'язаних їм імперією хохлацько-малоросійських ролей [8].

Зміна об'єктивних обставин життєдіяльності суспільства за часів незалежності України порушила ґрунтовні переконання росіян у їхній ліпшості, старшобратськості, месіанстві, спричинила серйозну психологічну травму статусу російської ідентичності в Україні. За часів Радянського Союзу їхнє проживання в тій чи іншій національній республіці не становило для них значної проблеми, адже це все була «велична Росія». Навіть проживаючи на так званих національних окраїнах, ро-

сіяни почувалися представниками великого народу, носіями шляхетної ідеї, самовідданими місіонерами, які несуть світло істини молодшим братам. Сьогодні умови проживання росіян поза Росією, у тому числі й в Україні, є принципово іншими. Непохитна ідентифікація з Росією поступово втрачає сенс, перестає бути продуктивною та виправданою, іноді навіть набирає кумедних форм. Ідентифікація з Україною для багатьох чи й для більшості етнічних росіян виявляється особистісно неприйнятною. Щоправда, і їхня російська ідентичність здебільшого не є цілковито стовідсотковою. Досить часто має місце двоїста російсько-українська ідентичність: у просторі їхньої душі є певне місце (більше чи менше) для всього того, що можна назвати «українським».

Тому сьогодні перед росіянами – важкий і довгий шлях пошуку ідентичності, адекватної етнополітичній ситуації в Україні. Мабуть, це завдання у майбутньому більш чи менш успішно вирішить теперішня російська молодь, оскільки люди середнього та старшого віку навряд чи вже зуміють змінитися. А молодь має для цього належні об'єктивні умови: національну державу, відносно демократію і дедалі менше підстав для плекання імперських настроїв. Те саме стосується «російськомовних українців» – українців за етнічним походженням, але чиї предки або й вони самі перейшли колись від української до російської мови. Треба зазначити, що в Україні протягом ХХ сторіччя відбувалися доволі деструктивні етнодемографічні процеси: для багатьох мешканців країни престижним стало бути за національністю росіянином, а не українцем. Зросійщення стимулювалося пануванням російськомовної урядової верхівки, існуванням значного прошарку російських робітників на підприємствах тощо. Одним із наслідків цього є руйнування національного менталітету в багатьох регіонах України. Зокрема, рівень національної свідомості в Західній Україні виглядає вищим, ніж на Сході чи Півдні. Це стосується і загального рівня користування українською мовою, і рівня її інтелектуалізації.

Українізації України, насамперед культурній і ціннісній, цивілізаційної альтернативи немає. Винятково важливими є певні оптимальні пропорції в обсязі та часі, а також граничні межі, за які українізація не має йти (не повинна стати тотальною). Зокрема, має йтися про певні гарантії для російськомовного населення (їх, до речі, повинно було б отримати й україномовне, яке їх ніколи не мало). Брак таких гарантій і чітких перспектив

жодним чином не сприяє подоланню страху втрати ідентичності, а отже, стурбовані своїм теперішнім і майбутнім соціально-психологічним статусом російськомовні громадяни вимагають забезпечення своїх прав із запасом: кожний навіть найдрібніший факт реального чи показного розширення сфери вживання української мови розцінюють як зазіхання на їхню ідентичність або навіть як особисту образу та приниження. З погляду україномовного громадянина, з усіх сторін скривдженого в мовному сенсі, така позиція є несправедливою, ідеологічно обмеженою. Але треба зважати на те, що російськомовні громадяни дивляться на цю ситуацію своїми очима, відчувають скривдженими та несправедливо обмеженими насамперед себе.

Формування загальноукраїнської ідентичності у спосіб асиміляції всіх неукраїнських етносів на перший погляд може здатися досить перспективним з огляду на творення нової культури на засадах ідеології лібералізму та спільних політичних інституцій. Але, як свідчить історичний досвід, людство багато втрачає від подібної уніфікації. Саме поглиблення культурної різноманітності є наслідком і чинником прогресивного розвитку. Тому політика ідентичності в Україні має бути орієнтована на підтримку мови, культури, традицій, вірувань усіх етнічних спільнот і засновуватися на ідеях етнічного плюралізму, на можливості співіснування та симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах єдиного поліетнічного простору. Спроби активної протидії природним етнічним процесам з боку держави або інших політичних сил є безперспективними. Держава має створювати механізми узгодження інтересів різних етносів, оскільки в іншому випадку розвиток етносу тяжітиме до формування власних структур влади і, зрештою, – до створення власної держави.

Сутністю кризи колективної ідентичності є критичне зменшення ідентифікації індивідів із колективною реальністю, яку вони колись підтримували, або несприйняття більшістю громадян свого соціуму та держави як середовища власного існування та розвитку. Зважаючи на те, що найважливішою формою колективної ідентичності є національна, змістом її кризи може бути заперечення символів нації, розпад колективної пам'яті, представленої традиціями, і навіть втрата віри в загальне майбутнє, дисгармонія між описовим і нормативним образами нації, перервність історії, невідповідність між уявленням культури про саму себе з її образами в інших культурах, і, зрештою,

почуття власної неповноцінності щодо більш досконалої культури. Разом з тим у поліетнічному суспільстві змістом кризи національної ідентичності може бути відчуття втрати моністичного сприйняття нацією своєї самототожності й панування плюралізму ідентичностей.

Криза національної ідентичності може бути пов'язана і з утратою легітимності інститутів суспільства та держави в очах її громадян. Хоча залежність може бути й обоюдною, адже суспільні та державні інститути онтологічно залежать від індивідів, які їх підтримують, криза ж ідентичності останніх призведе до кризи ідентичності залежних від них інститутів.

Показником наявності й досі не подоланої в Україні кризи національної ідентичності є те, що тільки дещо більше 50 % мешканців України вважають себе насамперед її громадянами, хоча на початку 1990-х років таких було 34 % [9]. Криза національної ідентичності виявляється у втраті віри та поваги до тих людей, які уособлюють дух нації – політиків, громадських діячів, героїв та ін. Оскільки довіра громадян до національних цінностей значною мірою залежить від віри тим людям, які їх утілюють, усвідомлення невідповідності моделей поведінки цих людей цінностям, які вони декларують, може призвести до відкидання колективних цінностей, яким людина вірила. Узагалі розчарування в поведінці (та навіть більше – у зрадництві) з боку людини, яка викликала захоплення або навіть любов, дуже розхитує ідентичність іншої особи, оскільки людина, певною мірою ідентифікуючи себе з іншими, не може і припускати можливості того, що той інший діяв із власної користі, а не відповідно до суспільних переконань.

Проте найбільш вагомим проявом кризи національної ідентичності є зростаюча невідповідність поведінки більшості громадян всезагальним нормам етосу нації. Ці норми етосу, яким люди слідували з чистою совістю та навіть жертвували собою, з тих або інших причин коли-небудь стають нелегітимними, в очах громадян вони стають необґрунтованими й незаконними. Прикладами цього прояву є стани політика чи солдата, які певний час служили системі, а на сьогодні вони повинні визнати її докорінно аморальною, а також стан науковця, який брав участь у створенні смертоносної зброї, тепер повинен запитати у себе, чи не прискорив він глобальну катастрофу, до якої йде людство? Усі ці прояви кризи національної ідентичності тією чи іншою мірою є і в Україні.

Варто сказати, що кризу національної ідентичності переживає не тільки Україна. На тлі кризових економічних процесів у багатьох країнах ЄС серпневі події 2011 р. у Великобританії, а особливо події в Норвегії 22 липня 2011 р. свідчать про те, що і спільна європейська ідентичність, полікультурність суспільств переживають нелегкі часи. Особливо показовою щодо цього є кривава трагедія в Норвегії. Андерс Берінг Брейвік, убивши за кілька годин 93 людини, мотивував свій учинок ворожістю до людей іншої національної та конфесійної приналежності, і передусім під розправу потрапили мусульмани. При цьому Брейвік убивав не самих мусульман, а норвезьку молодь, що віддалено розділяла політику мультикультуралізму. У своєму маніфесті «2083 – Европейская декларация независимости», за великим рахунком, Брейвік яскраво виступив проти так званої політкоректності – офіційної доктрини Європейського Союзу. За зразок політкоректності ЄС узяв Сполучені Штати, де назвати афроамериканця негром – расовий злочин. Одним із виявів цієї політкоректності в Європі є нав'язування суспільству ідеї толерантного ставлення до ісламу та його носіїв. «Старіюча» Європа стрімко ісламізується. З цілком об'єктивних причин, народжуваність у арабів у рази перевищує аналогічний показник у європейців, а досить ліберальна імміграційна політика вже призвела до того, що у Франції, Італії, Бельгії й у скандинавських країнах кількість арабів та афроамериканців незабаром перевищить кількість корінного населення. І яка буде ідентичність Європи через 30–40 років важко сказати. Як пише Г. Лозко, «Поліетнічне суспільство завжди штучне й хаотичне, а отже, й антидемократичне, бо в ньому немає глибинного ядра, що притягує кровноспоріднені елементи, об'єднані спільністю землі (національного дому) й долі (рідної історії) [10].

Причини кризи національної ідентичності в Україні вітчизняні дослідники називають різні. Так, наприклад М. Нічого, посилаючись на твердження С. Гантінгтона про те, що Україна – це перехрестя світових цивілізацій, що об'єднують у собі різні етнічні та регіональні субкультури, стверджує, що причиною кризи національної ідентичності в Україні є її цивілізаційний розкол, який несе в собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій [11].

Автор начебто підтримує погляд С. Гантінгтона про те, що конфлікт, який розколює Україну, є конфліктом між західною

та православною цивілізаціями. При цьому західна цивілізація в Україні, на його думку, представлена районами проживання греко-католиків. А тому межа конфлікту має пролягати лінією, що відділяє Галичину та Волинь від решти України. Наголошується, що ця лінія – то кордон Речі Посполитої в XVII сторіччі. Аргументами є результати президентських виборів 2004 та 2010 років і парламентських 2007 р., карта поширення української мови як рідної за результатами останнього перепису населення, різне ставлення мешканців регіонів до вступу України до ЄС. На переконання автора, у конфлікті двох цивілізацій (у згаданому випадку західної та євразійської) в межах однієї держави можливі такі варіанти розвитку України: євразійська цивілізація підкорює західну; західна цивілізація підкорює євразійську; зберігається ситуація рівноваги; кожна з цивілізацій, що конфліктує, створює свою окрему державу.

Аналізуючи такі й подібні погляди, слід звернути увагу на досить довільне трактування терміна «цивілізація». Визначенню цього явища присвячені праці великої кількості мислителів і дослідників: Гольбаха, Буланже, Фергюссона, Мірабо, Моргана, Енгельса, Віко, Гумбольдта, Гобіно, Данилевського, Шпенглера, Тойнбі та багатьох інших. Сьогодні поняття цивілізації вживається у чотирьох загальноприйнятих значеннях:

- загальнофілософському – як соціальна форма руху матерії, що забезпечує її стабільність і здатність до саморозвитку через саморегуляцію обміну з навколишнім середовищем (людська цивілізація в масштабі космічного простору);
- історіософському – як єдність історичного процесу та сукупність матеріально-технічних і духовних досягнень людства під час цього процесу (людська цивілізація в історії Землі);
- як стадія всесвітнього історичного процесу, пов'язана з досягненням певного рівня соціальності (стадія саморегуляції та самовідтворення при відносній незалежності від природи та диференційованості суспільної свідомості);
- як локалізоване в часі та просторі суспільство.

Як вважає Пономарьов, локальні цивілізації є цілісними системами, з комплексом економічної, політичної, соціальної та духовної підсистем і розвиваються за законами вітальних циклів [12].

Очевидно, що України могло б стосуватися визначення цивілізації як локального суспільства, яке, на думку згаданих авторів, може бути на її теренах не одне, а кілька. Однак проб-

лема в тому, що кількість і кваліфікація локальних цивілізацій може бути й іншою, ніж у С. Гантінгтона. Так, наприклад, російські дослідники Б. Кузик та Ю. Яковець вважають, що на сьогодні є західна, євразійська, буддійська, мусульманська, китайська, індійська, японська локальні цивілізації [13]. Якщо точкою відліку вважати цю класифікацію локальних цивілізацій, то не відомо, «ареною зіткнення» яких є сьогодні Україна.

Сьогодні, на думку українського дослідника О. Пасічного, у світі нараховується 12 цивілізацій: Західна-Північноамериканська, Ісламська-Арабська, Слов'янська-Східноправославна, Західна-Європейська, Ісламська-Тюрська, Слов'янська-Західнокалицька, Конфуціанська, Ісламська-малайська, Латиноамериканська, Японська, Індуїстська, Африканська. Україна, на його думку, разом з Білоруссю, Болгарією, Грецією, Грузією, Молдовою, Російською Федерацією входить до Слов'янської-східно-православної цивілізації [14].

Отже, якщо говорити про Україну як про «арену зіткнення» цивілізацій, то його специфіка залежатиме від того, які цивілізації той або інший автор виділяє. Та й сам С. Гантінгтон не виділяв окремо православну цивілізацію, зіткнення якої із західною, як вважає М. Нічого, є причиною ідентифікаційної кризи в Україні. Та й виникнення самої концепція цивілізації має конкретно-історичні причини, а отже, просторово-часову обмеженість свого застосування. Згадаймо дещо з історії. Після закінчення холодної війни, завершення ери біполярного світу та в результаті посилення процесів глобалізації виникла потреба у формуванні нових парадигм світоустрою, які б найбільш точно відповідали новій ситуації у світі. У результаті на початку 1990-х років виникло кілька базових моделей геополітичного співіснування світових культур:

- «Світова ейфорія та гармонія, що всіх об'єднує» (концепція єдиної земної цивілізації);
- «Два світи: ми й вони» (або «Захід і всі інші»);
- «Приблизно 192 держави»;
- «Явний хаос».

Вважаючи, що ці моделі не відображають зміст геополітичної ситуації в умовах глобалізації С. Гантінгтон запропонував свою і назвав її «Зіткнення цивілізацій». В останніх своїх роботах він визначив 8 базових цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, слов'янську, латино-

американську й африканську, і показав, що подальші світові конфлікти базуватимуться не на ідеологічному протистоянні, а на культурних розходженнях між цими цивілізаціями.

Крім того, про Захід і Схід України навряд чи можна говорити, що вони «...представляють собою комплекс економічної, політичної, соціальної та духовної підсистем і розвиваються за законами вітальних циклів» [15]. Тут можна згадати, що всі західні області є економічно депресивними. І навряд чи вони є цілісними культурно-господарськими комплексами. Якими є східні області України.

Історично так склалося, що в Україні основний економічний її потенціал зосереджений у Східному та Південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними та майже суцільно україномовними західними територіями. Як підрахували фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, за результатами 2001-2002 рр. у 6-ти регіонах (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та місті Києві) було зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52 % виробництва валової доданої вартості (ВДВ), 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій в основний капітал [16].

Причинами цього є зосередження на Сході та Півдні України основних корисних копалин держави та родючих чорноземів, а також особливості освоєння цих територій. Під час господарського освоєння цього краю стає видно, що українці та росіяни в XIX сторіччі по-різному орієнтувалися в професійних заняттях і способі життя. За даними перепису 1897 р., у гірничозаводській промисловості краю росіяни склали 74 % робітників, а українці – 22,3 %, у металургії – відповідно 69 і 22,2 %; на селі переважали українці. Дані того самого перепису свідчать, що з-поміж населення трьох повітів Донбасу (Бахмутського, Маріупольського та Слов'яносербського), зайнятого землеробством і тваринництвом, 61,8 % були українцями, 18,3 % – росіянами, 8,6 % – греками, 5 % – німцями [17].

Саме в особливостях індустріалізації України виникла асиметрія між україномовним селом і російськомовним містом. Ця реальність зберегалася досить довго; фактично тільки з 60-х років XX сторіччя почалася стрімка урбанізація українців. Якщо в 1959 р. частка городян серед українців складала 36,6 %, то в 1989 р. – вже 60,3 %. Росіяни і 1959 р., і 1989 р. були

переважно городянами (80,8 і 87,6 % відповідно) [18]. І сьогоднішнє інвестування виробництв, що є конкурентоспроможними на світовому ринку, теж має переважно «східний» вектор. «Донецькі», «луганські», «дніпропетровські», «київська група» – звичні назви для визначення цих центрів впливу та концентрації капіталів. Наслідками їхньої діяльності є розвиток Східних і Південних регіонів як донорських, інших – як депресивних. Ці обставини не можуть не усвідомлюватися населенням та регіональними елітами, а також штучно активізуються деякими політичними силами, що «працюють» на етнічному полі.

Крім того, концепції цивілізаційного світоустрою наукове співтовариство зустріло неоднозначно. Одним із найбільш послідовних критиків цивілізаційної теорії був російсько-американський соціолог П. Сорокін, який вказав, що «найсерйозніша помилка цих теорій полягає у змішуванні культурних систем з соціальними системами (групами), в тому, що назва «цивілізація» дається істотно різним соціальним групам та їхнім спільним культурам – то етнічним, то релігійним, то державним, то територіальним, то різним багатofакторним групам, а то навіть конгломерату різних товариств із властивими їм сукупними культурами», в результаті чого ані Тойнбі, ані його попередники не змогли назвати головні критерії виокремлення цивілізацій, так само, як і їх точну кількість [19].

Тому про Україну, на погляд автора, слід говорити не як про арену зіткнення цивілізацій, а аналізувати економічні, соціальні, політичні та геополітичні відмінності її регіонів, причини їх виникнення та способи подолання (про що уже говорилося).

Якщо виходити з того, що змістом кризи національної ідентичності є відторгнення більшістю громадян нормативно-ціннісної бази суспільства, то причиною цієї кризи можна було б назвати культурний шок громадян України, який вони пережили на початку 1990-х років і від якого не оговталися й досі, про що свідчить те, що певна частина опитаних і надалі вважає своєю батьківщиною державу СРСР, яка вже не існує, а ще одна – не підтримує незалежність країни.

Варто зазначити, що етнонаціональне відродження України «наклалося» на економічні трансформації суспільства, в результаті чого всі звичні та напрацьовані традиційною та радянською культурою цінності й відносини вступили у супереч-

ність із відносинами, сформованими на основі ринкової економіки. Саме тому здійснення курсу на шокową ринкову терапію (вивільнення цін, зменшення державних видатків на соціальні заходи, розвиток приватної ініціативи та поглиблення процесу соціальної диференціації) травмував непідготовлену суспільну свідомість людей, створив певний опір радикальним змінам і породив наявну й нині у певних категорій громадян стійку ностальгію за колишніми цінностями. Саме такі процеси породили новий феномен у бутті більшості посткомуністичних суспільств, який Ю. Полунєєв та Ю. Загоруйко назвали феноменом культурного шоку.

На їхню думку, він можливий у суспільстві тоді, коли зміни в економічних і соціальних координатах є такими стрімкими та глибокими, що більшість наявних цінностей, концепцій, напрямів думок і поведінки несподівано стають застарілими, непотрібними й опиняються, так би мовити, під знаком питання. Стрес і розчарування зростають часом до таких масштабів, що ставлять на порядок денний навіть навіть питання про загрозу державному суверенітету й ідентичності цілої нації [20].

Культурний шок у посткомуністичних суспільствах був наслідком колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих векторів:

- нової системи цінностей, що імпортувалася із країн західної цивілізації разом із ринковими моделями економічної трансформації, розширенням торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом;
- старої радянської системи цінностей, настанов і поведінкових стереотипів, що досі домінують у суспільній свідомості;
- цінностей традиційної національної культури, що швидко відроджується в нових незалежних країнах. Колізія культур деструктивно виявляється в політичній, економічній і соціально-психологічній сферах буття.

Економічною основою культурного шоку в багатьох країнах є насамперед відсутність соціально прийнятної моделі та зрозумілої для більшості населення перспективи подальшого розвитку суспільства, ерозія системи мотивації праці, а також катастрофічне зниження матеріального добробуту більшої частини населення. Тому перед посткомуністичними країнами стоїть велике завдання правильного вибору моделі, шляху модернізації суспільства. Досвід перехідних суспільств дає нам щодо цього такі альтернативи: або поступові зміни старої сис-

теми цінностей, або цілковите зречення цих змін, а з ними – й тих можливостей зростання та підвищення ефективності суспільства, що приходять разом із реформами. Вирішуючи проблему модернізаційного вибору, потрібно взяти до уваги принаймні три чинники:

- концепцію ефективності суспільств;
- природні тяжіння (гравітації) традиційної культури;
- геополітичні й історичні обставини розвитку.

Поширюється думка, що «чиста» модель вільного ринку не приживеться в Україні: частково тому, що вельми сильною є комуністична культурна спадщина, частково – внаслідок причин, пов'язаних із наслідками культурного шоку. У зв'язку із цим було б доцільно навести твердження А. Тойнбі про те, що тепер світові потрібно зняти питання «або вільний ринок, або соціалізм» з історичного п'єдесталу та почати ставитися до нього не як до справи напіврелігійної або фанатичної, а як до справи здорового глузду, практики спроб і помилок або, зрештою, як до питання специфічних обставин та адаптації до них.

Не останнім чинником кризи національної ідентичності, що породжувала амбівалентність свідомості громадян, стала й багатовекторність політики за часів президентства Л. Кучми. Законодавчо закріплене прагнення до членства в НАТО, а потім його скасування; політичні заяви на вищому рівні про шлях до Європи, що постійно лунали попередніми роками без будь-яких практичних кроків у цьому напрямку; визначення стратегічним партнером кожної країни, лідери якої більш-менш прихильно ставилися до вищого керівництва держави – далеко не повний перелік такої політики.

Таким чином, причиною кризи національної ідентичності є приналежність громадян України до різних соціально-культурних традицій, коли в їх світоглядних установах побутують взаємовиключні речі, наприклад, вітання державного патерналізму та прагнення до ринкової економіки. Така амбівалентність є своєрідною захисною реакцією на тривалі соціальні та політичні зміни, проте «сприяє суспільній стагнації, створює ілюзію якогось суспільного компромісу, «третього шляху», що насправді не веде нікуди, крім, звісно, «третього світу», адже «амбівалентна свідомість як нетривка рівновага двох протилежних культур не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості та суспільства» [21].

Причиною кризи ідентичності в Україні є і відсутність практики ротації еліт, яка значною мірою формує нові смисли, ідеї та пріоритети самовизначення громадян. В Україні, як і в інших пострадянських державах (за винятком країн Балтії), кардинальної зміни еліт не відбулося. Проникнення колишньої радянської номенклатури до владних структур стало чинником, що зумовив формування новітніх пострадянських авторитарних режимів у колишніх радянських республіках. У цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувалася в новітній кланово-олігархічний його різновид. Драматичні події 1989–1991 рр. чимало авторів схильні розглядати як революцію, хоча ані за ознаками, ані за темпом розвитку подій вони такою не були. Внаслідок остаточного розпаду СРСР, викликаного невдалою спробою державного перевороту в серпні 1991 року, були проголошені незалежні держави, влада в яких опинилася в руках колишньої номенклатури, що під впливом демократичних перетворень змогла змінити політичний «макіяж», проте продовжувала або продукувати старі зразки ідентичності, або замінювати їх чужими ерзацами неспіввідносними з українською культурою.

Проте цілком загалювати процес ротації еліт у сучасному світі майже неможливо. Тому головною загрозою владі та спокійному еволюційному розвитку країни є не подорожчання продуктів та енергоносіїв, а консервація соціально-фінансової ієрархії, яка свідчить про те, що формування нової ідентичності нації майже не відбувається, а процес будівництва державності тупцює на місці. Однак стагнація етногенезу може призвести до втрати державності; подібна практика не дає побудувати і власну цивілізаційну модель, що гідно конкуруватиме із Заходом. Ротація еліт ускладнюється відсутністю бази їх формування, якою є зазвичай розвинені структури громадянського суспільства. Як стверджує Є. Головаха, у 1992 році 83 % опитаних не належали до жодної громадської організації, у 2011 році таких було ще більше – 87 %, тоді як у розвинених демократіях – у США, країнах Євросоюзу – дві третини громадян є членами принаймні однієї громадської організації» [22]. Причиною низької ротації еліт є і те, що в Україні запроваджена пірамідальна система влади. Вона характеризується, як відомо, чіткою ієрархічністю та підпорядкованістю всіх елементів знизу доверху. Вершиною піраміди політичної системи є держава або державні органи, що для здійснення

своєї влади мають підзвітну їй вертикаль і на рівні регіонів, і в усіх сферах суспільного розвитку. За такої моделі природним є те, що контроль за діяльністю посадових осіб здійснюють вищі органи, а отже, й відповідальність за свої дії ці керівники несуть не перед народом або тими групами населення, якими вони керують, а перед вищим керівництвом.

Можливе політичне реформування, напевно, дозволить розбудувати кільцеву модель політичної системи, яка характеризується тим, що її перший елемент домінує над другим, другий над третім тощо, проте й останній домінує над першим. Зокрема, політичну систему кільцевого типу можна представити так: це демократичне суспільство, у якому державні органи є суб'єктами регулювання між ієрархічно упорядкованими структурними елементами суспільства, у тому числі й конкретних індивідів, але створюються та залежать від волі народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні.

Проте глибинною, сутнісною причиною кризи національної ідентичності сьогодні в Україні є домінування в усіх сферах суспільного буття такого явища, як відторгнення. На думку авторів фундаментального дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, «Україна: на шляху до соціального залучення. Регіональна доповідь із людського розвитку 2011 року «Від трансформації – до суспільства для всіх» [23], категорію відторгнення (*social exclusion*) введено до наукового обігу відносно нещодавно, і сталих україномовних аналогів досі не існує. Можливі суто лінгвістичні трактування можуть бути такі: соціальне відчуження, соціальне відсторонення, соціальне відторгнення, соціальна ексклюзія, виключення із суспільного життя, ізолюваність, десоціалізація. З-поміж форм і проявів соціального відторгнення в Україні автори доповіді виділяють такі:

- економічні – низькі доходи, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умови та обмежена доступність до засобів комунікації;
- культурно-освітні – недоступність освітніх і культурних послуг;
- соціальні – недоступність системи соціального захисту, недоступність медичної допомоги, обмеженість соціальних зв'язків;
- політичні – неможливість реалізації політичних прав і свобод.

Очевидно, що головною формою соціального відторгнення, що детермінує всі інші його форми, є економічна, особливо низькі доходи населення порівняно з доходами громадян країн-сусідів. У 70-ті або 80-ті роки ХХ сторіччя не було значної різниці рівнів життя, наприклад, в Україні порівняно з Польщею або Румунією чи Литвою. На сьогодні ця різниця є суттєвою: якщо за рівнем ВВП Україна посідала (за даними МВФ 2008 року) 90 місце у світовому рейтингу (7600 дол. США на душу населення), то Румунія – 64 (12700 дол. США на душу населення), Польща – 50 (17600 дол. США на душу населення), Литва – 46 (18900 дол. США на душу населення), Угорщина – 42 (19800 дол. США на душу населення), Словаччина – 40 (22200 дол. США на душу населення) [24].

Можна навести й такі дані. Сумарний обсяг доходів найбільш багатих українців («Золота сотня» – 100 найбагатших українців) становить 71,5 млрд дол. США, що дорівнює 1,5-річному бюджету країни. У 2010 році найбагатші люди України володіли 49,9 млрд дол. США [25]. Треба погодитися з тією думкою, що такий стан справ є особливо небезпечним для східнослов'янських соціумів, чия ціннісна система традиційно формується під сильним впливом егалітарних установок, і які наврайд чи визнають легітимність еліт, що поступово підводять Україну до наближення намібійсько-сальвадорських стандартів розподілу доходів [26].

Причинами економічного відторгнення є відсутність стратегії економічного зростання у перші роки незалежності (Президент Л. Кучма – Верховній Раді: «Скажіть мені, що будувати, і я побудую»), формування сімейно-олігархічного капіталізму та фінансово-економічна криза 2008 року, що стала часом руйнування певного усталеного попередніми роками способу життя більшості громадян. Згідно з опитуванням Інституту соціології НАН України у квітні-травні 2010 року, майже 61 % громадян стверджували, що криза торкнулася їхніх сімей відчутно, хоча й не катастрофічно. У результаті економічна депресія ускладнилася негативними соціально-психологічними змінами: втрата надії на позитивні зміни в майбутньому та віри у здатність наблизити ці зміни власними силами. Пік таких настроїв припав на 2009 рік, коли три четверти громадян вважали, що Україна прямує до нестабільності й хаосу.

У цих умовах соціально-економічні та соціально-політичні проблеми, що до кризи розглядалися українцями як тимчасові

й такі, що можуть бути вирішені, починають сприйматися як тривалі та нездоланні негативні явища. Відповідно, навіть на тлі відносно економічної стабілізації зростають негативні та песимістичні очікування. Так, у вересні 2010 року кількість українців, які вважають, що жити довелось важче, ніж очікувалося, зростає до 51 % (*R&B Group*). Поточний стан країни більшість громадян оцінюють як безладдя (52,6 %), розруха (36,4 %), вбогість (35,7 %), протистояння (24,1 %). При цьому з-поміж найбільших проблем, кризів призму яких сприймається вплив кризи, українці назвали зростання інфляції (75 %), безробіття (56 %) та бідність – (51 %).

Способами подолання відторгнення від економічного життя фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України називають такі:

- мотивація економічної активності населення, подолання безробіття та створення умов для гідної праці (усунення норм, що створюють підґрунтя для дискримінації у доступі до роботи або у статусі зайнятості, реструктуризація зайнятості в бік збільшення ролі високотехнологічних виробництв і наукоємних послуг, удосконалення системи послуг підтримки ринку праці, забезпечення доступності інформаційних ресурсів і комунікацій щодо кон'юнктури ринку праці);

- викорінення не тільки абсолютної бідності, а і зменшення нерівності та відносно бідності населення (завдяки узгодженню відтворювальної та стимулюючої функцій усіх видів соціальних трансфертів, економічному стимулюванню роботодавців до найму обмежено конкурентоспроможних осіб);

- запровадження прогресивної шкали оподаткування доходів для зниження соціальної нерівності;

- забезпечення доступності житла та зменшення тягаря витрат на житлово-комунальні послуги для бюджету бідних сімей (завдяки системі соціального та тимчасового житла, кредитам на придбання житла, зокрема для молодих сімей) [27].

Якщо говорити про наслідки кризи ідентичності, то вона хоча і відбувається за відомим сценарієм, її першим результатом є втрата передбачуваності поведінки захопленою нею індивідів чи інститутів. Цінності, що раніше спрямовували їхні діяння, застарівають; реакцією на нову ситуацію може бути пасивність або горячкова активність. Парадоксально (однак правильно), що криза колективної ідентичності часто викликає регресію до більш архаїчних і примітивних цінностей. Оскільки

«Я» відкидає безпосередньо нові структури й цінності соціуму та при цьому не перестає потребувати суспільної опори, по-боюючись залишитися лише абстрактною функцією ідентифікації, його вибір починає визначатися суспільними відносинами, що вже віджили. Саме тому і на 20-му році незалежності ще 7 % громадян України вважають себе громадянами СРСР, хоча, як стверджує Є. Головаха, таких на початку 1990-х років було 16 % [28]. Відчуття дезорієнтації, притаманне будь-якій кризі ідентичності, збільшує шанси на успіх тоталітарних ідеологій, як це й було у Німеччині в 30-ті роки ХХ сторіччя, адже ідеології пропонують прості рішення, що можуть бути кращими за економічний чи політичний хаос; вони приманюють обіцяною новою, ліпшою спільністю, зруйнованою кризою колективної ідентичності, й такої, що залишається предметом наполегливого прагнення.

Якщо говорити про нову індивідуальну ідентичність, то вона, будучи результатом активності «Я», є його новою самістю і продуктом вільного вибору людини і часто (хоча й не завжди) має більш високий і складний зміст, ніж попередня ідентичність. Важливою умовою формування нової індивідуальної ідентичності є діалектичне «зняття» старої ідентичності. Дуже важливо, аби «Я» визнало, що самість, яку воно відкидає не є повністю негативною. Нова ідентичність не має визначатися у вигляді заперечення своїх колишніх орієнтацій, що є станом людини, яка втратила віру у визначені цінності та почала цілком заперечувати їх і навіть стверджувати неможливість їх існування або ж людини, яка, розчарувавшись у якійсь моделі відносин, засновує свою ідентичність на ненависті до попередньої.

Результатом подолання колективної кризи ідентичності є нова якість соціуму та нації. А оскільки нова національна орієнтація передбачає успішний пошук позитивних загальних норм, то вибір тих або інших парадигм суспільного розвитку розпочинається передусім з руйнації старої ціннісно-нормативної системи суспільства як загальної основи соціальної інтеграції довкола нових цінностей. Таке суспільство отримує визначення перехідного, а стан його ціннісно-нормативної системи називають аномією.

Аномія (безнормованість) як визначений стан соціальної організації є характерною ознакою будь-якого перехідного суспільства, однак лише у виняткових історичних обставинах

аномія досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство в цілому свідомо відмовляється від основних світоглядних принципів своєї організації, не маючи, власне кажучи, нової, цілісної, відпрацьованої часом, ціннісно-нормативної системи.

В умовах аномії у центрі руйнується звичний механізм адаптації людини: пристосування її поведінки до наявних соціальних норм. Починається протилежний процес – кристалізація нової ціннісно-нормативної системи на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних переваг і нових ціннісних орієнтацій суспільства. Своєю чергою ціннісні орієнтації людей багато в чому визначаються їх загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям. Очевидно, що загальна спрямованість соціальної трансформації залежить від ціннісних переваг різних соціальних прошарків і груп населення, що приймають участь у суспільних виборах. Проте особливу роль тут відіграють ціннісні орієнтації молоді, переваги та психологічний стан якої визначає домінуючу перспективу нації.

Важливою умовою подолання кризи ідентичності є само-рефлексивність людини та рефлексивність суспільства як постійний моніторинг бажаного та дійсного, аналіз «правильності» розвитку власного «Я» та середовища його існування – «Ми» (конкретного соціуму).

Теорія рефлексивності засновується на ідеї щодо потенційної помилковості всіх людських побудов. Ідеології та політика можуть бути дієвими тільки тимчасово, у певний момент історії. І якщо саморефлексивність людини визначається особистісним розвитком індивіда, то рефлексивність суспільства має складну багаторівневу структуру та детермінується насамперед ступенем відкритості суспільства, розвитком його самоврядних і громадянських засад. Ідея відкритого суспільства була висунута ще К. Поппером 1945 року. Засновник фонду «Відкрите суспільство» Дж. Сорос сформулював її у вигляді такого постулату: ніхто не має доступу до абсолютної істини. Наше розуміння світу, у якому ми живемо, – недосконале за своєю суттю, а досконале суспільство в принципі недосягне. Однак недосконале суспільство може постійно вдосконалюватися... Усі наші інститути не можуть не мати недоліків, і оскільки вважаємо їх існування необхідним, ми не повинні знищувати їх. Замість цього ми повинні створити інститути із вбудованими

механізмами виправлення помилок. Цей постулат можна коротко перефразувати так: «недосконале суспільство завжди відкрите для вдосконалення...» Найбільш важливим чинником розвитку справжньої відкритості суспільному самовдосконаленню західні дослідники однозначно виділяють позитивне та продуктивне ставлення членів суспільства до помилковості тих чи інших управлінських рішень. Очевидно, що йдеться про розвиток відкритості у суспільстві, де для цього є відповідні інститути (ринкова економіка, демократія, громадянське суспільство тощо) про вдосконалення яких, власне, і йдеться.

Під час проведення значних суспільних перетворень, якщо вони здійснюються вперше, звичайно, виходить не зовсім те і не точно так, як планувалося. Адже коли запускається якийсь новий процес, з'являються знання про нього, яких не могло бути до його початку. У зв'язку з нагромадженням цих знань може виникнути потреба переосмислення процесу, а отже, корегування його моделі.

Класичним прикладом є події 1917 р. у Росії. Відомо, що більшовизм як суспільно-політичний рух у царській Росії ніколи не був домінуючим. І всерйоз його не сприймав ані царський уряд, ані інші суспільно-політичні сили. Захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р. зумовлено конкретним розвитком подій після Лютневої революції, насамперед загостренням кризових явищ у структурах життєзабезпечення суспільства. Про це пише В. Ленін у праці «Катастрофа, що загрожує, і як з нею боротися» [29].

Те саме можна сказати і про Перебудову. Розпочавшись за часів М. Горбачова під гаслами «Більше демократії – більше соціалізму», вона реалізувала не їх, а устремління інших політиків – насамперед прагнення змінити суспільно-економічний лад. Її безпосереднім наслідком був злам життєзабезпечувальних структур суспільства: виробництва, освіти, науки, культури, охорони здоров'я тощо та розпад країни – СРСР. Ані ініціатори перебудови (насамперед М. Горбачов), ані суспільство не розуміли змісту й суті суспільних процесів, що розгорталися на їхніх очах і навіть не прагнули їх корегувати. Це якраз той випадок, щодо якого влучно та лаконічно висловився А. Камю: «Якщо ви не займетеся політикою, то вона займеться вами».

Відомий дослідник проблем розвитку відкритого суспільства О. Савельзон виділяє три найважливіші чинники його рефлексивності:

- утвердження позитивного та продуктивного ставлення членів суспільства до помилковості, що є важливим чинником виконання необхідної умови самовдосконалення – розпізнавання власних недосконалостей;

- радикальне підвищення рівня культури прийняття рішень, що є важливим чинником виконання достатньої умови самовдосконалення – виправлення недосконалостей;

- укорінення в суспільній свідомості суспільних цінностей, що є важливим чинником мотивації суспільного самовдосконалення та потрібний для того, аби й необхідні, й достатні умови працювали.

Головним, на думку О. Савельзона, чинником є другий, оскільки його формування, ймовірно, буде опосередковано сприяти формуванню і першого, і третього чинників. У формуванні другого з них значну роль відіграє раціоналізація. Тому розвиток відкритого суспільства доцільно починати із заходів, що радикально сприятимуть підвищенню раціональності колективного й індивідуального прийняття рішень [30].

Щодо ролі раціональності у соціально-економічному поступі, то до світової економічної кризи 2008 року та політичних баталій довкола межі граничного боргу США початку серпня 2011 року можна було б погодитися з наведеною думкою та аналогічними твердженнями відомих дослідників у галузі прийняття рішень лауреатами Нобелівської премії Г. Саймоном, І. Дженіс та ін., про те, що висока якість рішення зі значною вірогідністю зумовлюється (раціональністю) процедури прийняття рішення. Ця ідея – втілення в області прийняття рішень більш загальної, давно втіленої у сфері виробництва, менеджменті, а також у природничих і технічних науках ідеї: висока якість продукту (виробу, проекту, наукового результату) зі значною вірогідністю зумовлюється високою технологічною якістю процесу вироблення (виробництва, проектування, наукового пошуку) продукту. Адже рішення – це теж продукт, що виробляється під час процесу (процедури) прийняття рішення.

Проте чи така всесильна раціональність рішення? Останніми роками вийшло чимало аналітичних робіт, присвячених дослідженню тих чи інших причин труднощів розвитку українського суспільства. Не применшуючи їх значення, підкреслимо й таке: одним з основних чинників проблем, з якими стикається зараз країна, вважається відсутність чітко усвідомленої

перспективи розвитку, явище, яке деякі дослідники називають кризою перспективи. Вважається, що криза перспективи відчувається й у внутрішній політиці, й у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Як наслідок – усі «шарахання» і в політиці реформування суспільства, і в геополітичних орієнтаціях держави.

Стверджують, аби рефлексивний характер зовнішньої та внутрішньої політики держави не дорівнював байдужому умоспогляданню суспільного розвитку, в більшості розвинених країн світу створено системи стратегічного прогнозування, що дозволяють «програвати» можливі розвиток подій на регіональному чи глобальному рівнях на кілька кроків наперед, своєчасно попереджати про небезпечні або небажані тенденції розвитку, будувати матриці альтернатив, можливі стратегії і контрстратегії і для себе, і для її партнерів і супротивників на світовій арені. Створення системи стратегічного прогнозування – також життєво важлива потреба для України.

Однак тут виникає наукова та світоглядна проблеми: чи взагалі можливе раціональне прогнозування суспільного розвитку, адже згідно з уже згадуваною теорією синергетики всі суспільні процеси не є простим втіленням раціональної, цілепокладаючої діяльності людини, а визначаються грою випадкових сил (попри загальну тенденцію до пошуку), складною системою стабільного стану? Прогноз як система (процедура, норма, установка) має велике значення для науки та суспільної практики, оскільки пов'язує в єдину органічну цілісність майбутнє та минуле через сьогоднішнє. Будь-яке явище майбутнього прогнозується з урахуванням того, що воно іманентно пов'язане із сьогоднішнім і найголовніше – закономірно впливає з нього. Адже, виходячи із закономірності як основної характеристики соціального часу, ми стверджуємо заданість майбутнього сьогоднішнім. Важливою запорукою людської життєдіяльності є впевненість у тому, що світ розвивається на розумних основах, найліпшу з яких може знайти тільки наукова істина, що раціональне мислення, яке відшукує єдину правильну істину, легітимізує соціальний розвиток, і що тільки орієнтація на наукове знання забезпечує прогрес суспільства, встановлюючи нормативні зразки його розвитку.

Але ж фетишизація раціо, пов'язана з впевненістю, що реальність може бути перекроєною в бажаному напрямку відповідно до ідеального проекту, відкрила дорогу втіленню

багатьох суспільних утопій (безвідносно чи то нацистської, чи то комуністичної) і була найбільш характерною для раціоналістичного світогляду епохи Модерну.

Слід підкреслити, що картезіанська методологічна настанова, яка постулює всемогутність науки, ототожнює ідеальних істин об'єктів науки (іншими словами, ототожнює наукові моделі з реальністю), була подолана ще І. Кантом. Спроба нав'язати реальному об'єкту властивості ідеальних моделей і несуперечливість абстрактних теорій ототожнювати з несуперечливістю реальних об'єктів, приводить до втілення утопій на практиці.

Аналогічних прикладів у світі багато. Передусім це «американська мрія» – благополучне життя для всіх громадян країни. Сучасні фінансові проблеми США сприймаються на багатьох теренах колишнього СРСР як моральний реванш за програш у холодній війні. Однак парадокс полягає в тому, що Америку «підкосили» не капіталістичні «язви», затавровані радянською пропагандою. Наймогутнішу світову економіку губить той самий світлий ідеал, до якого прагнув СРСР – потужна та щедра держава, що оточує своїх громадян увагою та піклуванням. Достатньо сказати, що лише з 1934 по 1976 рік соціальні видатки у США виросли на тисячі відсотків, що й підірвало міць держави. Але ніхто не хоче жертвувати власним добробутом і відстоювати його всіма законними та протизаконними засобами. Тому раціоналістична ілюзія щодо необмежених можливостей держави вибудовувати стратегію свого розвитку, зважаючи тільки на потреби (або примхи) своїх громадян, може мати своєю перспективою охлократичні революції з непередбачуваними для існування людського соціуму наслідками. Чи не в цьому сьогодні панівна істина буття, що, за словами М. Гайдеггера, є ключем до розуміння епохи? [31]. Як вважає відомий польський кінорежисер К. Зануссі, вихід на арену історії «маленької» людини явище цікаве та небезпечне, хоча, на його думку, рівень відповідальності й розуміння більшості людей і вищий, ніж раніше, проте не досить високий [32].

Народні виступи, бунти, громадянські війни, революції – це крайні форми суспільної рефлексії на наявну політичну та соціально-економічну ситуацію, яку треба виправити. І, об'єктивно оцінюючи феномен Помаранчевої революції, слід підкреслити, що під час подій кінця 2004 – початку 2005 років не було намагання кардинально змінити засади наявного

соціально-економічного ладу (ринкової економіки, конкуренції, приватної власності на засоби виробництва). Головною потребою революції (безвідносно того, чим вона закінчилася) була необхідність кардинального переустрою політичного режиму держави, перебудова структур влади відносно їх відкритості, прозорості, підзвітності народу, що є стрижнем демократичного розвитку України. Тобто Помаранчева революція у своїй народній компоненті була нічим іншим, як суспільною рефлексією на український варіант побудови фінансово-олігархічного капіталізму.

Адже на відміну від фізичних об'єктів, що рухаються певним способом, незалежно від того, що про них думають ті чи інші особи, рано чи пізно ідеально сконструйований людський світ вступає в суперечність із наявними матеріальними ресурсами його побудови. Ситуація непередбачуваності виникає на перетині величини амбітності людських проєктів і можливості їх реалізації. Ця суперечність є важливим джерелом поступу людського суспільства, оскільки її вирішення можливе або завдяки нарощуванню умов предметно-практичної діяльності людини, з одного боку, або розвіянням ілюзій стосовно майбутнього, з іншого. Індивіди реагують на економічні, соціальні та політичні чинники у своєму оточенні, але на відміну від неживих об'єктів фізичних наук, вони мають відчуття та сприйняття, через які своєю чергою трансформуються сили, що впливають на людей. Така двобічна рефлекторна взаємодія між тим, на що суб'єкти діяльності сподіваються, і тим, що насправді відбувається, є центральним моментом для розуміння реальності розвитку всіх економічних, політичних і соціальних явищ.

Прогнозування суспільного розвитку можна розглядати і як механізм попередження криз розвитку, і як процес формотворення сценаріїв або моделей цивілізаційного поступу на основі перероблення значної кількості соціальної інформації. Узагалі кібернетична компонента моделей розвитку є їх суттєвою характеристикою, що має універсальний характер. І саме цей вимір раціональності потрібний і необхідний для будь-якого попередження суспільних криз і криз ідентичності. Блоки соціальної інформації можуть застосовуватися для передбачення соціокультурної практики і в різних сферах життєдіяльності одного й того самого суспільства, і цивілізаційного розвитку різних країн та етносів. Саме інформаційні узагальнення

економічних, соціополітичних і технологічних особливостей суспільства дали можливість таким західним дослідникам, як Д. Беллу, А. Тофлеру, Дж. Гелбрейту, Дж. Форрестеру, Я. Тірбергену, Дж. Мартіно, Р. Ханту, К. Мангейму, У. Ростоу, передбачити переростання індустріального суспільства в постіндустріальне, а далі – в інформаційне. Футурологічні побудови А. Кларка, М. Догана, Е. Янча, Г. Хеорлінга, А. Печчеї, Б. Токара, Дж. Несбіта, П. Ебурдіна та ін. теж засновані на виокремленні інформаційного складника буття людини. Навіть культурологічні концепції А. Тойнбі, О. Шпенглера та П. Сорокіна розглядають цивілізаційні потоки та культурно-історичні типи соціуму не як автономні, замкнені системи, а як інформаційні динамічні утворення з певним типом цивілізаційного зростання, організації суспільного життя та продуктивного перетворення.

Тому визначальною детермінантою суспільного розвитку на сьогодні є формотворення сценаріїв майбутнього. Ці сценарії, з одного боку, визначаються рефлексією минулого та сьогодення, з іншого – баченням майбутнього. Причому таким баченням, що засновується на можливостях держави, соціуму реалізації того чи іншого прогнозу, а не на мрії про те чи інше «світле майбутнє», чергових прожектах «...до основи, а затем...» Однак така практика характерна для найбільш розвинених країн світу, що мають розгалужені структури прогнозування майбутнього, а також серйозне ставлення до можливості реалізації того чи іншого сценарію розвитку. Особливо дивним чином завжди збуваються прогнози ЦРУ – чи розпад СРСР, чи міжетнічні війни в колишній Югославії. Схоже на те, що це, скоріше, плани нового світового переустрою, ніж аналіз і прогноз тенденцій цивілізаційного розвитку. В останньому такому документі ЦРУ «Загальні напрямки 2015 року», наприклад, Україні та Росії пророкується не дуже оптимістичне майбутнє. У Росії «критичним чинником» чомусь названо керівництво країни, а Україні розвідувальне відомство приписало «широко поширену корупцію, владу кримінальних організацій». І, зрозуміло, повільний, але неухильний відхід від Росії.

Для розроблення сценаріїв розвитку людства у США створені не тільки системи стратегічного прогнозування, що дозволяють «програвати» можливий розвиток подій на регіональному чи глобальному рівнях на кілька кроків наперед, своєчасно попереджати про небезпечні або небажані тенденції розвитку,

будувати матриці альтернатив, можливих стратегій і контра-стратегій, а вибудувана чітка система матеріально-технічного забезпечення реалізації того чи іншого прогнозу. Тобто можна сказати, що вони не стільки прогнозують майбутнє, скільки його творять. Отже, можна дійти висновку, що в історії розвитку людства реальність реалізації тієї чи іншої можливості розвитку полягає не в усвідомленні самої можливості, а в усвідомленні реальності можливості.

Сьогодні найбільш актуальними є такі різновиди прогнозу-сценарію, як «прогноз-попередження» та прогноз як «анти-кризова програма». Концептуальне розроблення цих проблем дало б можливість і зняти універсалістський характер багатьох футурологічних концепцій, з одного боку, і подолати інструменталістське розуміння соціального планування та управління, наблизити ці соціальні практики до потреб цивілізаційного розвитку, з іншого. Але найбільш важливо представити прогноз не як багаточільовий, технологічний і готовий до використання матеріал, а скоріше, як засіб збереження гуманітарних цінностей, мультикультурності світу. Загрозою для якої можна вважати процеси світової глобалізації, сенсом яких є втілення в усіх країнах єдиних системоутворювальних цивілізаційних чинників, кількість яких може бути незначною, хоча одним із найбільш універсальних законів світобуття є зростання значення індивідуальності та різноманітності елементів, що входять до будь-якої системи, в тому числі світової. Без цієї важливої умови система втрачає здатність до адаптації та розвитку, переходить у кризовий стан. Якщо у системі починають переважати процеси одноманітності, а тим паче, якщо це супроводжується збільшенням розмірів системи, то вона швидко деградує, перетворюючись у ретросистему. Саме тому тоталітарні системи недовговічні [33].

Україна, на відміну від багатьох розвинених країн світу, що вже вибудували власну цивілізаційну ідентичність, є незавершеним проектом. Як підкреслюється у Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України, на порядку денному країни стоїть проблема права України на гідне місце серед розвинених держав світу, утвердження національної конкурентоспроможності, забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку та високих стандартів життя громадян [34].

Глобальна трансформація світоустрою, яку ми спостерігаємо на межі XX-XXI сторіч, примушує замислитися над гли-

бинною логікою зміни культурних епох, їх змістом та роллю кожної країни у розбудові світоустрою. Рефлексивність українського суспільства в цьому відношенні як умова успішної реалізації цивілізаційного проекту «Україна» вкрай незначна внаслідок слабкості держави як головного суб'єкта вираження та представлення загальних інтересів і відсутності консolidованої довкола національних інтересів української політичної еліти, низької політичної культури більшості громадян держави, значного поширення (особливо під час виборчих кампаній) технологій маніпулювання громадською думкою, зародкового стану громадянського суспільства.

Крім того, в країні фактично існує дві України: перша – орієнтована на європейські цінності, свободу, людину, приватний простір екзистенції та друга – базована на цінностях іншої цивілізації, примату держави й порядку замість свободи, справедливості замість права. Як вважає І. Пасько, маємо два принципово контрверсійні дискурси, дві соціокультурні парадигми, два ментальних коди, конвергенція та співіснування яких є проблематичними. Ми стали поділеним, розколотим, сегментованим суспільством (*divided society*). А це і є найбільш глибокий чинник кризи української ідентичності [35].

Проте українство постійно демонструє потенційну здатність виживання та навіть розвитку в глобальних умовах стрімких суспільних трансформацій і криз. Немає жодного європейського народу, на долю якого випало б стільки концентрованого горя за такий короткий проміжок часу, і який би при тому зберігся. А Україна є. Є і як нація, і як держава. Ця обставина є свідченням того, що потенціал перетворення України на націю-цивілізацію ще не остаточно втрачено. Але цьому має бути рефлексивна умова – публічна дискусія в межах інституцій і структур громадянського суспільства про напрями та перспективи суспільного розвитку. Основою цієї дискусії має стати розуміння незворотності та необхідності суспільних трансформацій, донесене до найширших прошарків населення. У протилежному випадку в останнього може виникнути підозра, що держава проводить реформи заради реалізації інтересів незначної групи людей, для якої українське суспільство є лише об'єктом приватної ініціативи.

Як справедливо вважає В. Степаненко, розмитість української націєтворчої стратегії є наслідком поширеного вузько-технологічного розуміння етнополітики (і теорії, і практики),

суттєвим недоліком якої є недостатня артикуляція та реалізація важливого зв'язку між завданнями політичного націєбудівництва, утвердження демократії та формування громадянського суспільства в Україні. У результаті активна взаємодія елементів цієї моделі є нерозвиненою, держава – слабкою і лише за формальними атрибутами – демократичною, щодо третього актора цієї моделі – громадянського суспільства, то воно поки перебуває у процесі становлення.

Формулювання сучасної власної націєтворчої стратегії України можна вважати викликом історії, які (виклики) А. Дж. Тойнбі, наприклад, вважав визначальними детермінантами суспільного розвитку. На його думку, «...суспільство у своєму житті зіштовхується із серією завдань, які воно й вирішує найбільш прийнятним для себе чином. Кожна така проблема – це виклик історії» [36]. У підході Тойнбі до виявлення латентних механізмів поступу нації для нас важливо те, що він розглядає її як цілісну суб'єктність, що впливає із взаємодії людей, результат якої – подвійний. З одного боку, так відбувається внутрішнє переструктурування спільноти, оскільки група, що успішно відповіла на один виклик, поступається місцем іншій для відповіді на інший виклик. За допомогою цих іспитів історії члени суспільства дедалі більше диференціюються. Щоразу одні програють, інші успішно знаходять рішення, але незабаром деякі з рішень виявляються недосконаліми в нових умовах, тоді як інші виявляють життєздатність навіть в обставинах, що змінилися. З іншого боку, саме так забезпечується існування та поступ нації як певної органічної тотальності та окремішності.

Тому, на думку автора, шлях України, як і будь-якої країни, у світову співдружність пролягає не через зречення своєї культури, а через задіяння власних унікальних та оригінальних механізмів життєтворення і суспільного поступу, для яких чужий досвід може мати лише значення уроків історії. Це не означає, що об'єктом запозичення не можуть бути досягнення в окремих сферах життєдіяльності (не культура в цілому!): науці, техніці, технологіях. Причому зазвичай власна модель державного та культурно-історичного розвитку будь-якого суспільства набуває своєї довершеності тоді, коли сплав елементів своєї та чужих культур, уже переповнивши вінця вироблених форм освоєння світу (техніки, філософії, богослов'я, літератури тощо), проймає клітинки власного «Я» етносу,

проникає в переживання, акти волі, у глибини того, що для етносу є найближчим, найзрозумілішим і <...> найскладнішим для раціонального визначення. Філософи називають це актом ентелехії [37].

Тільки така взаємодія «свого та чужого» під час творення історії розриває межі запозичення й сягає рівня суголосся, діалогу культур і є важливою умовою подолання криз ідентичності й становлення її нової якості. Із творенням власних зразків ідентичності суспільства в державно-правовому, національному, моральному аспектах були пов'язані, наприклад, наміри діячів Просвітництва та Французької революції. На формування власного культурного світу була спрямована й реакція на ці наміри німецьких мислителів. Показовий для нас факт: Гегель не ставив за мету прилучення німецької культури до зразків Французької революції, хоча й захоплювався нею. Реалії передової французької культури для нього – це точка відштовхування під час опрацювання власної моделі світового розвитку, а прикінцевим пунктом була розбудова суспільних сил на національній основі, із власних суперечностей суспільства, бо саме через самореалізацію унікальних національних культур, на його думку, пролягає шлях самореалізації світової ідеї.

Процес формування не лише світового, але і європейського співтовариства й досі не завершений. Те, що ми звемо нині європейською спільнотою, колом європейської цивілізації, є лише ядром, прототипом майбутнього консорціуму народів. І входження до цього кола можливе лише за тим принципом, за яким ця спільнота створювалася, – тобто завдяки виробленню власних зразків ідентичності на підвалинах, про які йшлося вище. Тільки вибудувавши щодо європейських культур власну українську модель ідентичності, можна отримати єдино реальне підґрунтя, аби влитися в європейське культурно-політичне коло.

1. Хесле, В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 110–112.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://makhniy.blox.ua/2010/01/2-Zmina-etnichnoyi-identichnosti.rss>

3. Шкляр, Л. Етнос і особа: проблеми ідентичності / за ред. Б. Попова) // Етнос і соціум. – К., «Наукова думка», 1993. – С. 76.

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://makhniy.blox.ua/2010/01/2-Zmina-etnichnoyi-identichnosti.rss>

5. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.» – С. 193.

6. *Країна.* – 2011. – № 28(81). – С. 36.

7. *Модернізація України* – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2001. – С. 14.

8. *Рябчук, М.* Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : «К.І.С.» – С. 18-19.

9. *Країна.* – 2011. – № 30(83). – С. 31.

10. *Лозко, Г.* Ентропія культу життя в глобальну епоху / за заг. ред. Г. Лозко // Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології. – Вид. 2-ге зі зм. і доп. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – С. 370.

11. *Нічого, М.* Зіткнення цивілізацій посеред України / М. Нічого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>

12. *Пономарев, М. В.* Новая и новейшая история стран Европы и Америки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений : в 3 ч. / М. В. Пономарев, С. Ю. Смирнова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Т. 1. – С. 28.

13. *Кузык, Б. Н.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец // Северное Причерноморье – пространство взаимодействия цивилизаций. – М. : Институт экономических стратегий, 2008. – Т. III. – С. 18.

14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wdc.org.ua/sites/default/files/sd/ru/sd2008-4-modelling-of-civilizations-breakline-ru.pdf>

15. *Пономарев, М. В.* Новая и новейшая история стран Европы и Америки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений : в 3 ч. / М. В. Пономарев, С. Ю. Смирнова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Т. 1. – С. 28.

16. *Варналій, З.* Стратегія подолання диспропорцій у розвитку регіонів / З. Варналій, А. Павлюк, О. Шевченко // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К. : НІСД, 2003. – С. 162.

17. *Пашина, Н. П.* Аграрные миграции в пореформенный Донбас и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск, 1997. – С. 20.

18. *Рудницька, Т. М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1998. – С. 52.

19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eras/03.php

20. *Полунєєв, Ю.* Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації: перспектива України /

Ю. Полунєєв, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78–91; № 11. – С. 80.

21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/236/>

22. *Країна*. – 2011. – № 30(83). – С. 30.

23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/news.html>

24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/25/5166756/>

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.versii.com.ua/news/238030/>

26. *Пищуліна, О. М.* Диференціація населення за рівнем доходу та ефективність інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні / *О. М. Пищуліна* // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2(3). – С. 96.

27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/news.html>

28. *Країна*. – № 30(83), 2011. – С. 31.

29. *Ленин, В.* Грозящая катастрофа и как с ней борются. Полн. собр. соч. – М., «Политиздат», 1974. – Т. 34. – С. 155–156.

30. *Savelzon, Oleg* Russia and Israel in the XXI Century : Prospects of Developing a Rational Open Society. – N.Y : Liberty publ. house, 2000. – 208 p.

31. *Хайдеггер, М.* Время картины мира / *М. Гайдеггер* // Время и бытие. – М., 1993. – С. 41–63.

32. *Український тиждень*. – 2011. – № 32(197). – С. 44.

33. *Кузьменко, В.* На порозі надцивілізації / *В. Кузьменко, О. Романчук*. – Львів, «Універсум». – 1998. – С. 63.

34. *Модернізація України* – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – С. 14.

35. *Пасько, І.* Україна: цивілізаційні контроверзи / *І. Пасько* // Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку : зб. мат-лів експертів Всеукр. експерт. мережі. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 309.

36. *Тойнби, А. Дж.* Постигжение истории / *А. Дж. Тойнби*. – М. : Прогресс, 1991. – С. 25.

37. *Кнабе, Г.* Понятие энтелехии и история культуры / *Г. Кнабе* // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 7.

ПІСЛЯМОВА

Формування загальноукраїнської ідентичності є визначальним чинником економічного поступу держави, становлення власної соціокультурної та цивілізаційної окремішності країни. Протягом своєї історії Україна була місцем зустрічі, перетину та взаємовпливу множини культурно-цивілізаційних і геополітичних впливів, що визначили наявний амбівалентний стан ідентичності більшості її громадян та цілу низку етнополітичних проблем сьогодення. Проте вже зараз у країні є певний мінімум національного консенсусу, що уможливорює її поступ як відносно стабільної та демократичної спільноти. У державі на сьогодні створена належна політико-правова база, що відповідає потребам розвитку багатоетнічного суспільства та міжнародно-правовим стандартам у сфері захисту прав національних меншин.

За роки незалежності держава продемонструвала здатність вирішувати гострі етнонаціональні проблеми, запобігати їх переростанню в жорстокі конфлікти з непередбачуваними для долі держави наслідками. Крім того, Україна як одна з небагатьох країн на пострадянському просторі вже неодноразово демонструвала демократичний перехід влади до нових політичних сил без зіткнень і потрясінь, які б могли дестабілізувати соціальний та економічний розвиток суспільства. Навіть у найбільш складні періоди 90-х років, 2004-2005 рр. суспільство продемонструвало свою зрілість і вибір цивілізованого виходу зі складних політичних ситуацій.

Між тим розшарування регіональних, ціннісних, світоглядних, мовно-культурних, політичних орієнтацій громадян України є певним викликом національній безпеці країни. До цього слід додати байдуже або негативне ставлення багатьох громадян України до власної держави, що, до речі, було головною причиною розпаду СРСР, у якому більшості громадян «не було чого втрачати». Парадокс історії: соціалізм переміг ка-

піталізм, бо «пролетаріату не було чого втрачати у майбутній революції» (Маркс та Енгельс) – і капіталізм переміг соціалізм з тієї самої причини. На думку автора, не варто зайвий раз нагадувати про Руїну – одну з найтяжчих трагедій в українській історії, спричинену кризою національної ідентичності.

Слід також вказати на проблему переважаючої регіональної, територіальної ідентичності над загальнонаціональною. Територіальна ідентифікація більш складна та багатопланова порівняно з національною ідентифікацією, основою якої є громадянський патріотизм населення країни. І якщо в Росії цей феномен властивий майже всім видам і типам ідентичності й дуже могутній як орієнтир, точка опори масової свідомості, то для свідомості українського суспільства державний патріотизм є побічним, вторинним. У Росії символічний образ «радянської людини» трансформувався у символіку «росіянин». В Україні ж «радянська людина» як поняття, що консолідує все суспільство, розпалося і досі не трансформувалося у визначення «українець». У цілому в державі поки не створено передумов для конвертації економічного, культурного, спортивного патріотизму, локальних ідентичностей (регіональних, етнічних), вельми позитивного іміджу наших миротворців у «гарячих» точках планети в загальну політичну ідентичність і не вирішено проблему взаємовідносин «громадянин–держави».

Варто зазначити, що недоформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз – активізації сепаратизму та федералізму, спекуляції довкола «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації та радикалізації електорального поля й політичних сил. Інтенсивність цих загроз, безвідповідальна гра на відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян України стали традиційним інструментом політичної боротьби, а отже, є потенційним дестабілізуючим і деконсолідуючим чинником, що суттєво ускладнює реалізацію національних проєктів і перспективи формування української політичної нації – нації всіх етносів як громадян України.

Українська Держава має виробити цілеспрямовану державну політику щодо нейтралізації вищезазначених загроз. В основу такої політики має бути покладена Концепція формування політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріо-

ритетів консолідації національної спільноти. Геополітичним пріоритетом такої консолідації може бути європейський вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, понад половину її громадян. Як підкреслює Т. Воропаєва у моніторинговому дослідженні становлення національної та європейської ідентичності, тенденція до збільшення показників європейської ідентичності й у групі етнічних українців, й у групі національних меншин стала помітною у 2004–2011 роках [1]. Основою європейського вибору країни має бути чітке дотримання принципу верховенства права, Конституції України та Законів держави щодо створення інституційної системи, яка б сприяла подальшій консолідації, а не розділенню країни.

Для консолідації суспільства та завершення формування української політичної нації, подолання регіональних розбіжностей буде потрібен не один десяток років. Але головне, щоб реалізація цього напрямку була чіткою, послідовною, а дії влади передбачуваними та не залежали від політичного забарвлення, адже цей процес здійснюватиметься протягом тривалого часу, тому сталість базових принципів щодо цього питання є дуже важливою. Тому за будь-яких змін до Конституції підходи до цієї делікатної сфери мають бути обережними й такими, які б не створювали проблем, й надалі не розділяли українське суспільство, а були спрямованими на об'єднання, подолання викликів, що існують і на сьогодні. Головним питанням стратегічного компромісу Сходу та Заходу держави, формування загальноукраїнської ідентичності є знаходження спільних базових інтересів і цінностей, які б об'єднували всю країну, та чітка державна політика захисту й реалізації інтересів усіх громадян України, незалежно від їх соціального статусу, етнічного походження та регіону проживання.

Складником цього процесу є узасадничення політики ідентичності, що передбачає розроблення адекватних сьогоденню ідейно-політичних засад національного самоствердження на ґрунті спільних національних інтересів. Ціннісно-смысловим підґрунтям цього процесу має стати консолідація та конституювання громадян України як представників політичної нації, що уможливорюється становленням і розвитком громадянських форм організації суспільно-політичного життя. В етнополітичній сфері державна ідеологія має виходити з положення про необхідність сприяння збереженню та розвитку етнічних культур і титульного державотворчого етносу, й інших етно-

сів, які мешкають на території України. Вітчизняний досвід розв'язання етнополітичних проблем і державні зобов'язання перед національними меншинами можуть бути прикладом для інших, у тому числі і для європейських країн.

За роки державної незалежності українське суспільство у своїй більшості продемонструвало моральну зрілість і відповідальність за стан міжетнічних відносин, які в цілому ґрунтуються на засадах взаєморозуміння та взаємоповаги. Тим самим закладаються надійні підвалини для утворення в ньому усвідомлення спільної національної ідентичності. Безумовно, вона не може бути нав'язана силою чи маніпуляціями. Однак усі важливі й авторитетні інститути суспільства – держава, політичні партії, громадські організації, інтелектуальна еліта, церкви – можуть суттєво посприяти формуванню в поліетнічному суспільстві спільної національної (тобто надетнічної) свідомості.

Політика ідентичності, національного самоствердження України має ґрунтуватися на визнанні непорушності державного суверенітету і територіальної цілісності, налагодженні паритетних, партнерських відносин з іншими країнами світу, що передбачає відстоювання та повноцінне представництво на міжнародній арені органами державної влади інтересів усіх українських громадян. Таким чином, державна влада буде легітимним гарантом забезпечення стабільності загальнонаціонального суспільно-політичного життя, дотримання прав і свобод громадян України, повноправним виразником їхніх інтересів.

1. *Воропаєва, Т.* Становлення національної і європейської ідентичності громадян України: емпіричне дослідження (1991–2011 рр.) / Т. Воропаєва // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: мат-ли XI наук.-практ. конф. – К. : НАДУ, 2011. – С. 186.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ:
ФЕНОМЕН І ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ**

Монографія

Редактори: *І. В. Куницина, О. В. Москаленко, Т. М. Філіпова*
Коректори: *І. В. Куницина, О. В. Москаленко*
Комп'ютерна верстка, обкладинка: *І. В. Куницина*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Підп. до друку 23.12.2011. Формат 60x90/16.
Папір офс. Друк офсетний. Гарн. «PetersburgС».
Ум. друк. арк. 21. Обл.-вид. арк. 21,3. Наклад 300 пр. Зам. № _

Віддруковано ПП «Вид-во«ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 Б
Тел./факс 501-93-01